

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

M.P. Utemuratova

**TASHQI IQTISODIY FAOLIYATDA MOLIYAVIY
TAHLIL**

O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv-uslubiy birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan "Tashqi iqtisodiy faoliyat hisobi va tahlili" m y m a x a c c u c l u z u talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

Toshkent - 2007

Utemuratova M.P. Tashqi iqtisodiy faoliyatda moliyaviy tahlil: O`quv qo`llanma –T., 2007. - 120 b.

Mazkur o`quv qo`llanmani yozishda tashqi iqtisodiy faoliyat korxonalarida moliyaviy tahlil bo`yicha ishlab chiqarilgan qonuniy va me`yoriy hujjatlardan, shuningdek shu sohaga oid iqtisodchi olimlarining ilmiy tadqiqot natijalari hamda davriy nashrlardagi axborot ma'lumotlaridan foydalanildi.

Ushbu o`quv qo`llanmada tashqi iqtisodiy faoliyat korxonalar faoliyatining moliyaviy holatini tahlil qilish mazmuni va predmeti, uslubiyat va usullari, moliyaviy hisobot tahlili, kapital va moliyaviy natijalar tahlili, hamda aylanma kapital va investitsion tahlil keng yoritib berilgan.

Mazkur o`quv qo`llanma Davlat ta'lim standartlariga muvofiq ishlab chiqilgan o`quv dasturi asosida tayyorlangan bo`lib, uni 5A340904 - «Tashqi iqtisodiy faoliyati hisobi va tahlili» mutaxassiligi bo`yicha ta'lim olayotgan talabalarning o`quv jarayonida foydalanishlari uchun tavsiya etiladi.

**Mas'ul muharrirlar: I.f.d., prof. Jo'raev N.Yu.,
i.f.n., dot.Eshboev O`T.**

**Taqrizchilar: i.f.n.,dot. Raximov M., TFI
i.f.n.,dot. Abduvaxidov F.T.**

Утемуратова М.П. Финансовый анализ внешнеэкономической деятельности: Учебное пособие. –Т., 2007. -120 стр.

В данном учебном пособии использованы законодательные и нормативные документы финансового анализа внешнеэкономической деятельности, в том числе, результаты научно – исследовательских работ ученых экономистов в этой сфере, а также, периодические информационные данные.

В учебном пособии освещены основное содержание, предмет метод и приемы финансового анализа, анализ финансовой отчетности субъектов ВЭД, анализ структуры капитала, финансовых результатов, оборотного капитала и инвестиционный анализ.

Подробно изложены порядок проведения финансового анализа хозяйственной деятельности субъектов ВЭД, организация и проведение анализа финансовой отчетности, структуры основного и оборотного капитала, расчет и анализ финансовых коэффициентов.

Данное учебное пособие написано на основе учебной программы, разработанной на основе государственного стандарта по специальности 5А340904 «Учет и анализ внешнеэкономических деятельности». Рекомендуется использовать в учебном процессе для студентов, обучающихся по вышеперечисленным, а также другим специальностям.

**Ответственные редакторы: д.э.н., проф. Жураев Н.Ю.,
к.э.н., доц. Эшбоев У.Т.**

**Рецензенты: к.э.н., доц. Рахимов М., ТФИ,
к.э.н., доц. Абдувахидов Ф.Т.**

KIRISH

Bozor munosabatlari shakllanishi, uning rivojlanishi, turli shakldagi biznesni va ishbilarmonlikni jonlantirish shunga olib keladiki, korxonalar faoliyatining moliyaviy natijalari-foydali va rentabelli bo'lishini ta'minlashga harakat qiladi.

Davlatimiz Prezidenti I.A. Karimovning 2007-yil 12-fevral Vazirlar Mahkamasining majlisida qilgan ma'ruzasida «2006-yil yakunlari bo'yicha yalpi ichki mahsulot 7,3 foizga, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 10,8 foizga, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish 6,2 foizga, pullik xizmatlar ko'rsatish 19,3 foizga, pudrat qurilish ishlari 12,8 foizga o'sdi»¹ deb ta'kidlagan.

Shu boisdan, tashqi iqtisodiy faoliyat korxonalarining iqtisodiy mustaqil va moliyaviy barqaror faoliyat ko'rsatishida ularni boshqarish, hisob-kitob yuritishini bozor iqtisodiyoti talablariga moslash, moliyaviy menejment ishlarini to'g'ri yo'lga qo'yish, moddiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan samarali foydalanish, natijada yuqori foyda olib, davlat byudjeti oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajarish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan sanaladi. Shuning uchun bozor islohotlarini chuqurlashtirish hamda iqtisodiyotini erkinlashtirish sharoitida har bir korxonada buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va auditni to'g'ri yo'lga qo'yishni talab qiladi.

Xususan, ushbu o'quv qo'llanmada keltirilgan mavzular talabalar tomonidan o'zlashtirish jarayonida tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining moliyaviy xo'jalik faoliyatini har tomonlama tahlil qilib, ularning ishlab chiqarish imkoniyatlari darajasini, kapitalidan foydalanish samaradorligini, mahsulot sotishga ta'sir etuvchi omillarini, moliyaviy natijalarga ega bo'lishda ta'sir etuvchi salbiy oqibatlarining oldini olish hamda moliyaviy barqarorligini ta'minlashga ta'sir etuvchi omillarni sifat va miqdor jihatdan o'rganish bo'yicha zarur bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishida katta yordam beradi.

¹ «Халқ сўзи» газетаси, 2007 йил 13 февраль, 31- сон

1-bob. MOLIYAVIY TAHLIL FANINING MAZMUNI VA PREDMETI

1.1. Moliyaviy tahlilning fan sifatida shakllanishi va uning uslubiy asoslari

Ijtimoiy yo`naltirilgan bozor munosabatlariga o`tish sharoitida turli mulkchilik shaklidagi korxonalar va tashkilotlarning xo`jalik-moliya faoliyatini tahlil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki mustaqil mamlakatimizning hisob tizimini to`g`ri yo`lga qo`yish, shuningdek, iqtisodiy jarayonlardagi o`zgarishlarning makro va mikro jihatdan tahlili, ijtimoiy yo`naltirilgan bozor iqtisodiyoti rivojining muhim dastaklaridan biri hisoblanadi.

Korxonalar ishlab chiqarish-tijorat va moliya faoliyatini tahlil etish asosida hukumatimiz tomonidan olib borilayotgan islohotlar iqtisodiyotimizda ro`y berayotgan o`zgarishlarning alohida olingan korxonalar misolidagi holatiga baho berish va shu asosda tarmoq, hudud va mamlakat iqtisodiyotining ravnaqini ham belgilash mumkinligi iqtisodiy tahlilning roli naqadar muhimligini tavsiflayda.

Iqtisodiy tahlilni rejali iqtisodiyot davridan bozor iqtisodiyotiga o`tish davridagi o`zgarishlarini bir so`z bilan bayon qilishning imkoni yo`q. Bu o`zgarishlarni uning nafaqat nazariy asoslari, balki uslubiy, tashkiliy, huquqiy, amaliy asoslarida ham ko`rish mumkin. Iqtisodiy tahlil firma va kompaniyalar boshqaruvini muhim vositasigina emas, balki, bozor iqtisodiyotning muhim dastaklaridan biri sifatida ham shakllanmoqda.

Aniq fanlar qatoriga kiruvchi «Buxgalteriya hisobi»ning fan sifatida shakllanganligiga 5 asrdan (agarda Luka Pochalining 1494-yilda ikki yoqlama yozuv usuliga asos solingan kitobini nashr etilishi bilan belgilasak), «Audit» fanining shakllanganligiga 2 asrdan oshgan bir paytda, «Iqtisodiy tahlil»ning fan sifatida shakllanganligiga endigina bir asr bo`ldi.¹ Lekin shunga qaramay, u o`zining boy tarixiga ega.

Jumladan iqtisodiy tahlilning fan sifatida Respublikamizda o`qitila boshganligiga endigina 40 yilga yaqin vaqt bo`ldi va bugunga kelib rivojlanish, takomillashish bosqichiga qadam qo`ydi.

Fan - fan bo`lishi uchun aniq obyekt, shu obyektning o`rg`anish vositalari va usullariga ega bo`lmog`i lozim. Moliyaviy tahlil fani ham o`z obyektiga va uni o`rg`anishning uslubiy asoslariga to`la ega. Xuddi shu holat uning fan sifatida o`quv dasturlariga kiritilishi, nazariy asosining yaratilishi, amaliyotda tashkil etilishi, huquqiy va tashkiliy asoslarining vujudga kelishiga zarurat tug`dirdi. Moliyaviy tahlil «Iqtisodiy tahlil» fanining negizi va uning manbalariga tayangan holda shakllandi. Iqtisodiy tahlil faning negizida shuningdek; funksional qiymatli tahlil, tarmoqlar tahlili, staxostik tahlili, kompleks iqtisodiy tahlil, boshqaruv tahlili kabi qator fanlarning ajralib chiqqanligini ko`rish mumkin.

Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanishida uning turli davrlarda turlicha nomlanishini alohida ta`kidlash lozim. Jumladan; i.f.d., prof. M.Q. Parдаev tomonidan uning quyidagi shajarasi berib o`tiladi².

¹ Пардаев М.К. Иқтисодий таҳлил назарияси. -Сам.: Зарафшон 2001 йил, 32-б.

² Пардаев М.К. Иқтисодий таҳлил назарияси. -Сам.: Зарафшон, 2001, 32-б.

«Balansshunoslik», «Balans talqini», «Balansni tahlili», «Hisobot tahlili», «Iqtisodiy tahlil», «Ijtimoiy-iqtisodiy tahlil», «Xo`jalik faoliyatini tahlili (Iqtisodiy tahlil)». Muallifning ushbu adabiyotida tahlil fanining so`nggi o`zgarishlari o`z aksini topmagan, ya'ni: boshqaruv va moliyaviy tahlilning tarkiblanishi, ular o`z maqsad, mazmun va vazifalari bo`yicha farq etishi tavsiflanmagan.

Shu asnoda, iqtisodiyot yo`nalishida ta'lim olayotgan talabalarni o`quv grafigiga bakalavriat yo`nalishi bo`yicha «Moliyaviy va boshqaruv tahlili», magistratura talabalari uchun «Moliyaviy tahlil» fanlarini o`qitish kiritilganligi ham bejiz emas albatta.

Xo`jalik faoliyatining tahlili yoki iqtisodiy tahlil fanining bugungi kunda, «Moliyaviy tahlil» va «Boshqaruv tahlili» sifatida qayta tarkiblanishi bir jihatdan to`g`ridek. Lekin uning boshqa tomoniga ahamiyat berish lozim. Xorij adabiyotlarini kuzatishdan shunday xulosaga kelish mumkinki, tarkiblar orasida bir xillik va farqlanishni sezish mumkin. "Moliyaviy tahlil" fanida bu o`xshashlik mavjud. Lekin "Boshqaruv tahlili"ni fan sifatida shakllanishida farqlanish bor. Negaki, boshqaruv tahlili boshqaruv hisobini ichida o`qiladi. Shuni hisobga oladigan bo`lsak, xorijiy yoki iqtisodi rivojlangan davlatlarda boshqaruv tahlili alohida fan sifatida shakllanmagan.

Fanning - nomi yoki uning o`rganish obyektidagi o`zgarishlar albatta uning mazmuniga yoki xizmat vazifalarini belgilashga ta'sir etmaydi. Moliyaviy tahlilni O`zbekistonda alohida fan sifatida shakllanishiga zaruriy jihatdan barcha shart-sharoitlar shakllandi deyish mumkin. Bu zaruratni uning nazariy manbalarida ham, huquqiy va uslubiy, tashkiliy asoslarida, ilmiy asoslarida ham ko`rish mumkin.

Nazariy asoslari bo`yicha yetarlicha manbaga ega bo`lindi. Jumladan: O`zbek va rus tillarida chop etilgan M.Q. Parдаev, B. Isroilovning «Moliyaviy tahlil»³, «Iqtisodiy tahlil»⁴, «Moliyaviy tahlil metodologiyasi»⁵, A. Vahobov, A.T. Ibrohimovning «Moliyaviy tahlil»⁶, A.T. Ibragimovning «Iqtisodiy tahlil»⁷, I.T. Abdulkarimovning «Moliyaviy hisobotni o`qish va tahlil qilish yo`llari»⁸, «Как читать и анализировать финансовую отчетность», I.Voljin, V.P. Ergeshboyevning «Moliyaviy tahlil»⁹ kitoblari shular jumlasidandir. Bu ro`yxatni istagancha davom ettirish mumkin. Shuningdek, rus mualliflari V.V. Kovalyov «Финансовый анализ»¹⁰, A.D. Sheremet, R.S. Sayfulinning «Методика финансового анализа»¹¹, V.V. Petrov, V.V. Kovalyovni «Как читать баланс»¹² kitobi orqali ham moliyaviy tahlil fanining fan sifatida to`la shakllanganligini tavsiflash mumkin.

³ Пардаев М.К., Исроилов Б. Молиявий таҳлил. Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999.

⁴ Пардаев М. Қ. Иқтисодий таҳлил. Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2001.

⁵ Пардаев М. Қ. Молиявий таҳлил методологияси. -Сам., 1998.

⁷ Ибрагимов А.Т. Иқтисодий таҳлил. -Т.: Меҳнат, 2001.

⁸ Абдукаримов И.Т. Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998.

⁹ Волжин И., Эргешбоев В.П. Молиявий таҳлил. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998.

¹⁰ Ковалев В.В. Финансовый анализ. -М.: Финансы и статистика, 1993.

¹¹ Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа. -М.: ИНФРА-М., 1996.

¹² Петров В.В., Кавалев В.В. Как читать баланс. -М.: Финансы и статистика, 1993.

Bugungi kunda moliyaviy tahlilning nazariy asosi nihoyatda boy. Bu jihat o'zgarishlarni, moliyaviy tahlilni tashkil etilishi, huquqiy va uslubiy asoslarida ham izohlab o'tish mumkin.

Moliyaviy tahlil o'z ichiga tahlilning qaysi ko'lamini olishi yuzasidan olimlar o'rtasida haligacha aniq to'xtam yo'q. Uning korxonada moliyaviy hisobotining barcha elementlari olinadimi yoki uning umumlashgan ma'lumotlariga kiritiladimi?

Hozirgi manbalarga tayangan holda moliyaviy tahlilning obyektiga moliyaviy hisobot shakllari asosida o'rganiladigan ushbu o'quv qo'llanmada tarkiblangan bob va mavzularni kiritishi mumkin. Bu mavzular soni ham «Moliyaviy tahlil» fani bo'yichi nashr etilgan adabiyotlardan farq etadi. Jumladan; M.V. Parдаev «Moliyaviy tahlil»¹³ o'quv qo'llanmasida uni 3 ta qism va 23 ta o'rganiladigan savolga bo'lib beradi. A. Vahobov, A.T. Ibragimovning «Moliyaviy tahlil»¹⁴ kitobida 8 ta bob va 57 ta o'rganiladigan savol, I.O. Voljin va V.P. Ergashbayevning «Moliyaviy tahlil»¹⁵ kitobida esa 2 qism va 22 ta o'rganiladigan savoldan iborat qilib ko'rsatiladi (qaysidir adabiyotda ularni soni 8 ta, rus tilida nashr etilgan adabiyotlarda esa undan ham ko'proq mavzular berib o'tiladi).

Moliyaviy tahlilning predmeti (obyekti) deb, firma va kompaniyalarning moliyaviy holatini yakuniy hisobot shakllarida ifodalangan axborotlarga tayangan holda ko'rsatkichlar asosida ichki va tashqi omillarga bog'liq ravishda davriy o'rganishga aytiladi.

Moliyaviy tahlil fanining metodi, uslubiy asosini firma va kompaniyalar moliyaviy holatini o'rganishda qo'llaniladigan usullar majmuasi tashkil etadi. Bu usullar majmuasiga moliyaviy hisobotlarni "o'qish", "gorizontal tahlil etish", "vertikal tahlil etish", "asos (trend) tahlili", "omilli tahlil", "moliyaviy koeffitsiyentlar" usullari kiradi.

Moliyaviy tahlilni uslubiy asoslari deganda uni o'tkazishni tartib-qoidalarini tushuniladi. Bu tartib-qoidalar sifatida har bitta firma va kompaniya mulki, kapitali va majburiyatlarini tahlil etishni, ularni moliyaviy va iqtisodiy salohiyatini, samaradorligini, moliyaviy natijaviyligini kompleks baholashni, firma, kompaniya moliyaviy barqarorligini, to'lovga qobilligini, bozor va ish aktivligi, xususiy kapital va moliyaviy koeffitsiyentlar tahlilini o'tkazishni tartib-qoidalarini belgilash mumkin.

1.2. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy tahlilning tarkibiy qismlari, boshqaruv va moliyaviy tahlil

Iqtisodiy tahlilning turli tasnifiy belgilarga muvofiq tarkiblanishi belgilangan. Jumladan, hisobni tashkil etilishiga muvofiq, obyektiga, iste'molchilariga ko'ra, davriga va ma'lumotlarning oshkor etilishiga ko'ra, axborot manbalari va boshqa belgilariga ko'ra tarkiblash mumkin.

¹³ Пардаев М.К., Исроилов Б. Молиявий таҳлил. Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқдунёси, 1999.

¹⁴ Ваҳобов А., Ибрагимов А. Молиявий таҳлил. Т.: Шарқ, 2002.

¹⁵ Волжин И.О., Эргашбаев В.П. Молиявий таҳлил. Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998.

Iqtisodiy tahlilni hisobni tashkil etilishiga muvofiq boshqaruv va moliyaviy tahlilga tarkiblanishi o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Negaki bu tarkiblash uning tashkil etilishida muhim masala hisoblanadi.

Boshqaruv tahlili va moliyaviy tahlil; ular orasida aniq chegara mavjudmi; ular qanday farqlanadi; aniq tasnifiy belgilari mavjudmi? Ushbu savollarga javob topish maqsadida qator olimlarning fikr-mulohozalariga tayanishni lozim deb topdik.

Xorijiy adabiyotlarni kuzatish natijasida shuni tavsiflash mumkinki, amaliyotda boshqaruv tahlilining birlik elementlari yoki xizmat vazifalari boshqaruv hisobi xizmati ichida bajariladi. Boshqaruv tahlili va boshqaruv hisobi ma'lumotlarining sir saqlanishi qoidasi buni bir qatorda o'rganishni talab etadi.

Boshqaruv tahlili bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish yuzasidan ichki imkoniyatlarni aniqlashning aniq masalalarini o'z ichiga oladi. Unda korxonaning ishlab chiqarish tijorat faoliyati yuzasidan reja topshiriqlarini bajarilishi, ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanishni holati va imkoniyatlari hamda ularni maqsadli boshqarishdagi muhim yo'nalishlari belgilanadi.

Boshqaruv va moliyaviy tahlil yuzasidan olimlar o'rtasida turlicha qarashlar mavjud. Masalan; M.Q. Parдаev tomonidan boshqaruv tahliliga quyidagicha ta'rif beriladi. "Boshqaruv tahlili-korxonalar rahbariyati, egasi va mutaxassislari tomonidan ichki imkoniyatlarni ishga solish va samaradorlikni oshirish maqsadida qilinadigan tahlildir".

"Moliyaviy tahlil-xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy natijalari va moliyaviy holatini o'rganishga bag'ishlangan tahlildir".¹⁶

Boshqaruv tahlili va uning obyektlari to'g'risidagi to'liq ma'lumotni quyidagi chizmadan ko'rish mumkin.

Boshqaruv tahlili		
Ta'minot tahlili	Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari va tannarxi tahlili	Ishlab chiqarish hajmi tahlili
Sotish tahlili		Operatsion jarayonlar tahlili
Davr xarajatlari tahlili		Moliyaviy va favqulodda xarajatlar tahlili
Mehnat tahlili		Moddiy resurslar tahlili

1- chizma. Boshqaruv tahlili va uning obyektlari

¹⁶ Пардаев М. Қ. Иқтисодий таҳлил назарияси. -Сам.: Зарафшон, 2001, 183-б.

Moliyaviy tahlil - moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida korxonaning moliyaviy holatiga iqtisodiy tashxis qo'yishni tavsiflaydi. Moliyaviy tahlilda korxonada mulki, kapitali va majburiyatlarining holatiga faoliyat natijaviyligiga, asosiy va aylanma kapital holati va samaradorligiga, pul mablag'lari va xususiy mablag'larning holatiga baho beriladi.

Moliyaviy tahlil asosida korxonaning moliyaviy ahvolidan to'la voqif bo'linadi. Bu esa ular boshqaruvida muhim masala hisoblanadi. Tahlil natijalaridan nafaqat ichki balki, tashqi foydalanuvchilar ham foydalanishlari mumkin. Chunki moliyaviy hisobot va moliyaviy tahlil natijalarida sir saqlanadigan, ya'ni bironing zarari hisobiga boshqa bironing naf ko'rishi mumkin bo'lgan axborotlar kuzatilmaydi. Shu sababli, moliyaviy tahlilning ko'plab subyektlarini tarkiblash mumkin. Boshqaruv va moliyaviy tahlil orasidagi farqni quyidagi ma'lumotlar asosida aniq tushunib olish mumkin (1-jadvalga qarang).

1-jadval

Boshqaruv va moliyaviy tahlilning farqlanishi

Farqlash belgisi	Boshqaruv tahlili	Moliyaviy tahlil
1. Obyekti bo'yicha	Firma va kompaniya boshqaruvining quyi bo'g'inlari	Firma va kompaniyaning moliyaviy holati
2. Subyekti bo'yicha	Firma va kompaniyaning o'z xodimlari	Firma va kompaniyalarning xodimlari hamda uchinchi shaxslar (tashqi subyektlar)
3. Tartibga solinishi	Firma va kompaniyalar ichki Nizom, qoidalari asosida	Umumiy Nizom, qoida asosida tartibga solinadi
4. Maqsadi	Faoliyatning quyi bo'g'inlari samaradorligi yuzasidan ichki imko-niyatlarni aniqlash va yo'lga qo'yish	Korxonada moliyaviy ahvolidan iqtisodiy reytingi va uni bashoratlash
5. Ma'lumot iste'molchilari	Faqat, shu firma, kompaniya boshqaruvi xodimlari, xizmatchilari	Firma va kompaniyalar xodimlari va tashqi tahlil subyektlari
6. Usullari bo'yicha	Iqtisodiy tahlilning oddiy va iqtisodiy matematik usullari	Oddiy, iqtisodiy matematik usullar hamda moliyaviy tahlilning individual usullari
7. Ma'lumotlarni olish shakli bo'yicha	Ma'lumotlarni olishning istalgan shaklida (og'zaki, yozma, hisobot shaklida, telefon orqali, ma'ruza yoki nutq shaklida va h.k.)	Moliyaviy hisobot shakllari asosida
8. Tahlil natijalarining oshkor etilishi	Sir saqlanadi	Oshkor etiladi
9. Mazmuni bo'yicha	Boshqaruv, faoliyat, harakatning har bir bo'g'ini, resurslarning har bir turi, jarayonlarning har biri bo'yicha ma'lumotlar bilan ta'minlash bilan farq qiladi	Boshqaruv, firma, kompaniyalar faoliyati muayyan davrga bo'lgan umumlashgan ma'lumotlarini tahlil etish asosida manbalashi bilan farq etadi
10. Vazifalari bo'yicha	Vazifalarning hal etilishi faqat shu korxonada boshqaruvi xodimlari uchun xizmat qiladi.	Vazifalarning hal etilishi ichki va tashqi tahlil subyektlari uchun xizmat qiladi

1.3. Moliyaviy tahlilning maqsadi, mazmuni va asosiy vazifalari

Moliyaviy tahlil o`rganiladigan masalalar ko`lami, maqsadi, mazmuni va vazifalari bilan boshqaruv tahlilidan farq qiladi. Bu farq nafaqat uning maqsadi, mazmuni va vazifalari, balki obyekti, axborot manbalari, tahlil subyektlari va boshqa jihatlarida ham ko`rinadi. Moliyaviy tahlilning maqsadi - firma va kompaniilar moliyaviy holatini moliyaviy hisobot ma'lumotlarida ifodalangan ko`rsatkichlar tizimidan foydalangan holda davriy o`rganish asosida iqtisodiy tashxis etishga, uning moliyaviy holatini yaxshilash imkoniyatlarini aniqlash va yo`lga qo`yishdan iborat deb qaraladi.

Moliyaviy tahlil mazmuni:

- korxonalar mulki, kapitali va majburiyatlari, ularning o`zgarishlarini tahlil etish;
- korxonalar moliyaviy natijalari va rentabelligini baholash;
- asosiy va aylanma kapitalining holati, harakati, samaradorligini tahlil etish;
- pul mablag`lari va moliyaviy qo`yilmalarni tahlil etish;
- xususiy mablag`lar va ularning o`zgarishini tahlil etish;
- korxonaning iqtisodiy va moliyaviy salohiyati, mehnat salohiyatini tahlil etish;
- korxonaning to`lovga qobilligi va mablag`lar harakatchanligini tahlil etish;
- korxonaning bozor aktivligi va ish aktivligini tahlil etish;
- korxonaning moliyaviy barqarorligi va iqtisodiy nochorligini tahlil etish kabi masalalar tashkil etadi.

Moliyaviy tahlil oldiga qo`yiladigan vazifalar:

- 1) korxonaning moliyaviy holatiga to`g`ri va xolis baho berish, uni sog`lomlashtirish chora-tadbirlarini hozirlash;
- 2) mulkiy, moliyaviy jang`armalar, ulardan foydalanish samaradorligini tahlil etish asosida ularni o`stirish yo`llarini ko`rsatib berish;
- 3) aktivlar va ularni manbalash holatiga baho berish asosida firma, kompaniyalar moliyaviy barqarorligini oshirish yo`llarini belgilash;
- 4) korxonaning faoliyat natijaviyligiga baho berish asosida foydani o`stirish va rentabellikni oshirishni ichki imkoniyatlarini aniqlash;
- 5) korxonaning iqtisodiy reytingini oshirish yuzasidan dasturiy chora-tadbirlarini belgilashdan iborat.

Moliyaviy tahlilning maqsadi, mazmuni va vazifalarini bayon etishda albatta ular orasida uzviy bog`lanish saqlanishiga ahamiyat berish lozim. Ya'ni: maqsad asosida vazifalarni belgilash, qo`yilgan vazifalardan kelib chiqqan holda mazmuni belgilash va aksincha holat.

1.4. Tahlilning predmeti va uning boshqa fanlar bilan aloqasi

Fanning predmeti - deganda shu fan nimani o`rganilishi tushuniladi. Har qanday mustaqil fan o`z predmetiga ega. Iqtisodiy tahlil fanining predmetiga keng ma'noda qaraydigan bo`lsak, u iqtisodiy fan sifatida tahlil qilinayotgan obyektlarni

o'z ichiga oladi. Lekin har bir iqtisodiy fan o'ziga xos xususiyatga, o'zi o'rganadigan predmetga ega. Bu faqat shu fanga xos bo'lib, imkoni boricha boshqa fanlarda takrorlanmasligi lozim. Bu talab shu fanning mustaqil fan sifatida faoliyat ko'rsatishi uchun asosiy shartlardan biri hisoblanadi.

Xo'jalik faoliyati tahlili fanining predmeti tom ma'noda tahlil qilinayotgan obyektning xo'jalik faoliyatidir. Ammo buxgalteriya hisobi, statistika, moliya va kredit, audit, marketing, menejment kabi fanlarning ham predmeti keng ma'noda xo'jalik faoliyatidir.

Tahlil fani xo'jalik faoliyatida sodir bo'layotgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Ammo bu jarayonlarning sodir bo'lish paytini emas, balki uning natijasini o'rganadi. Obyektda sodir bo'ladigan iqtisodiy jarayonlar uning biznes rejasida ko'zda tutilgan ma'lumotga asoslansa, jarayonning sodir bo'lishini qonuniy jihatdan hujjatlashtirish bilan buxgalteriya hisobi, statistika kabi fanlar shugullanadi. Shu jarayonlarning natijasi ma'lum davrlarda jamlanib boradi va turli hisobotlarda o'z aksini topadi. Tahlil esa, aynan ana shu to'zilgan hisobotlarga, jamlangan hujjatlarga asoslanadi.

Shunday qilib, iqtisodiy tahlil fanining predmeti xo'jalik faoliyatida obyektiv (tashqi) va subyektiv (ichki) omillar ta'sirida sodir bo'lgan, bo'layotgan va bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni ma'lumotlar manbaida ifodalangan ko'rsatkichlar tizimi orqali uning holatiga baho berish va yaxshilash yo'llarini ishlab chiqishni o'rganishdan iborat.

Tahlilning predmetida obyektiv va subyektiv omillar alohida o'rin tutadi, chunki iqtisodiy jarayonlar o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Ular ma'lum ichki va tashqi omillar ta'siri ostida ro'y beradi. Shu omillar ta'sirini boshqa fanlar o'rganmaydi. Bu faqat tahlil fanida o'rganiladi va uning predmetining asosini tashkil etadi. Shuningdek, xo'jalik faoliyati natijasiga to'g'ri baho bermasdan, unga ta'sir qilgan ijobiy va salbiy omillarni o'rganmasdan turib ko'zda tutilgan maqsadga erishib bo'lmaydi. Shu tufayli tahlil fani predmetining markazida obyektiv va subyektiv omillarni o'rganish lozimligi qayd qilinishi bejiz emas.

Tahlil qilishdan maqsad mavjud natijaga odilona baho berish bilan birga yo'l qo'yilgan kamchiliklarni kelgusida bartaraf qilish va shu orqali tahlil qilinayotgan obyektning iqtisodiy va moliyaviy ahvolini yaxshilashdan iboratdir. Bu esa sodir bo'lgan va bo'layotgan jarayonlarga to'g'ri baho berib, bo'ladigan jarayon andozasini ham chizib berishni taqozo qiladi. Barcha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar natijasi ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Ko'rsatkichlar esa, ma'lumotlar manbaida (reja, me'yor va hisobot) o'z aksini topadi.

Bugungi kunda tahlil predmeti xususida iqtisodchi olim va mutaxassislar o'rtasidagi fikrlarni quyidagi uch guruhga bo'lish mumkin:

I. M.Z. Rubikov, P.I. Savichev, M.F. D'yachkovlar "... korxonada faoliyatidagi xo'jalik jarayoni tahlil predmetini tashkil etadi", degan fikrdalar.

II. I.I. Poklad, N.V. Denbinskiy va boshqalar "... korxonada, birlashma va yuqori tashkilot xo'jalik faoliyati tahlil predmetini tashkil qiladi", degan fikr tarafdorlaridir.

III. E.V. Dolgoplov, G.V. Savitskaya va boshqalar "... ishlab chiqarish va taqsimotdagi ishlab chiqarish munosabatlari va resurslaridan samarali foydalanish tahlil predmetidir", deb tushuntirmoqdalar.

Rivojlanishning har bir bosqichda eng dolzarb bo'lgan masalalar har bir fanning oldiga qo'yiladigan vazifa va muammolar ma'lum fanning predmeti xususida bildirilgan ta'rifda o'z aksini topishi kerak. Shu nuqtai nazardan bozor iqtisodiyoti sharoitida eng dolzarb masala ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va uning natijasida yuqori foyda va rentabellik erishish eng muhim vazifa hisoblanadi.

Iqtisodiy tahlil mustaqil fan. Lekin u boshqa iqtisodiy fanlar zamirida vujudga keldi va ularning ko'plariga nisbatan yangi.

Shunga qaramay, mustaqillikdan keyin iqtisodiy tahlil fani mazmuni va tarkibi jihatidan tubdan o'zgargan. Oldin, rejali iqtisodiyot sharoitida barcha fanlar singari iqtisodiy tahlil fani ham rejaning bajarilishini nazorat qilish, unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, yuqoridan ko'r-ko'rona tushirilgan, rejani asoslashga qaratilgan edi.

Endi iqtisodiy tahlil haqiqatda xo'jalik yurituvchi subyektlar, mulk va ish egalari xizmat qiladigan bo'ldi. Oldin korxonalar xo'jalik faoliyati yuqori tashkilot va davlat nuqtai nazaridan tahlil qilingani bo'lsa, endi bevosita shu korxonalar, uning mehnat jamoasi va mulk egalari nuqtai nazardan tahlil qilinadigan bo'ldi. Biroq barcha holda ham davlatning manfaati hisobga olinadi. Chunki korxonalar bilan davlat o'rtasidagi aloqa oldin ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan bo'lsa, endi erkin o'zaro manfaatli iqtisodiy munosabatlarga asoslanadi.

Iqtisodiy jarayonlar va munosabatlardagi bunday o'zgarishlar har bir fan va iqtisodiy mexanizmlar mazmunini sifat jihatidan yangilashni, tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo qilmoqda. Biroq shunday murakkab davrda juda ko'p fanlar o'z zaruratini yo'qotadi va barham topadi. Masalan, xalq xo'jaligini rejalashtirish asoslari, korxonalar iqtisodiy (rejaga asoslangan iqtisod) va h.k. ammo bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy tahlil fanining ahamiyati yanada oshadi. U korxonalar rahbari uchun xo'jalikni boshqarishda asosiy dastak sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shu jihatdan iqtisodiy tahlil fani boshqa fanlar bilan uzviy aloqada bo'lishi bilan birga ular o'rtasida o'ziga xos o'ringa ham ega. Shuni e'tirof etish kerakki, ushbu fan faqat iqtisodiy fanlar bilan emas, balki iqtisodiyotga oid bo'lmagan fanlar bilan ham uzviy bog'liqdir. Bular iqtisodiyotga oid fanlar: Buxgalteriya hisobi, Statistika, Moliya va kredit, Rejalashtirish, Menejment, Audit, Marketing va h.k. Iqtisodiyotga oid bo'lmagan fanlar: Mantiq, Huquq, Matematika, Texnologiya Dasturlash, Geometriya va h.k.

1.5. Moliyaviy tahlil va uning subyektlari

Moliyaviy tahlil subyektlariga tahlil etuvchilarni keng qamrovli guruhi kiritiladi. Ularni shartli ravishda ichki va tashqi tahlil subyektlariga bo'lish mumkin. Ichki tahlil subyektlariga faqat shu firma, kompaniya xodimlari kirsalar, tashqi subyektlarga ta'sischi, soliq organi xodimlari, auditorlar, yuqori tashkilot

va vazirliklar, xaridor va buyurtmachilar, mol yetkazib beruvchilar, sug'urta agentliklari xodimlari, reklama agentlari, bank xodimlari va boshqa shaxslar kirishi mumkin.

Tahlil subyektlarining manfaatlari ham albatta bir-biridan tubdan farq qiladi. Masalan, ta'sischi ko'proq firma va kompaniyalarni foydasi bilan, soliq idoralari ko'proq "daromad-xarajat-natija"lar aloqadorligi tahlilidan, kredit inspektorlari va bank xodimlari firma va kompaniyalarning kreditga layoqatligi va moliyaviy barqarorligi bilan, mol yetkazib beruvchilar firma va kompaniyaning to'lov layoqatini o'rganish va tahlil etishdan manfaatdorlar.

Moliyaviy tahlil va ularning manfaatlar mushtarakligini quyidagi ma'lumotlaridan ko'rib chiqish mumkin (2-jadvalga qarang).

2-jadval

Moliyaviy tahlil subyektlari va ularning manfaatlari	Moliyaviy tahlil subektlari	Subyektlar manfaatlari
1	Korxonalar xodimlari	Korxonaning moliyaviy natijaviyligi va moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotlarni bilish
2	Ta'sischi	Korxonaga qo'yilgan va qo'yiladigan mablag'larning foydaligi
3	Auditorlar	E'lon qilinadigan hisobot shakllarini to'g'riligini huquqiy tamoyillar asosida baholash va korxonalar moliyaviy holatini yaxshilashni ichki imkoniyatlarini ko'rsatib berishdan, mulk egalari manfaatlarini himoya etish
4	Yuqori tashkilotlar	Band qilingan moddiy va moliyaviy resurslar harakati va samaradorligini o'rganish
5	Soliq idoralari	Majburiy to'lovlar, soliqlar va ajratmalar undirish yuzasidan resurslar holati, harakatini faoliyat natijaviyligini o'rganish
6	Sug'urta agentliklari	Korxonalar mulkini turli tahlikalardan himoya qilish, saqlanishi yuzasidan ma'lumotlarni o'rganish
7	Mol yetkazib beruvchilar	Shartnomaviy munosabatlarni yo'lga qo'yish tomonlarning o'z majburiyatlarini bajarishi, to'lov intizomiga rioya qilish, to'lovga qobillik holati to'g'risidagi ma'lumotlarni o'rganish
8	Xaridor buyurtmachilar	Ta'minotdagi uzilishlarga yo'l qo'ymaslik yuzasidan korxonalar moliyaviy va iqtisodiy salohiyatining tayanchi to'g'risidagi ma'lumotlar

Moliyaviy tahlilni tashkil etilishda ichki va tashqi tahlil turlarining farqlanishiga ahamiyat berish lozim. Ichki moliyaviy tahlil shu korxonalar xodimlari tomonidan tashkil etilsa, tashqi tahlil korxonalar faoliyati bilan qiziquvchi uchinchi shaxslar tomonidan tashkil etiladi.

Moliyaviy tahlilni alohida tahlil xizmat bo'limini ochish orqali yuritish, yollangan tahlilchidan foydalanish yoki uning xizmat vazifasini alohida xodimga yuklash orqali bajarish, mulk egasi tomonidan mustaqil yuritilishi kabi tashkiliy shakllarini ajratish mumkin. Bu tashkiliy shakl ichki moliyaviy tahlil uchun xos bo'lgan tarkiblashdir.

Tashqi tahlilchilar tomonidan o'tkaziladigan tahlil natijalaridan manfaatdor tashkilot va xodimlar tomonidan moliyaviy tahlil mustaqil yoki shartnomaviy asosda tashkil etilishi mumkin.

Tahlilni tashkil etish bosqichlariga quyidagilar kiradi:

- tahlil maqsadini belgilash va uning rejasini tuzish;
- tahlil yuzasidan zarur bo'lgan ma'lumotlarni yig'ish, ularni saralash, ko'rsatkichlar holatiga keltirish, analitik jadvallar tuzish;
- tahlilni o'tkazish;
- tahlil natijalarini umumlashtirish, rasmiylashtirish va chora-tadbirlarni belgilash.

I.f.d., prof. M.Q. Pardaev tomonidan moliyaviy tahlilning 3 bosqichi, ya'ni tahlil maqsadini aniqlash va unga yondashish yo'llarini belgilash; tahlil uchun taqdim qilinadigan axborotlar sifatiga baho berish; tahlil usullaridan foydalangan holda tahlilni o'tkazish va uning natijalarini rasmiylashtirish bosqichlari tarkiblanadi¹⁷.

Ushbu tarkiblashni ham to'g'ri deyish mumkin. Lekin unda tahlilning birlik bosqichlari umumlashtirilgan tarzda ifoda etilgan. Tahlil bosqichlarini 5 ta (A. Ibragimov), 6 ta (V.P. Astaxov), 7 ta (I. Abdukarimov), 8 ta (A.Sayfulin), 9 ta (A.Sheremet), 12 ta (V.G. Artemenko) bosqichdan iborat qilib belgilash ham mumkin. Ular bir-biridan mazmun jihatdan farqlanmaydi. Birlik ifodalarni alohida bosqich qilib belgilanishigina ular qatorini kengaytirgan halos. O'quvchi turli adabiyotlarni o'rganish asosida noto'g'ri xulosaga kelmasligi lozim. Chunki ular mazmun jihatdan aynan bitta narsani ifoda etadi.

Moliyaviy tahlilning tashkil etilishiga muhim ahamiyat berilishi shu bilan xarakteriki, uning yutug'i ko'p jihatdan tashkil etish tartibiga ham bog'liq. Albatta tashkiliy shakllarni u yoki bu shakli korxonaning mulkiy holati, katta - kichikligi, jarayonlarning murakkabligi va o'ziga xosligi, moliyaviy imkoniyatlar, ish ko'lami, malakali kadrlar va boshqa imkoniyatlardan kelib chiqqan holda tanlanadi. Agar, korxonaning ish ko'lami, ishlab chiqarish jarayonining murakkabligi, moliyaviy imkoniyati, malakali kadrlarga bo'lgan talabning qondirilishidan kelib chiqqan holda alohida tahlil xizmat bo'limini tashkil etish maqbul deb topilsa, albatta bu eng to'g'ri yo'l hisoblanadi.

1.6. Moliyaviy tahlilning axborotlar tizimi va uning oldiga qo'yiladigan talablar

Tahlil natijalari va uning sifati ko'p jihatdan axborotlar manbai bilan ta'minlanganlik darajasiga bog'liq. Biz iqtisodiy tahlilning axborotlar tizimiga quyidagi manbalarni kiritamiz:

- hisob ma'lumotlari;
- hisobdan tashqari ma'lumotlar.

Hisob ma'lumotlariga; buxgalteriya hisobi va hisoboti, statistik hisob va hisobot ma'lumotlari, operativ hisob va hisobot ma'lumotlari kiritiladi.

Hisobdan tashqari ma'lumotlarga; tekshirish natijalari, yig'ish qarorlari, reja ma'lumotlari, turli kataloglar, nashrlar, statistik to'plamlardan olingan ma'lumotlar kiradi.

¹⁷ М.Қ. Пардаев Молиявий таҳлил. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999, 11- б.

Iqtisodiy tahlilni tarkibiy qismi bo'lgan moliyaviy va boshqaruv tahliliga nisbatan yuqoridagi tarkiblashni berib o'tish esa mazmun jihatdan to'g'ri bo'lmaydi.

Negaki, boshqaruv tahlilini axborot manbalari moliyaviy tahlilni axborot manbalaridan o'zining ifoda etilishi, mazmuni, ko'lami, rasmiylashtirish tartibi, olish tartiblari va boshqa belgilari bo'yicha farq etadi.

I.f.d., prof. M.Q.Pardaev tomonidan moliyaviy tahlilni quyidagi axborot manbalari tarkiblanadi:

- tashqi moliyaviy tahlil-buxgalteriya hisoboti asosida;
- ichki moliyaviy tahlil-buxgalteriya hisobi va hisoboti hamda tezkor hisobotlar asosida o'tkaziladi.¹⁸

Prof. Abdukarimov I.T. tomonidan moliyaviy tahlilning axborot manbalariga quyidagishshr kiritiladi:

- buxgalteriya hisobi va hisoboti;
- statistik hisob va hisobot ma'lumotlari;
- operativ hisob va hisobot ma'lumotlari;
- tanlab olingan hisobot ma'lumotlari¹⁹.

Prof. M.Q.Pardaev tomonidan moliyaviy tahlilni ichki va tashqi tahlil turlariga nisbatan tarkiblangan axborot manbalari to'g'ri belgilangan. Negaki, uning iste'molchilari manfaatlaridan kelib chiqqan holda qaraydigan bo'lsak tahlil uchun zarur bo'lgan axborotlar to'g'ri ifoda etilgan.

Prof. I.T. Abdukarimov tomonidan tarkiblangan guruhlash esa iqtisodiy tahlilni o'zi uchun ahamiyatli, uning moliyaviy tahlil qismi yuzasidan to'g'ri emas. Negaki, statistik hisob va hisobot, operativ hisob va hisobot ma'lumotlari, tanlangan ma'lumotlarni tarkiblanishi moliyaviy tahlilga nisbatan to'g'ri emas. Ular ko'proq joriy va operativ tahlilga xos tarzda belgilangan. Moliyaviy tahlildagi operativlik esa to'g'ri emas.

Yuqoridagi tizimlarga zid tarzda biz moliyaviy tahlilning axborotlar bazasiga quyidagilarni kiritishni lozim deb topdik:

- moliyaviy hisob va hisobot ma'lumotlari;
- tanlab olingan ma'lumotlar (moliyaviy hisobotga ilovalar, hisob varaqalari bo'yicha ma'lumotlar va h.k.)

Moliyaviy hisob va hisobot ma'lumotlariga iqtisodiy jarayonlarni o'zida ifoda etuvchi umumlashgan ma'lumotlar kiradi. Ushbu axborotlar moliyaviy hisobot shakllarida aks etadi.

Demak, xulosa qilishimiz mumkinki, tashqi moliyaviy tahlil faqat e'lon qilinadigan moliyaviy hisobot shakllaridagi axborotlar asosida o'tkaziladi. Ichki moliyaviy tahlil moliyaviy hisob va hisobot malumotlari, tanlab olingan ma'lumotlar asosida tashkil etiladi.

Moliyaviy hisobot shakllariga:

- 1-shakl. «Buxgalteriya balansi».
- 2-shakl. «Moliviý natijalar to'g'risidagi» hisobot.
- 3-shakl. «Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi» hisobot.

¹⁸ Пардаев М.Қ. Молиявий таҳлил. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999, 9-б.

4-shakl. «Pul oqimlari to`g`risidagi» hisobot.

5-shakl. «Xususiy kapital to`g`risidagi» hisobot.

- ma'lumotnomalar (2-A, 2-B,...) hamda moliyaviy hisobotga tushuntirishlar, hisob-kitoblar va ilovalar.

Korxonaning moliyaviy holatiga baho berishda asosiy manbalardan biri bu buxgalteriya balansidir. Buxgalteriya balansi o`zining tuzilishi, shakli va ko`rsatkichlar tarkiblanishi bilan xorijiy davlatlar buxgalteriya balanslaridan keskin farq etmaydi. Bu o`xshashlikni quyidagilar bilan izohlash mumkin:

- buxgalteriya balansini - xalqaro biznes tilida tuzilishida;
- aktivlar, kapital va majburiyatlar tengiligini saqlanishida;
- mazmun jihatdan bir xillikka asoslanishida;
- foydalanuvchilar manfaatlarini to`qnash kelmasligi bilan va boshqa jihatlar bilan.

Moliyaviy tahlilni axborotlar bazasiga qo`yiladigan talablarga quyidagilar kiradi. Ya'ni; axborotlar ishonchligi, taqqoslanuvchanligi, betarafligi, pulda baholanishi, uzluksizligi, hisobga olinishi, hisob-kitoblarda xato va kamchiliklarga yo`l qo`yilmasligi, daromad va xarajatlar, aktivlar va passivlar to`rri baholanganligida va boshqalarda. Bu talablar moliyaviy hisob va hisobotlashning konseptual asoslarida ham belgilanadi.

Ma'lumotlarni mantiqiy tekshirishda, hisob-kitoblarni aniqligiga, raqamlarni bo`yab yozishlarga yo`l qo`yilmaganligiga, turli hisobot shakllaridagi nazorat raqamlarini mosligiga ahamiyat beriladi.

1.7. Korxonalarda moliyaviy tahlil va uning boshqa kompaniyalar moliyaviy tahlili bilan muvofiqligi

Moliyaviy tahlilning uslubiy asoslarini taqqoslash yakunida shunday xulosaga kelish mumkinki korxonaning moliyaviy hisobotlari tahlili bilan O`zbekistonda amal etilayotgan uslubiy asoslarda keskin farqlanishlar kuzatilmaydi. Farqlanishni sezish mumkin faqat birlik ko`rsatkichlarda. Masalan; korxonada foydaligiga baho berishda, bizning amaliyotda rentabellikni 63 ta turi, Italiyada uning 74 ta, Yaponiyada esa 56 ta turi aniqlanadi. Bu holat bitta ko`rsatkichni baholashga nisbatan zaruriy birlikmi? Albatta uning mazmunini tushunish qiyin emas. Negaki bitta buxgalteriya balansi asosida korxonada aktivlari va passivlarga nisbatan 55 ta rentabellik to`rri aniqlash mumkin (buxgalteri balansini birlik va jamlangan qatorlariga nisbatan). Korxonada foydasida barcha birliklar ta'sirini mavjud deb oladigan bo`lsak, bu tarkib to`g`ri hisoblanadi.

To`lov layoqati, moliyaviy barqarorlikni aniqlash ko`rsatkichlari bo`yicha, asosiy vositalar holati va harakat ko`rsatkichlarida ham xuddi shunday farqlanishlarni sezish mumkin.

Xorij firma, kompaniyalarida moliyaviy tahlil ham uning O`zbekiston Respublikasidagi firma va kompaniya moliyaviy tahlili bilan muvofiqligida juda ko`p o`xshash jihatlarni sezish mumkin. Buni bevosita moliyaviy hisobotlarni

tuzish qoidalari yagonaligi, moliyaviy hisob shakllari mazmunining bir xilligidan kelib chiqib izohlash mumkin.

Buxgalgeriya hisobining xalqaro standartlari va ular asosida milliy standartlarning tuzilishida ham shu zaruratni sezish mumkin.

Moliyaviy tahlil yuzasidan o`xshashlik albatta boshqaruv tahlili bo`yicha ham bir xillik mavjud degan xulosaga olib kelmaydi. Boshqaruv tahlili yuzasidan davlatlar o`rtasida turlicha farqlanishlarni sezish mumkin.

Boshqaruv tahlili yoki ishlab chiqarish tahlili, boshqaruv hisobi va hisobotining tarkibiy qismi sifatida amal etadigan horijiy amaliyotdan, alohida tur sifatida olinishi o`z tashkiliy, uslubiy, amaliy asoslari bo`yicha farq qiladi.

Qisqacha xulosa

Moliyaviy tahlil - moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida korxonaning moliyaviy holatiga iqtisodiy tashxis qo`yishni tavsiflaydi. Moliyaviy tahlilda korxonaning mulki, kapitali va majburiyatlarining holatiga faoliyat natijaviyligiga, asosiy va aylanma kapital holati va samaradorligiga, pul mablag`lari va xususiy mablag`larni holatiga baho beriladi.

Nazorat uchun savollar

1. Moliyaviy tahlilning axborot manbalarini dastlabki tekshirish tahlilda qanday rol tutadi?
2. Moliyaviy tahlil obyektiga nimalar kiradi?
3. Moliyaviy tahlil subyektlari va ularning manfaatlari?
4. Moliyaviy hisobot shakllaridagi ma'lumot manbalariga qo`yiladigan betaraflik qoidasining mazmunini tushuntiring?
5. Moliyaviy tahlil firma va kompaniyalarda qanday tashkil etiladi?
6. Moliyaviy tahlilning uslubiy asoslariga nimalar kiradi?
7. Moliyaviy tahlil oldiga qo`yiladigan vazifalarni tushuntiring?
8. Moliyaviy va boshqaruv tahlilini farqlab bering?
9. Moliyaviy tahlilni o`tkazish bosqichlarini tushuntiring?
10. Moliyaviy tahlil natijalarining umumlashtirilishi qanday amalga oshiriladi?

Asosiy adabiyotlar

1. Акрамов Э. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси. «Молия» нашриёти, 2003
2. Рахимов М.Ю. Молиявий таҳлил. Ўқув қўлланма. – Т.: ТМИ, 2004.
3. Богоров В.В. Финансовый анализ: Учебное пособие. – М-СПб.: Новгород ПИТЕР, 2003.
4. Донцова А.В., Никифорова. Н.А. Анализ финансовой отчетности. Практикум. - М.: Дело и сервис, 2004.

5. Ермолович Л.Л. Практикум по анализу хозяйственной деятельности предприятия: Учебное пособие. - Мн.: Книжный Дом, 2003.
6. Ефимова М.Р. Финансово-экономические расчеты. Пособие для менеджеров: Учебное пособие. - М.: ИНФРА, 2004.
7. Наметова И.А. Анализ финансово-хозяйственной деятельности: Учебно-методическое пособие. - М.: Форум – ИНФРА-М., 2004.
8. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций. - М.: ИНФРА-М., 2004.

Internet ma'lumotlari

[http:// www. tax sites. com](http://www.taxsites.com)

[http:// www. accounting. com/](http://www.accounting.com/)

[http:// www. fasb. org](http://www.fasb.org)

2-bob. TIFDA MOLIYAVIY TAHLILNING USLUBIYATI VA UNING USULLARI

2.1. Buxgalteriya balansini o`qish va tahlil qilish orqali korxonaning moliyaviy holatiga baho berish

O`zbekistonda shakllanayotgan ijtimoiy yo`naltirilgan bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot bir tomondan jahon iqtisodiyotiga tayansa, ikkinchi tomondan o`ziga xos jihatlari va xususiyatlari bilan farq qiladi. Turli mulkchilikka asoslangan iqtisod, bozor munosabatlariga asoslangan holda olib borilayotgan islohotlar negizida albatta jamiyat farovonligi va to`la-to`kisligiga erishish maqsadi yotadi. Shu maqsad mushtarakligida ijtimoiy va individual harakatga kuch, madad beruvchi hamda uni tartibga soluvchi muhim iqtisodiy dastaklar, unsurlarni ishlab chiqish va ulardan samarali foydalanish talab etiladi. Ana shunday dastaklardan biri iqtisodiy tahlildir.

Iqtisodiy tahlilni usullar majmuasi va uning moliyaviy tahlil qismining individual usullari to`g`risida biz yuqorida aytib o`tgan edik. Quyida, moliyaviy hisobotlarni o`qish asosida korxonaning moliyaviy holatiga dastlabki baho berishning mazmuni bilan tanishib chiqamiz.

Moliyaviy hisobotni "o`qish"ga ham olimlar tomonidan turlicha tavsiflar beriladi. Moliyaviy hisobotni "o`qish"ni mazmunini nima tashkil etadi? Bizningcha, moliyaviy hisobotni "o`qish" deganda uning ko`rsatkichlarni arifmetik hisob-kitoblarsiz mantiqiy tavsiflash tushuniladi.

"Moliyaviy hisobotni o`qish va tahlil qilish yo`llari"²⁰ nomlangan I.T.Abdukarimovning adabiyotida ham kitobning nomida ham "o`qish" so`zi ishlatiladi lekin unga tavsif berilmaydi.

V.V. Patrov, V.V. Kovalevning «Как читать баланс»²¹ adabiyotida ham moliyaviy hisobotni «o`qish»ga tavsif berilmagan. Ya'ni "o`qish" tahlil qilishni bir usuli sifatida bayonlab o`tilgan xalos. To`g`ri, «o`qish» tahlil qilishni usuli hisoblanadi. Lekin uning tavsifi, boshqa usullardan farq etadigan jihati bo`lmog`i lozim.

M.Q. Paradaevni «Moliyaviy tahlil»²² kitobida esa moliyaviy tahlil usullari, moliyaviy tahlilni asosiy shakllari deb nomlanib uning qatorida «o`qish» usuli keltirilmaydi.

Buxgalteriya balansini o`qish va tahlil etish mazmunini bizningcha, quyidagilar tashkil etadi:

- korxonaning mulki, kapitali va majburiyatlarini baholash;
- korxonaning to`lovga qobilligi va likvidlilik ko`rsatkichlarini aniqlash;
- korxonaning iqtisodiy va moliyaviy salohiyat, uning samaradorligini baholash;
- korxonaning moliyaviy barqarorligi, bozor va ish aktivligi ko`rsatkichlarini baholash;
- korxonaning iqtisodiy nochorligi va uni sog`lomlashtirish yo`llarini belgilash;
- korxonaning moliyaviy ahvoli va uni yaxshilash yuzasidan muhim takliflar hozirlash tashkil etadi.

²² Пардаев М.К., Исроилов Б. Молиявий таҳлил. Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999.

Buxgalteriya balansi asosida o`rganiladigan masalalar ko`lami nihoyatda keng, ularni barcha adabiyotlarda bir xil, berilgan deyish qiyin. Masalan; korxonalar mablag`larini harakatchanligi va aylanuvchanligi, ish aktivligi, moliyaviy barqarorligi «Buxgalteriya balansini tahlili» mavzusida berilgan holda (A.Vahobov, A.Ibroximov «Moliyaviy tahlil»²³), ayrim adabiyotlarda ushbu o`rganiladigan savollar alohida mavzu sifatida beriladi (Э. Акрамов «Анализ финансового состояния предприятия»)²⁴ kitobi yoki I.T. Abdulkarimov «Moliyaviy hisobotni o`qish va tahlil qilish yo`llari»²⁵, shuningdek M.Q. Paradaev «Moliyaviy tahlil», «Iqtisodiy tahlil adabiyotida esa mavzularni yanada bo`laklash tavsiflanadi.

Fikrimizni umumlashtirgan holda moliyaviy hisobotni o`qish deganda uning umumlashgan va birlik elementlarini davriy tavsiflash, o`rganish usuli tushuniladi deyish mumkin.

Nazariy manbalarda moliyaviy hisobot shakllarini o`qish yuzasidan alohida mavzu tarkiblanmagan. Lekin uning mazmuni bo`yicha ayrim manbalarni uchratish mumkin.

Moliyaviy hisobot shakllarini o`qishni quyidagi mazmunda qarash mumkin:

- moliyaviy hisobot shakllari, uning birlik va umumiy qatorlarini tavsiflash;
- moliyaviy hisobot shakllarini tuzilishini mantiqiy tasniflash;
- ko`rsatkichlarni qiyosiy tavsiflash tashkil etadi.

2.2. Tahlil fanining (metodi) usuli va unda qo`llaniladigan usullar

Metod (metod - keyingi o`rinlarda usul deb yuritimiz) qadimgi grek tilidan olingan bo`lib, tabiat hamda jamiyatda sodir bo`ladigan hodisa va jarayonlarni o`rganish va bilish usulidir. Tabiat va jamiyatda sodir bo`ladigan hodisa va jarayonlar bir-biri bilan uzviy bog`liq va aloqadordir.

Tahlil fani usuliga ta'rif berish bo`yicha olimlar bir qancha guruhlariga bo`linadilar. Ba'zi olimlar iqtisodiy tahlil usulini tatbiq qilib, ishlab chiqarish kuchlarining ishlab chiqarish munosabatlariga to`g`ri kelishi va usullarning tizimi deb qaraydilar.

E.V. Dolgoplov «Iqtisodiy tahlil usuli bu iqtisodiyotning dinamik o`shishini, ishlab chiqarish munosabatlarini ishlab chiqarish kuchlari bilan uzviy birlikda, ularning tendentsiya va qonuniyatlarini, omil va rezervlarini uzluksiz va kompleks tatbiq qilish usullari tizimi va tamoyilidir» deb ko`rsatadi. Bu ta'rifda iqtisodiy tahlilning o`ziga xos xususiyatlari ochilmasdan qolgan.

N.R. Veytsman xo`jalik faoliyati tahlili usulining elementlari qatoriga quyidagilarni:

- hisob ma'lumotlarini o`qish;
- ushbu ma'lumotlardan korxonaning va tashqi bog`liqlarni ochish uchun kompleks foydalanish;
- ushbu bog`lanishlarni o`rganish;

²³ Вахобов А., Ибрагимов А. Молиявий таҳлил. -Т.: Шарқ, 2002.

²⁴ Акрамов Э. Анализ финансового состояния предприятия. -Т.:ГНИТИ, ГАНТ РУз.

²⁵ Абдукаримов И.Т. Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999.

- tahlilga jalb qilingan ma'lumotlarni uqish, ulchash va bog`liqligini aniqlash jarayonida raqamlarini solishtirish kabilarni kiritadi.

Bular tahlil usulining eng muhim qirralari. Lekin uning usullarini tuliq ifoda etmaydi.

S.K. Tatur ham fanning usulini bir qancha usullar yigindisidan iborat deb hisoblaydi «tahlilda quyidagi usullardan, ya'ni iqtisodiy hodisalarni ulchaydigan, ularga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlaydigan, shu omillar ta'sirini hisoblaydigan, omillar o`rtasidagi bog`liqliklarni aniqlaydigan va ularni ulchaydigan usullar» dan foydalanadi.

Xususan, V.I. Ganshtak tahlilning usullariga quyidagilarni kiritish lozim deb hisoblaydi: «solishtirish, ko`rsatkichlarni ketma-ket ravishda joylashtirish, guruhlash, ko`rsatkichlarni tashqi omillar ta'siridan tozalash, muvozanat va indeks usullari».

I.L. Batuxtin esa, xo`jalik faoliyati tahlili usulini ikki guruhga bo`ladi:

- umumiy dialektik usul
- alohida usulga.

Bunda tahlilda qo`llaniladigan usullar ro`yxatini keltiradi: «Solishtirish usuli, deduktsiya, induktsiya, bo`laklarga bo`lish, umumiyashtirish, hisob-kitob, shaxsiy kuzatish, tajriba-namuna, matematik, chiziqli va muvozanat usullari». Biroq bu usullar I.L. Batuxtinning tahlil fanining usuli, deb hisoblagan usullar ro`yxatiga kirmasdan qolgan. Ammo uning kitobida o`zi e'tirof etmasada, biz ta'kidlagan usullardan keng foydalanilgan.

M.I. Bakanov «Xo`jalik jarayonlarining shakllanishi va taraqqiyotini o`rganishga dialektik yondoshish usuli iqtisodiy tahlilning usulidir», deb ta'kidlaydi. Xuddi shunday fikrni A.D. Sheremet, O.R. Mitsikevich va I.I. Karakoz kabi olimlar ham qullashgan.

Bir guruh mualliflar E.P. Jarkovskaya, K.G. Romanova va S.S. Romanovalar xo`jalik faoliyati tahlili fanini iqtisodiy fan sifatida qarab, uning usulining nazariy asosi dialektik materializm bilan birgalikda siyosiy iqtisod fani ham deb uqtiradilar. Ularning ta'kidlashicha «Xo`jalik faoliyati tahlili usulining ilmiy asosi dialektik materializm va siyosiy iqtisoddir». Bu fikrni oydinlashtirish maqsadida quyidagilarni yozadalar: «Iqtisodiy tahlil hodisalarning umumiy ko`rsatkichlarini alohida qismlarga bo`lish (tahlil) va hodisalarning alohida omillarini umumlashtirish (sintez) yo`li bilan uzaro bog`liqlikda o`rganadigan dialektik usulga asoslanadi». Shunday ta'rifni D.I. Derkach ham qo`llayqi.

I.I. Poklad «Iqtisodiy tahlil usuli korxonada xo`jalik faoliyatida yoki ularning yuqori buginlarida ko`rsatkichlar rejasi bajarilishini bir butun va alohida qismlari bo`yicha solishtirish, reja bajarilishi ko`rsatkichlari darajasiga ta'sir etuvchi omillarni, ichki rezervlar miqdorni aniqlash va tahlil natijasini umumlashtirishni kompleks, uzaro bog`liq ravishda o`rganishga aytiladi» deb ta'rif berdilar.

P.I. Savichevning aytishicha «Korxonada ishi iqtisodiy tahlil usuli uning aniq vazifalaridan kelib chiqadigan va xalq xo`jaligining alohida tarmoqlari xususiyatlarini o`zida ifodalaydigan usullardir». Ushbu qoidada tahlil usuli uning vazifalariga buysindiriladi. Biroq har qanday fanning usuli uning predmetini

o`rganishga qaratilmog'i lozim. Jumladan, P.I. Savichev fanning predmetidan ancha uzoqlashganligini kuramiz.

Bu borada V.A. Raevskiy ancha to`g`ri yondoshgan. «Korxonaning moliya xo`jalik faoliyatini o`rganish usulini tahlil qilish usuli, deb tushuniladi, Moliya xo`jalik faoliyati tahlili usuli dialektik nazariyasiga asoslanib, korxonaning faoliyatini uzaro bog`liqlikda o`rganishdir» deb ko`rsatadi. U faqat «miqdor» va «sifat» ko`rsatkichlari bilan chegaralanib qoladi. Bulardan tashqari o`rtacha, nisbiy, reja, me'yor kabi ko`rsatkichlar ham mavjud. Bu borada V.I. Samborskiy «Korxonalar ishi iqtisodiy asoslash maqsadida ular faoliyatini ko`rsatkichlar tizimi orqali o`rganish uchun qo`llaniladigan usul va uslubiyatlar majmuidir». Haqiqatda bu qoidada ko`rsatkichlar tizimidan foydalanish tavsiya qilinadi.

L.I. Kravchenko tahlil usuliga «Xo`jalik faoliyati tahlili usuli-iqtisodiy jarayonlarni tatbiq qilishga dialektik yondoshish, ish natijalarini obyektiv baholash, xo`jalik yuritishning samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlash va safarbar qilish, iqtisodiyotni optimal ravishda boshqarish qarorlarini qabul qilish uchun tegishli ma'lumotlar yetkazib berish maqsadida korxonalar, uning bo`limlari va birlashmalarining ijtimoiy, iqtisodiy va uzga faoliyatlarini bir-biriga bog`liq holda tizimli ravishda, kompleks o`rganishdir» deb ta'rif beradi. Bunda korxonalarining mulk shakli, reja bajarilishi va nazorat qilinishi kabi masalalar ifoda etilmagan.

Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan bir paytda tahlil usulining shunday qoidasi yaratish lozimki, u obyektning yoki tuzumning o`zgarishi bilan o`zgarmaydigan bo`lsin, chunki har qanday fan, xususan tahlil fani ham nazariy jihatdan asoslangan usulga ega bo`lishi lozim.

Bundan kelib chiqib, quyidagi fikrlarni kiritish mumkin:

- har qanday fan usulining nazariy asosi bo`lishi kerak;
- unda nimani o`rganish va uning kaerda ifodalanishi ko`rinib turmogi lozim;
- qayerni, qaysi obyektning va qaysi davrni o`z ichiga olishi ifodalashi darkor;
- nima maqsadda amalga oshirilishi ko`rinib turishi kerak;
- shu maqsadni amalga oshirish uchun nimalar qilinishi alohida ta'kidlanishi lozim.

Bu nazariy xulosalardan kelib chiqib, tahlil fanining usuliga quyidagicha ta'rif beramiz: Iqtisodiy tahlilning usuli deb,- dialektik usulga asoslangan bo`lib, uning predmetini makon va zamonda, axborotlar manbaida ifodalangan ko`rsatkichlar tizimi asosida har tomonlama kompleks o`rganish, mavjud ichki va tashqi imkoniyatlarni aniqlash, obyektning samaradorligini oshirish, uning iqtisodiy qudratini yuksaltirish, moliyaviy barqarorligini ta'minlash, boshqarishni takomillashtirish maqsadida qo`llaniladigan usullar majmuidan iboratdir.

Iqtisodiy tahlil usulning o`ziga xos xususiyatlari ham mavjud bo`lib, ular quyidagilardan iboratdir:

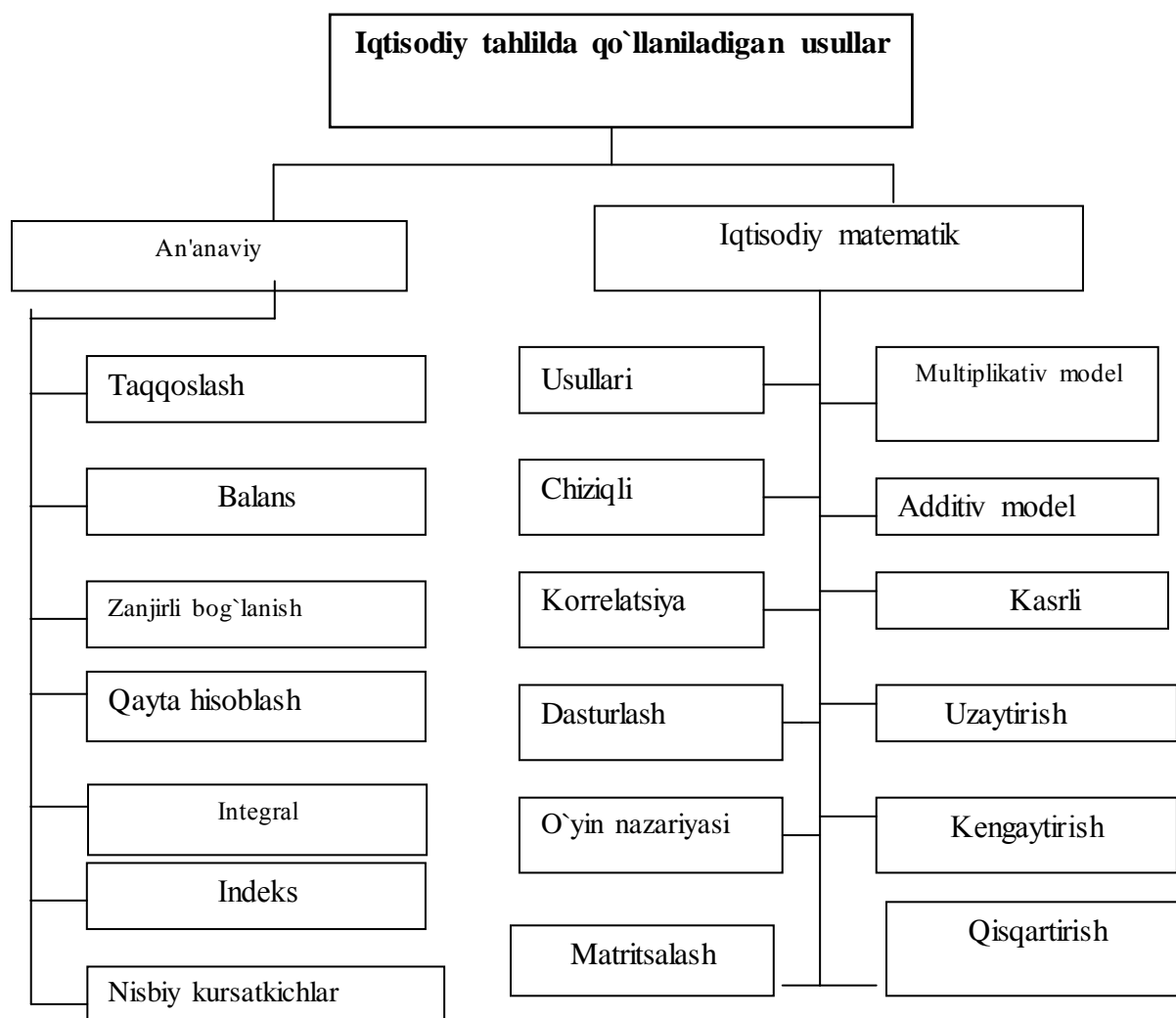
- korxonalar xo`jalik faoliyatini ifodalashda ko`rsatkichlar tizimidan foydalanish;
- ko`rsatkichlar tizimi va ular bo`yicha ma'lumotlarning o`zgarish sababini o`rganish;
- o`zgarish sabablarini, ularning bir-biri bilan uzviy bog`liqligi hamda ijtimoiy iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini aniqlash.

Iqtisodiy tahlilning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:
 birinchi xususiyat - xo`jalik jarayoni va voqealarni ko`rsatkichlar tizimini tuzish orqali iqtisodiy axborot manbaini shakllantirish;

ikkinchi xususiyati - korxonada xo`jalik faoliyatidagi ko`rsatkichlar o`zgarishi sabablarini o`rganish va ularga ta'sir etuvchi omillar ichida eng asosiysini aniqlash hamda uning ta'sirini miqdor jihatdan hisoblashdan iborat;

uchinchi xususiyati - ko`rsatkichlarning bir-biri bilan uzviy bog`liqligini aniqlash va hisoblashdan iborat.

Xo`jalik faoliyatini tahlil etishda ko`pgina usullardan foydalaniladi. Bu usullarni umumiy ravishda quyidagi ikki guruhga ajratish mumkin (2-chizmaga qarang).

2-chizma. Tahlilning usullari

1. An'anaviy usul;
2. Iqtisodiy matematik usul;

An'anaviy usul – eng qadimgi usullardan biri bo`lib, ular tahlil vujudga kelgan kundan boshlab qullanib kelinayotgan usullardir. Bularga quydagilarni kiritish mumkin: taqqoslash, qayta hisoblash, balans usuli, guruhlariga ajratish,

zanjirli bog`lanish, indeks usuli, mutloq, nisbiy va o`rtacha miqdor ko`rsatkichlari kiritish mumkin.

Matematik usullar tahlil fanining takomillashuvi bilan, unga kompyuter va hisoblash texnikasini qullash va matematik usullardan foydalanish jarayonida kirib kelgan. Buning talay usullari bilan birga bir qancha tiplari ham mavjud. Bular: multiplikativ model, additiv model, kasrli model, uzaytirish, kengaytirish, kiskartirish kabilardir.

Tahlilda eng kup qo`llaniladigan usul bu taqqoslash usuli bo`lib, quyidagi shakllari mavjud:

- haqiqiy ko`rsatkichni biznes reja bilan taqqoslash;
- haqiqiy ko`rsatkichni o`tgan yildagisi bilan taqqoslash;
- haqiqiy ko`rsatkichni o`rtacha ko`rsatkich bilan taqqoslash;
- haqiqiy ko`rsatkichni ilgor korxonalar ko`rsatkichlari bilan taqqoslash.

Guruhlarga ajratish usuli - o`rganilayotgan hodisani bir xil xususiyati yoki alomatiga qarab tarkibiy qismga ajratish tushuniladi. Guruhlarga ajratish tahlilning muhim usulidir. Biron-bir natijaga ta'sir etuvchi omil bir qancha bo`lsa, ulardan eng asosiysini aniqlashda ham shu usuldan foydalaniladi.

Balans usuli – o`zaro bog`liqlik bir qancha miqdorning muvozanatiga ishonch hosil qilish yoki bir necha ma'lum omil yordamida no'malum omilning ta'sirini aniqlash zarur bo`lgan holda qo`llaniladi. Masalan bu usul orqali tayyor mahsulotning tovar balansini tuzish va realizatsiya (sotish) hajmiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash mumkin.

$$3 \text{ й.б.} + T = P + 3 \text{ о.х} \pm \text{Inv.}$$

Bunda,

3о.б. – tayyor mahsulotning hisobot yili boshidagi qoldig`i;

T – hisobot yilidagi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi;

P – realizatsiya (sotilgan) mahsulot hajmi

3о.х. – tayyor mahsulotning hisobot yili oxiridagi qoldig`i.

Inv. – inventarizatsiya natijalari (+ ortiqcha mahsulot, - kamomad)

Omillar ta'sirini aniqlashda esa:

$$P = 3 \text{ й.б.} + T - 3 \text{ о.х} \pm \text{Inv}$$

Zanjirli bog`lanish usuli - ishning natijasi o`zgarishiga uchta va undan kup omillar ta'sir qilsa foydalaniladi. Ular o`rtasidagi bog`liqlik to`g`ri proporsional yoki teskari proporsional bo`lishi lozim. Masalan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi (T) o`zgarishiga xodimlarning ro`yxatdagi soni (X), ularning bir yilda ishlagan o`rtacha ish kunlari (K) va bir kunlik mehnat unumdorligi (M) ko`rsatkichlari bilan funksional bog`liqdir. Bu quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$T = X \times K \times M$$

3-жадвал

Mahsulot hajmining biznes rejaga nisbatan o`zgarishiga ishchilar soni va mehnat unumdorligi ta'sirining tahlili

Ko`rsatkichlar	Reja	Haqiqatda	Rejadan farqi
1.Mahsulot hajmi (ming so`m)	220388	254550	+34162
2.Ishchilar soni.	649	601	-48
3.Bir ishchiga to`g`ri keladigan mahsulot (ming so`m) (1s:2s)	339,58	423,54	+83,96

Jadval ma'lumotlaridan shunday xulosa qilish mumkinki, mahsulot hajmi rejaga nisbatan 34162 ming so`mga oshgan, ishchilar soni esa 48 kishiga kamaygan, 1 ishchiga to`g`ri keladigan mahsulot rejaga nisbatan 83,96 ming so`mga ortgan.

Mahsulot hajmini rejaga nisbatan o`zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni quyidagi zanjirli bog`lanish usullari orqali aniqlaymiz.

4-jadval

Almashuv davriyligi	Ta'sir etuvchi omillar		Mahsulot hajmi (ming so`m)	Farqi (+;-)	O`zgarish sabablari
	Ishchilar soni	1 ishchiga to`g`ri keladigan jami mahsulot.			
A	1	2	3 (1 x 2)	4	5
Birinchi	reja 649	reja 339,58	reja 220388	-	-
Ikkinchi	xakikiy 601	reja 339,58	reja 204088	-16300	Ishchilar sonining kamayishi
Uchinchi	haqiqiy 601	haqiqiy 423,54	haqiqiy 254550	+50462	Mehnat unumdorligining ortishi

Tekshirish: $-16300 = 50462 + 34162$ ming so`m.

Amalda har ikki omil ta'sirining farqini ushbu usul orqali aniqlash mumkin. Bu usulga muvofik biron-bir natijaga ta'sir etuvchi omillar ikkita bo`lsa, ularning biri miqdor omili, ikkinchisi esa, sifat omili omili hisoblanadi.

Miqdor omilining ta'sirini aniqlash uchun ushbu miqdor haqiqiy ko`rsatkichning rejadan farqi rejadagi sifat omiliga kupaytiriladi. Sifat omilining ta'sirini aniqlash uchun shu ko`rsatkichning rejadan farqi haqiqiy miqdor omiliga kupaytiriladi.

1. Ishchi soni o`zgarishi (miqdor)

$$(-48) \times 339,58 = 16300 \text{ ming so`m.}$$

2. Bir ishchiga to`g`ri keladigan mahsulot (sifat omili)

$$+ 83,96 \times 601 = +50462 \text{ ming so`m.}$$

Tekshirish: $-16300 + 50462 = 34162$ ming so`m.

Integral usul –bir tomondan an'anaviy usullarga, ikkinchidan esa, matematik usulga mansub takomillashgan usul. Natija ko`rsatkichlariga alohida omillar ta'sirini integral usuli bilan aniqlash, farqlash, zanjirli almashtirish kabi usullarning takomillashgan shaklidir. Integral usulning ijobiy tomoni shundaki, agar zanjirli bog`lanish yoki farqlash usullarida omillar ketma-ketligi o`zgarsa, ularning natija o`zgarishiga ta'siri har xil bo`ladi. Bu usulda u yoki bu omilning ta'sirini hisoblashda ketma-ketlikka rioya qilish talab etilmaydi. Omillarning ketma-ketligi o`zgarishidan qa'tiy nazar, ular ta'siri hamisha bir xil, eng muhimi to`g`ri topiladi.

Asosiy ishlab chiqarish fondi va fond qaytimini o`zgarishini mahsulot hajmiga ta'sirini integral usul orqali aniqlaymiz.

5-jadval

No	Ko`rsatkichlar	Shartli belgi	O`tgan yili (u)	Hisobot yili (x)	Farqi $\Delta(+,-)$	O`tgan yilga nisbatan
1	Mahsulot hajmi (ming so`m)	M	209252	220388	+11136	105,3
2	Asosiy ishlab chiqarish fondlarining o`rtacha qiymati	AΦ	162285	178110	+15815	109,75
3	Fond qaytimi (sumda) (1s:2s)	ΦK	1,289	1,237	-0,052	96,0

Jadval ma'lumotlaridan shunday xulosa qilish mumkinki, mahsulot hajmi o`tgan yilga nisbatan 11136 ming so`mga kupaygan. Bu o`zgarishga quyidagi omillar ta'sir etgan:

1. Asosiy ishlab chiqarish fondi qiymatining o`zgarishi ta'siri.
2. Fond qaytimining o`zgarishi ta'siri:
3. Omillar ta'sirining yigindisi.

2.3. Buxgalteriya balansining gorizontal, vertikal va trendli tahlili

Buxgalteriya balansini gorizontal (bo`ylamasiga) va vertikal (yonlamasiga) tahlili bo`yicha olimlar tomonidan turlicha qarashlarni mavjudligi o`quvchini, albatta e'tiborini tortadi. Masalan; prof. M.Q. Pardaev "Moliyaviy tahlil" qo`llanmasida moliyaviy tahlilning asosiy shakllari sifatida gorizontal, vertikal, dinamik, makon, nisbiy ko`rsatkichlar omilli tahlilni keltirgan holda, gorizontal va vertikal tahlilga quyidagicha izoh beradi.

"Gorizontal tahlil - hisobot davrini o`tgan yil ko`rsatkichlari bilan solishtirish"

"Vertikal tahlil - tarkibiy tahlil bo`lib tahlil qilinayotgan obyektning barcha qismlari bo`yicha o`rganish" dan iborat deyiladi.²⁶

²⁶ Пардаев М. Қ, Исроилов Б. Молиявий таҳлил. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999, 15-б.

Buxgalteriya balansini gorizontal va vertikal tahlili yuzasidan yuqoridagi fikrlar prof. i.f.d. E Akramov tomonidan ham “Анализ финансового состояния предприятия»²⁷ kitobida ma'qullanadi.

Faqat taqqoslash bazasi bo'yichagina ular qarashlarida, farqni sezish mumkin. Ya'ni M.Q. Parдаev hisobot davri ko'rsatkichini o'tgan davr ko'rsatkichi bilan taqqoslasa, prof.E. Akramov tomonidan uning dinamik yoki bazis davriga nisbatan taqqoslash tavsiflanadi.

Dinamik tahlil gorizontal tahlildan alohida farqlanadi. E'tibor bergan bo'lsangiz, gorizontal tahlil solishtirish, taqqoslash usulining o'zidan iborat bo'lib qolmoqda.

Bizningcha, moliyaviy hisobotni gorizontal tahlili uning moliyaviy hisobot elementlari, ko'rsatkichlarini mutlaq va nisbiy ifodalarda, hisobot davri boshiga yoki o'tgan yilga nisbatan taqqoslama o'rganishga aytiladi.

Vertikal tahlil deganda - moliyaviy hisobot, buxgalteriya balansini mutlaq va nisbiy ifodalarda tarkibiy o'rganishga aytiladi.

Tahlilda har ikkala usul eng ko'p qo'llaniladigan usul hisoblanadi. Ushbu usullar orqali kompaniya va firmalar mulki, kapitali, majburiyatlarini umumiy va tarkibi o'zgarishlariga baho beriladi. Umumiy o'zgarishlar buxgalteriya balansi ma'lumotlari asosida olinsa, tarkibiy o'zgarishla buxgalteriya yoki moliyaviy hisobotga «tushuntirish xati» da beriladi.

Gorizontal tahlil va vertikal tahlilni fanga olib kirgan shaxsning nomini aniq keltirish kiyin. Cyunki bu usul matematik ifodani, iqtisodiy matematik usullarni iqtisodiyotda qo'llash bilan fanga kirib kelgan. Uning ilk iboralarini tahlilchilar A.D. Sheremet, R.S. Sayfulin²⁸, I.T. Abdukarimov²⁹, M.Q. Parдаev, B. Isroilov³⁰, A. Vahobov, A.T. Ibragimov³¹ asarlarida uchratish mumkin.

Buxgalteriya balansini gorizontal tahlili asosida balans elementlari, uning birlik qatorlari bo'yicha davr boshi va o'tgan yilga nisbatan o'zgarishlariga ustunlar bo'yicha mutlaq va nisbiy ifodalarda baho beriladi.

Vertikal tahlilda xuddi shu holat (yonlama) qatorlar bo'yicha amalga oshiriladi. Trend tahlili moliyaviy hisobot elementlari va ko'rsatkichlarini joriy davrga bo'lgan holatini bazis yili yoki asos yili ko'rsatkichi bilan o'rganishni xarakteraydi. Lekin bu usul M. Q. Parдаevning «Moliyaviy tahlil» o'quv qo'llanmasida “makon” tahlili deb berib o'tiladi hamda unga quyidagicha ta'rif beriladi. “Makon tahlili-deganda birorta obyektни boshqa boshqa obyekt ko'rsatkichlari bilan solishtirilgan holda o'rganilishi tushuniladi».³⁷

Trend tahlili mazmunini prof. E.Akramov quyidagicha izohlaydi. “Trend tahlili - korxonа moliyaviy holatining ko'rsatkichlar tizimini yetarli darajada,

²⁷ Акрамов Э. Анализ финансового состояния предприятия. -Т.:ГНИТИ, ГАНТ РУз.

²⁸ Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа. - М.: ИНФРА- М., 1995.

²⁹ Абдукаримов И.Т. Молиявий хисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999.

³⁰ Пардаев М.Қ, Исроилов Б. Молиявий таҳлил. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999, 15-б.

³¹ Вахобов Л., Ибрагимов А. Молиявий таҳлил. -Т.: Шарқ, 2002.

³⁷ Пардаев М Қ, Исроилов Б. Молиявий таҳлил. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999 й., 15-б.

davrlar oralig'i bo'yicha umumiy o'zgarishlar tendentsiyasida o'rganishni tavsiflaydi".³⁸

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda quyidagi xulosani chiqarish mumkin: Trend tahlili - bu moliyaviy holat ko'rsatkichlarini bazis davr ko'rsatkichlariga nisbatan o'rganishni, asos tahlilini xarakteraydi.

2.4. Korxonalar mulki, kapitali va majburiyatlarini moliyaviy koeffitsiyentlarda baholanishi

Korxonalar mulki, kapitali va majburiyatlarini moliyaviy koeffitsiyentlar orqali o'rganish uning moliyaviy holatiga baho berishni yanada osonlashtiradi. Moliyaviy koeffitsiyentlar moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarini va birlik elementlarini o'zaro nisbatlash asosida aniqlanadi. Uning umumiy va birlik ko'rsatkichlarini tarkiblash mumkin. Ushbu ifodada koeffitsiyent, indeks, foizlar ishlatiladi.

Moliyaviy koeffitsiyentlarni aniqlash va uning o'zgarishlarini qiyosiy taqqoslash asosida kompaniya va firmaning moliyaviy ahvolini aniqroq o'rganish, bilish imkoni tug'iladi. Masalan; kompaniya yoki firmaning «moliyaviy mustaqillik koeffitsiyentini» aniqlanishiga e'tibor beriladi. Ushbu ko'rsatkich «O'zlik mablag'lar» manbasini "Buxgalteriya balansini"ni jamiga bo'lish asosida aniqlanadi. Bu ko'rsatkich kompaniya yoki firmaning harakatda band qilingan mablag'ining qaysi darajasi o'ziga tegishli ekanligini tavsiflaydi. Ya'ni, harakatdagi, biznesdagi har bir so'mning qaysi qismi o'ziga tegishli ekanligini ifodalaydi.

"Koeffitsiyentlar mulkning nisbiy darajasini tavsiflaydi" deyiladi Tomas P. Karlin, Albert M. Maklinni "Analiz finansovox otchetov (na asove GAAR) kitobida".³²

Lekin, o'zaro bog'liqlikka va aloqadorlikka ega bo'lgan ko'rsatkichlarnigina taqqoslash talab etiladi. Masalan; asosiy vositalarning umumiy qiymatini qarz kapitaliga nisbatlash bilan hech qanday natijaga ega bo'linmaydi. Nisbatlash yakunida chiquvchi ifoda o'zining mazmuniga, mantiqqa ega bo'lmog'i lozim. Bu mantiqni to'lovga qobilik ko'rsatkichlarida, moliyaviy barqarorlikda, o'z va qarz mablag'lari nisbatida, moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti va shunga o'xshash ko'rsatkichlarda ko'rish mumkin.

Analitik maqsadga erishish yuzasidan ingliz olimlari Tomas P. Karlin va Albert R. Maklin moliyaviy koeffitsiyentlarni uchta guruh va ularning har bittasini alohida tarkiblarga bo'ladilar.

1. Likvidlilik ko'rsatkichlari.
2. Levirdj ko'rsatkichlari.
3. Foydalilik ko'rsatkichlari.

Tahlil etishda ushbu koeffitsiyentlarni to'liq o'rganish talab etilmaydi. Balki, qo'yilgan maqsaddan kelib chiqqan holda alohida tur koeffitsiyentlarni o'rganish bilan ham kifoyalanadi.

³⁸ Акрамов Э. Анализ финансового состояния предприятия. - Т.: ГНИТИ, ГАНТ, РУЗ.

³² Томас П. Карлин, Алберт М. Маклинни «Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP)» - М.: ИНФРА-М., 1998 . - 269стр.

Buxgalteriya balansi bo'yicha aniqlanadigan va o'rganiladigan ko'rsatkichlarni quyidagi tarkibda o'rganish, ularni bilish va tahlil etishni muayyan tizimini tashkil etadi.

Korxonada mulki, kapitali va majburiyatlari bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy koeffitsiyentlar:

1. Uzoq muddatli aktivlarga baho berishning nisbiy ifodalari:
 - asosiy vositalarni yaroqlilik koeffitsiyenti;
 - asosiy vositalarni eskirish koeffitsiyenti;
 - asosiy vositalarni o'z va qarz mablag'lari hisobiga manbalanishi;
 - nomoddiy aktivlarni yaroqlilik va eskirish koeffitsiyenti;
 - nomoddiy aktivlarni o'z va qarz mablag'lari hisobiga manbalanishi;
 - uzoq muddatli aktivlarni o'z va qarz mablag'lari bilan manbalanishi koeffitsiyenti.
2. Zaxira va xarajatlarga baho berishning nisbiy ifodalari:
 - zaxira va xarajatlarni o'z va qarz mablag'lari hisobiga manbalanishi;
 - to'lovga qobilik koeffitsiyentlari;
 - debitorlik qarzlarni holat ko'rsatkichlari.
3. O'z mablag'lari manbai bilan bog'liq bo'lgan nisbiy ifodalar:
 - moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti;
 - moliyaviy karamlik koeffitsiyenti;
 - moliyaviy barqarorlik koeffitsiyenti;
 - jalb qilingan sarmoyaning jamlanganlik koeffitsiyenti;
 - manevrlik koeffitsiyenti;
 - o'z sarmoyasi harakatchanligi koeffitsiyenti;
 - o'z va qarz mablag'lari nisbati koeffitsiyenti;
 - o'z mablag'larini uzoq muddatli aktivlar va zaxira xarajatlarini manbalashdagi holat ko'rsatkichlari.
4. Qarz mablag'lari holati bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar:
 - qarz kapitali va o'z mablag'lari nisbati koeffitsiyenti;
 - qarz kapitalini barcha kapital tarkibidagi salmog'i;
 - uzoq muddatli mablag'larning chetdan jalb qilingan mablag'larga nisbati koeffitsiyenti.

Xalqaro tajribada moliyaviy koeffitsiyentlarni 80 dan ortiq turi aniqlanadi.³³

Prof. E. Akramov tomonidan moliyaviy koeffitsiyentlarni 2 ta guruhga tarkiblash tavsiya etiladi.³⁴ Ya'ni:

- taqsimot (struktura) koeffitsiyentlari;
- koordinatsiya koeffitsiyentlari.

I.f.d. To'laxodjaeva M. tomonidan moliyaviy koeffitsiyentlarni quyidagi to'rt guruhga ajratgan holda o'rganishni tavsiya etiladi. Ya'ni:

1. Likvidlilik darajasini xarakterovchi moliyaviy koeffitsiyentlar.
2. Ish aktivligini xarakterovchi moliyaviy koeffitsiyentlar.
3. Rentabellikni xarakterovchi.

³³ Акромов Э. Анализ финансового состояния предприятия. -Т.:ГНИТИ, 2000., 25-стр.

³⁴ Акромов Э. Анализ финансового состояния предприятия. -Т.:ГНИТИ, 2000., 26-стр.

4. Kapital tarkibini xarakterovchi.

5. Bozor aktivligini xarakterovchi moliyaviy koeffitsientlar.³⁵

I.f.d. To'lxodjaeva M. tomonidan ishlab chiqilgan va qo'llashga tavsiya etilgan moliyaviy koeffitsiyentlarni statik, dinamik, va o'rtacha ko'rsatkichlarga nisbatan o'rganishning ham bir qator kamchiliklari mavjud. Ular qatoriga prof. E. Akramov tomonidan quyidagi kamchiliklar kiritiladi.³⁶

Birinchidan: moliyaviy koeffitsiyentlar korxonada moliyaviy koeffitsientlarini ochib berolmaydi.

Ikkinchidan: ularning nisbiy ifodada o'lchanishi;

Uchinchidan: davomiylikka amal etmaslik hollari moliyaviy koeffitsientlarni kamchiligi sifatida keltirib o'tiladi.

Moliyaviy hisobot elementlarini moliyaviy koeffitsiyentlar asosida o'rganishni yutuqlari sifatida esa inflyatsiya ta'sirini bo'lmasligi, firma va kompaniya bo'yicha ijobiy o'zgarishlarni mutlaq ifoda to'la ochib berolmasligi, nisbat ko'rsatkichlarini o'rganish va baholashni osonligi bilan tavsiflash mumkin.

Moliyaviy koeffitsiyentlar moliyaviy hisobot shakllarining har bir turi va uning birlik elementlari bo'yicha ham tarkiblanishi mumkin.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot asosida rentabellik va uning omilli tahlilini o'tkazish, asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot shakli asosida uning holat, harakat, samaradorlik ko'rsatkichlarini baholash, pul oqimi to'g'risidagi hisobot ma'lumotlari asosida pul mablag'lari harakatini, to'lovga qobillik, aylanuvchanlik ko'rsatkichlarini aniqlash mumkin. Shu bilan birga moliyaviy hisobot shakllarini o'zaro bog'liq ko'rsatkichlari asosida ham yangi ko'rsatkichlar tizimini yaratish mumkin.

Masalan, "Buxgalteriya balans" elementlari va ularning rentabellik darajasini aniqlashda ushbu hisobot elementlarini (balans qatorlarini) moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotning soliq to'loviga qadar foyda, sof foyda ko'rsatkichlari bilan o'zaro nisbatlash orqali aktivlar va passivlarni rentabellik darajalarini o'rganish mumkin yoki aksiyalarning har bittasiga to'g'ri keladigan sof foyda ko'rsatkichlarini moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot va buxgalteriya balansiga "2-B" ilova ma'lumotlari asosida aniqlash mumkin.

Moliyaviy koeffitsiyentlarda buxgalteriya balansini o'rganish asosida firma, kompaniya moliyaviy holatiga aniq tashxis qo'yish imkoni tug'iladi.

Moliyaviy koeffitsiyentlar va ularning buxgalteriya balans ma'lumotlari bo'yicha aniqlanadigan ayrim ko'rsatkichlariga quyidagilarni kiritish mumkin: (6-jadvalga qarang)

³⁵ Тылаходжаева М. Молиявий ҳисоботни ва молиявий коэффицентларни таҳлил этиш. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқдунёси. 1996.

³⁶ Акрамов Э. Анализ финансового состояния предприятия. -Т.: ГНИТИ, 2000. 26-стр.

Buxgalteriya balansi asosida aniqlanadigan moliyaviy koeffitsiyentlarning ayrim turlari

Ko'rsatkichlar	Aniqlanish formulasi
1	2
1. Uzoq muddatli aktivlarga baho berishning nisbiy ifodalari:	
-Asosiy vositalarning ekirish koeffitsiyenti	Asosiy vositalarning eskirish qiymati: Asosiy vositalarni boshlang'ich qiymati
-Asosiy vositalarning yaroqlilik koeffitsiyenti	Asosiy vositalar qoldiq qiymati: Asosiy vositalarni boshlang'ich qiymati
-Asosiy vositalarni o'z va qarz mablag'lari hisobiga manbalanishi	O'z mablag'lari + Uzoq muddatli qarz mablag'lari: Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati
-Nomoddiy aktivlarning yaroqlilik koeffitsiyenti	Nomoddiy aktivlarning qoldiq qiymati: Nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati
-Nomoddiy aktivlarni ekirish koeffitsiyenti	Nomoddiy aktivlarning eskirish qiymati: Nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati
2. Zaxira va xarajatlarga baho berishning nisbiy ifodalari	
-Zaxira va xarajatlarni o'z va qarz mablag'lari hisobiga manbalanishi	O'z mablag'lari + Uzoq muddatli qarz mablag'lari-Uzoq muddatli aktivlar : Zaxira va xarajatlar
-To'lovga qobillik koeffitsientlari	Joriy aktivlar : Joriy majburiyatlar
-Debitorlik qarzlarni holat ko'rsatkichlari	Debitorlik aktivlar majburiyatlar : Joriy aktivlar
3. O'z mablag'lari manbai bilan bog'liq bo'lgan nisbiy ifodalar:	
-Jalb qilingan sarmoyaning jalblanganlik koeffitsienti	Jalb qilingan kapital : jami kapital
-O'z sarmoyasi harakatchanligi koeffitsienti	Xususiy kapital : O'z mablag'lari manbai
- O'z mablag'larini uzoq muddatli aktivlar va zaxira, xarajatlarni manbalashdagi holat ko'rsatkichlari	O'z mablag'larini jami + Uzoq muddatli qarz mablag'lari-Uzoq muddatli aktivlar : Zaxira va xarajatlar
-O'z va qarz mablag'lari nisbati koeffitsienti	Qarz kapitali : O'z mablag'lari manbai
- Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti	O'z mablag'lari jami : Jami mablag'lar
- Moliyaviy qaramlik koeffitsienti	Jami mablag'lar : O'z mablag'lari manbai
4. Qarz mablag'lari holati bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar	
-Qarz kapitalini barcha kapital tarkibidagi salmog'i koeffitsiyenti	Qarzga olingan mablag'lar : jami mablag'lar
- Uzoq muddatli mablag'larning chetdan jalb qilingan mablag'larga nisbati koeffitsienti	O'z mablag'lari manbai : qarz mablag'lari
- Qarz kapitali va o'z mablag'lari nisbati koeffitsienti	Qarzga olingan mablag'lar. O'z mablag'lari manbai

2.5. Korxonada aktivlari va passivlari tahlili

Korxonada aktivlari deganda uning ixtiyorida barcha mablag'larga, ya'ni faol (aktiv) ishtirok etadigan mablag'larga aytiladi. Ular ikki guruhga bo'linadi – joriy va uzoq muddatli aktivlar.

Uzoq muddatli aktivlar – xizmat muddati bir yildan ortik bo'lgan, sotish uchun muljallanmagan va o'zining qiymatini yangi hosil bo'layotgan mahsulotga asta sekin amortizatsiya hisoblash yordamida o'trazadigan aktivlar. Bularning tarkibiga asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar, kapital qo'yilmalar na uzoq muddatli qo'yilmalardan kiradi.

Joriy aktivlar – xizmat muddati bir yilgacha bo'lgan, sotish uchun yoki ishlab chiqarishda bir marta foydalanish uchun muljallangan va o'z qiymatini yangi hosil bo'layotgan mahsulotga to'liq o'trazadigan aktivlardir. Bularning tarkibiga – pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar, tovar-moddiy zaxiralari, tayyor mahsulot va tovarlar, joriy debitorlik qarzdorlik kiradi.

Buxgalteriya balansi bo'yicha korxonada passivlariga uning o'z kapitali va qarz kapitali kiritiladi. Buxgalteriya balansining tengligi aktivlar va passivlar nisbatida quyidagicha ifoda etiladi:

Aktivlar = Kapital + Majburiyatlar

Ushbu ifodani buxgalteriya balansini ko'rsatkichlari va ularning o'zaro bog'liqligi bo'yicha quyidagi shaklda yozish mumkin:

$AB+NA+UM++MAM+DM+PM$ va $QQ= O'M +CHJ+UMM+ CHJ +QMM+KM$

Bunda:

AB- Asosiy vositalar;

NA -Nomoddiy aktivlar;

UMQ - Uzoq muddatli qo'yilmalar;

MAM -Moddiy aylanma mablag'lar;

DM –Debitorlik qarzlari;

PM ba QQ - Pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlar;

O'M -O'z mablag'lari manbalari;

CHJ+UMM - Chetdan jalb qilingan uzoq muddatli mablag'lar;

CHJ +QMM - Chetdan jalb qilingan qisqa muddatli mablag'lar;

KM – Kreditorlik majburiyatlari.

Buxgalteriya balansini aktiv va passivlari tahlilida uning umumlashgan va birlik ko'rsatkichlariga hamda ularning o'zgarishlarina baho beriladi. Taqqoslash bazasi sifatida yil boshi yoki o'tgan yil ma'lumotlari olinadi.

Buxgalteriya balansini aktiv va passiv tomoni moddalarini soddalashtirilgan tartibda quyidagicha izohlash mumkin (7-jadvalga qarang):

**Buxgalteriya balansi bo'yicha korxonada aktivlari va passivlarining
soddalashtirilgan tartibda tarkiblanishi**

Aktiv	Yil boshi	Yil oxiri	Passiv	Yil boshi	Yil oxiri
1	2	3	4	5	6
1.Uzoq muddatli aktivlar:			1. O'z mablag'lari manbalari		
1.1. Asosiy vositalar	4995	5300	1.1. O'z mablag'lari manbalari	2300	2200
a) eskirishi	1500	1800			
b) qoldiq qiymat	3495	3500			
1.2. Nomoddiy aktivlar	215	230	1.2. Aktsiyalar	500	600
a) amortizatsiya	25	30			
b) qoldiq qiymat	190	200			
1-bo'lim jami	3685	3700	1.3. Taqsimlanmagan foyda	1315	1700
2.Joriy aktivlar			Jami 1-bo'lim	4115	4500
2.1. Moddiy aylanma mablag'lar	3000	2700	1.1. Majburiyatlar		
2.2. Pul mablag'lari va boshqa aktivlar	2060	3300	2.1. Uzoq muddatli	2700	2700
a) pul mablag'lari	300	450 2000			
b) debitorlar	1900 400	850			
b) qimmatli qog'ozlar					
Jami 2-bo'lim	5660	6000	2.2. Qisqa muddatli	1000	850
			2.3. Kreditorlik majburiyatlari	1530	1650
			2-bo'lim jami	5230	5200
Barcha aktivlar	9345	9700	Barcha passivlar	9345	9700

Korxonada aktivlari yil boshiga nisbatan 355 ming so'mga yoki 103,8 %ga o'zgargan. Bu o'zgarish uning tarkibiy elementlari bo'yicha quyidagicha bo'lgan. Uzoq muddatli aktivlar yil boshida 39,4 %ni, yil oxirida 38,2 %i tashkil etgan.

Aylanma aktivlar tarkibida moddiy aylanma mablag'lar salmog'i 32,1 %dan 27,8 %ga tushib qolgan. Pul mablag'larining salmog'i 28,5 %dan 34 %ga ortgan.

Korxonada kapitali va majburiyatlarining holatini tahlil etish natijasida shuni xulosa qilish mumkinki, davr boshiga o'z mablag'lari manbaini umumiy mablag'lar tarkibidagi salmog'i 44 %ni tashkil etgan holda, davr oxiriga kelib 46,4 %ga teng bo'lgan. Buni, albatta, ijobiy hol sanash mumkin (8-jadvalga qarang).

Lekin shunga qaramay, firmaning moliyaviy qaramlik darajasi me'yoriy ko'rsatkichdan ancha past bo'lgan. Negaki uning davr bosh qarzlarga qaramlik darajasi 44/56 ga, davr oxiriga esa 46,4/55,6 ga teng bo'lgan. Yani qarz

majburiyatlarining salmog`idagi o`zgarishlarga qaramasdan, ularning jami mablag`lar manbai tarkibidagi salmog`i yuqoriligicha qolgan.

Aktivlar va passivlar tahlili yuzasidan quyidagi muammoli jihatlarni qarab chiqish va ularning nazariy va amaliy yechimimini berish lozim deb o`ylaymiz.

8-jadval

Buxgalteriya balansi aktivining tahlili

Balans aktivi moddalari	Davr boshi		Davr oxiri		Farqi +,-		O'sish	
	Summa	%	Summa	%	Summa	%	%	
1	2	3	4	5	6	7	8	
1.Uzoq muddatli aktivlar:								
1.1.Asosiy vositalar:	4995		5300					
a)eskirishi	1500		1800					
b)qoldiq qiymati	3495	37.4	3500	36.1	+5	-1.3	100.1	
1.2. Nomoddiy aktivlar:	215		230					
a) eskirishi	25		30					
b) qoldiq qiymati	190	2.0	200	2.1	+10	+0.1	105.3	
1-bo`lim jami	3685		3700					
2. Joriy aktivlar								
2.1. Moddiy aylanma mablag`lar	3000	32.1	2700	27.8	+300	-4.3	90.0	
2.2. Pul mablag`lari va boshqa aktivlar								
a)pul mablag`lari	2660	285	3300	450	340	+330	+5.5	124.1
b)debitorlar	300	1900	2000	850				
c)qimmatli qag`ozlar	460							
Jami 2-bo`lim	5660	60.6	6000	61.8	660	1.2	106	
Barcha aktivlar	9345	100	9700	100	355	-	103.8	

Birinchidan: aktivlarni tarkiblanishida muammo mavjud. Rivojlangan mamlakatlar buxgalteriya balansini kuzatadigan bo`lsak (Angliya, Amerika, Frantsiya, Germaniya) aktivlar likvidlik darajasi bo`yicha joylashtiriladi. Ya'ni dastlab likvid va tez likvid mablag`lar, keyin, uzoq muddatda pulga aylanuvchi aktivlar joylashtiriladi (9-jadvalga qarang).

Ikkinchidan: aktivlar qatoriga kiruvchi zararlar passiv tomonni kamaytiruvchi qator sifatida beriladi. Zarar summasini passiv tomonda chegiriluvchi qator sifatida berilishi va uning xususiy kapital summasini aniqlashda chegiriluvchi qator sifatida olinishi ziyon summasini yo`q qilmaydi.

Buxgalteriya balansi passivining tahlili

Balans passivi moddalari	Davr boshi		Davr oxiri		Farqi +,-		O'sish
	Summa	Foiz	Summa	Foiz	Summa	Foiz	Foiz
1	2	3	4	5	6	7	8
1. O'z mablag`lari manbalari							
1.1. O'z mablag`lari	2300		2200				
1.2. Aksiyalar	500		600				
1.3. Taqsimlanmagan foyda	1315		1700				
Jami 1 - bo`lim	4115	44.0	4500	46.4	+385	+2.4	109.4
2. Majburiyatlar							
2.1. Uzoq muddatli	2700	28.9	2700	27.8	-	-1.1	100.0
2.2. qisqa muddatli	1000	17.0	850	15.5	-150	-1.5	94.3
2.3. Kreditorlik majburiyatlari	1530	10.1	1650	10.3	+120	+0.2	106.2
2 – bo`lim jami	5230	56.0	5200	56.0	-30	-2.4	99.4
Barcha passivlar	9345		9700	100	+355	x	103.8

Aktivlar qatoridagi aylanma aktivlar bo'yicha aniq fikrlar yo`q. Negaki aylanma aktivlar, joriy aktivlar, aylanma aktivlar, aylanma mablag`lar, joriy mablag`lar, aylanma mablag`lar kabi so`zlar bitta mazmunda ishlatiladi. Shundan: buxgalteriya balansida aylanma aktivlar³⁹ nomida, M.Q. Pardaevning "Moliyaviy tahlil"⁴⁰ o`quv qo`llanmasida aylanma mablag`lar (aylanma aktivlar) tarzida, I.T. Abdugarimov «Moliyaviy hisobotni o`qish va tahlil qilish yo`llari»⁴¹ o`quv qo`llanmasida aylanma aktivlar nomi bilan, prof. E. Akramovning «Анализ финансового состояния предприятия»⁴² kitobida noharakatchan mablag`lar (aylanma aktivlar) nomi bilan nomlanishini keltirib o`tish mumkin.

Aylanma mablag`lar (aylanma aktivlar)ni bir xilda nomlashga o`tish amaliy jihatdan o`rinli bo`lgan bular edi. Shu jihatdan bizningcha, ularning harakatchan aktivlar, harakatchan mablag`lar, aylanma aktivlar, aylanma mablag`lar, joriy aktivlar, joriy mablag`lar deb nomlanishidan chekinish lozim. To`g`ri bu xato bo`lmaydi. Shuningdek, bir xildagi nomlanish uni tushunish va o`rganishda ham muhim hisoblanadi.

³⁹ ЎзР. Молия Вазирлиги «Молиявий ҳисоботни тузиш ва топшириш тартиби тўғрисидаги Низоми» 1997 йил 15-январь 5-сон.

⁴⁰ Пардаев М.Қ, Исроилов Б. Молиявий таҳлил. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999.

⁴¹ Адбугаримов И.Т. Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999.

⁴² Акрамов Э. Анализ финансового состояния предприятия. -Т.:ГНИТИ, ГАНТ, РУЗ.

2.6. Uzoq muddatli aktivlar, zaxira va xarajatlarni o`z va qarz mablag`lari hisobiga manbalanishining tahlili

Uzoq muddatli aktivlar hamda zaxira va xarajatlarni manbalanishi kompaniya va firmalar iqtisodiy salohiyati samaradorligini baholashda muhim masala hisoblanadi.

Korxonada biznesda nafaqat o`z kapitali balki qarz kapitalini ham ishlatadilar. Faoliyatda, biznesda faqat o`z kapitali hisobiga ish yuritish o`rinsiz. Aniq reja va investitsion loyihalar, albatta, o`zini oqlabgina qolmay, balki kompaniya va firmalar mulkini, kapitalini o`stirish imkonini ham beradi. Lekin shunga qaramay, uzoq muddatli aktivlar va zaxiralarni manbalashda o`z kapitalini holatiga muhim e`tibor qaratiladi. Chunki, bu ko`rsatkich kompaniya va firmalarni moliyaviy mustaqilligini o`stirishga va uning moliyaviy qaramlikka tushmasligiga imkon beradi.

Uzoq muddatli aktivlarni shakllantirishda kompaniya va firmalar avvalo o`z mablag`lariga, shuningdek, (ularlarning oqlanish, xizmat muddatining uzoqligi tufayli) uzoq muddatli qarz kapitaliga tayanadilar.

Zaxira va xarajatlarni manbalanishida ham biz albatta o`z mablag`larimizga shuningdek, ularning oqlanuvchanligi tezligidan kelib chiqqan holda qisqa muddatli qarz kapitalidan foydalanamiz. Bu bog`lanishlar Pardayev M.Q, Isroilov B. tomonidan nashr etilgan "Moliyaviy tahlil" o`quv qo`llanmasida, «Iqtisodiy tahlil» darsliklarida keltiriladi. Lekin ayrim adabiyotlarda undan farq etuvchi tarkiblanish beriladi.

Uzoq muddatli aktivlarni manbalanishi o`z va uzoq muddatli qarz kapitali hisobiga manbalanishi iqtisodiy jihatdan to`g`ri. Lekin zaxira va xarajatlarni manbalashda manbalash manbaiga, kreditorlik majburiyatlarini ham kiritilishini noto`g`ri, deyish mumkin. Agar faoliyatning birinchi kuniga nisbatan oladigan bo`lsak, uning kreditorlik majburiyatlari bo`lmaydi. Bu esa manbalashda kreditorlik majburiyatlari qiymatini umumiy ifodaga kiritishni talab etmaydi. Shuningdek, pul mablag`lari va debitorlik majburiyatlarini aylanma aktivlarni tarkibida manbalanishi yuzasidan ham xuddi shu fikrlarni bildirish mumkin.

Korxonada uzoq muddatli aktivlari, sof zaxira va xarajatlarni o`ziningina manbalashdan iborat bo`lgan hollardagina bizning fikrimiz to`g`ri bo`lishi mumkin.

Korxonada uzoq muddatli aktivlarini shakllantirishda lizing operatsiyalaridan ham foydalanadilar. Bu holatda aktivlarni shakllantirish manbai sifatida uzoq muddatli ijara majburiyatlari olinadi.

2.7. Lizing hisobiga olingan mablag`lar tahlili

Lizing operatsiyalarini yo`lga qo`yilishi, albatta, puxta ishlangan investitsion loyihalar asosida tashkil etiladi. Investitsion loyihalar esa o`z-o`zidan iqtisodiy va moliyaviy tahlil asosidagina aniq echimiga ega bo`ladi. Investitsion loyihalarning moliyaviy va iqtisodiy tahlilini bevosita shu maqsadda o`tkazilishi ham bejiz emas.

Korxonalar erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida turli kredit institutlari bilan shartnomaviy asosda qarz munosabatlarini yo`lga qo`yishni talab etadi. Ana shunday, institutlardan biri bu lizing kompaniyalari hisoblanadi.

Lizing kompaniyalarini imkoniyatli tomoni shundaki bunda, ulkan moliyaviy resurslar talab qilinadigan texnika va texnologiyalarni olib kelinishi, xo`jalik yuritish subyektlari yoki tabdirkorlarga qimmatga tushadi.

Birinchidan: Korxonaning moliyaviy imkoniyatiga emas. Ega bo`lingan hollarda ham uning birdaniga jalb qilinishi mablag`larning oqlanuvchanlik davrini oshirib yuboradi. Ana shunday hollarda kompaniya albatta lizing asosida mablag`larni joylashtirishdan manfaat ko`radi.

Ikkinchidan: lizing operatsiyalarining yo`lga qo`yilishi qarz munosabatlarini bir shakli sifatida amal etadi, lekin ulardan o`zining imkoniyatligi bilan farq etadi. Bu imkoniyatlarni nimalarda ko`rish mumkin?

Mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarishini yo`lga qo`yish va uning asosida ega bo`lingan mablag`lar hisobiga davriy to`lovlarni amalga oshirilishida, kelishilgan muddat lizing texnika va texnologiyalarni o`z egaligiga o`tishida, lizing to`lovlarini asosiy qismini ishlab chiqarish xarajatlariga olib borilishida va boshqa yutukli jihatlarida ko`rish mumkin.

Albatta, narxlar o`zgaruvchanligi sharoitida investitsion loyihalarning uzoq davriylikdagi prognozini aniq echimini berish qiyin. Shu sababli, turli risklarni hisobga olish, inflyatsion jarayon, to`lovlarni amalga oshirish shakllariga ahamiyat berish talab etiladi. Xuddi shu holat Respublikamizda investitsion kompaniyalarning aktiv ishtirokchisi sifatida lizing kompaniyalarini ish faoliyatiga sezilarli ta'sir etmoqda. Lizing kompaniyalari lizing shartlarida aktivlarni joylashtirishda turli qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar.

Tahlil etishda lizing asosida korxonaning tasarrufiga va foydalanishga burilgan asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar va boshqa aktivlar yuzasidan to`lovlarni davriy amalga oshirilishi, ularning oquvchanligi va samaradorligi, foydalilik darajasiga muhim ahamiyat beriladi. Afsuski, lizing operatsiyalari bo`yicha olingan mulk va uning samaradorligi tahlilini uslubi asoslari olimlar tomonidan endigina tadqiq qilinmoqda. Bu bir jihatdan o`rinli ham. Chunki rejali iqtisodiyot, ko`char va ko`chmas mulkni joylashtirishni markashlangan ta'minotini, tartibini va qoyidalarini belgilab bergan edi. Erkin bozor munosabatlari sharoitida esa bu mexanizmning saqlanishi noo`rinligi kompaniya va firmalar oldiga ulkan mas'uliyat qo`yadi. Ya'ni: mulk va uni joylashtirish, egalik va tasarruf etishni yangi shakllarini fmfliyotga joriy etish zaruratga aylanadi.

2.8. Korxonaning balansini reyting baholash va moliyaviy tahlilni yakuniy xulosalarini rasmiylashtirish tartibi

Buxgalteriya balansini tahlilini oxirgi bosqichi – tahlil natijalarini yakuniy xulosalarini chiqarish va rasmiylashtirish hisoblanadi.

Yakuniy xulosada, korxonaning mulkiy holati, ularning manbalanishi, iqtisodiy va moliyaviy salohiyati, kompaniya va firmaning to`lovga qobilligi, likvidligi, moliyaviy mustahkamlik va barqarorligini tashxisi qo`yiladi.

Bu tashxis asosida - korxonaning iqtisodiy reyting bahosini ham berish mumkin. Korxonalarni buxgalteriya balansini asosida iqtisodiy va moliyaviy reytingini aniqlashning uslubiy mezonlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- korxonaning iqtisodiy va moliyaviy salohiyati;
- kompaniya yoki firmani mulkiy jamg`armasi, aktivlar va passivlarning real qiymatti;
- korxonaning to`lovga qobilligi;
- korxonaning moliyaviy mustahkamligi va barqarorligi;
- korxonaning mablag`larining harakatchanligi (likvidliligi).

Tahlil natijalarini rasmiylashtirishni uslubiy tartibida xulosalarni aniq va ravon tilda bayon etishni yutuq va kamchiliklarning asosliligi, o`rinli va obyektivligi, yuzaga kelish va o`zgarishlarning davriyligi, tahlil yakuni bo`yicha kompaniya, firma boshqaruvining optimal strategiyalarini (chora, tadbirlar) belgilab olinishiga ahamiyat berish lozim.

Qisqacha xulosa

Tahlil jarayonida buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlariga ishlov berish natijasida korxonaning moliyaviy-xo`jalik faoliyatiga baho berish jarayonida tahlil usullaridan samarali foydalanishdir.

Nazorat uchun savollar

1. Buxgalteriya balansini tahlil etishda uning dastlabki tekshirish zarurligini izohlang?
2. Buxgalteriya balansining gorizontal va vertikal tahlili deganda nimani tushunasiz?
3. Buxgalteriya balansini trend tahlili mazmunini tushuntiring?
4. Koffitsiyentlar va ularni korxonaning moliyaviy holatiga baho berishdagi ahamiyatini tavsiflang?
5. Moliyaviy koffitsiyentlarning qanday turlarini bilasiz?
6. Kompaniya (firma) mulkini manbalashda qanday mablag`lardan foydalaniladi?
7. Kompaniya (firma) aktivlari va passivlarini joylashtirilishini buxgalteriya balansida tavsiflang?
8. Lizing operatsiyalari asosida olingan va joylashtirilgan aktivlar tahlili qanday amalga oshiriladi?
9. Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish tartibini tushuntiring?

Asosiy adabiyotlar

1. Абдукаримов И.Т., Пардаев М.Қ. ва бошқалар Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили 4-nashri. -Т.: Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси, 2003.
2. Акрамов Э. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. –Т.:ЎзР. Банк-молия академияси. «Молия» нашриёти, 2003.
3. Рахимов М.Ю. Молиявий таҳлил, Ўқув қўлланма. –Т.: ТМИ, 2004.

4. Богоров В.В. Финансовый анализ: Учебное пособие. – М-СПб.: Новгород, ПИТЕР, 2003.
5. Донцова А.В., Никифорова. Н.А. Анализ финансовой отчетности: Практикум. - М.: Дело и сервис, 2004.
6. Наметова И.А. Анализ финансово-хозяйственной деятельности: Учеб. метод. пособие. - М.: Форум- ИНФРА М., 2004.
7. Новодворский В.Д., Сабанин Р.Л. Бухгалтерский и налоговый учет доходов и расходов: Практическое пособие по организации и введению. – М.: СПб, - 2003.

Internet ma'lumotlari

[http:// www. konto. ru](http://www.konto.ru)

[www. berkin-buhgalteriya. com](http://www.berkin-buhgalteriya.com)

[www. buhgalteria.. ru](http://www.buhgalteria.ru)

3-bob TIFDA MOLIYAVIY HISOBOT TAHLILI

3.1. TIFda moliyaviy hisobotning mazmuni, mohiyati va manbalari

Moliyaviy hisobotlarda ma'lumotni ochib berish – hamma kompaniyalar moliyaviy hisobotlarida, birlashish sodir bo'lgan hisobot davri uchun quyidagilarni ochib berishi lozim:

- birlashgan korxonalarining nomlari va ta'rifi;
- berilgan korxonalar uchun hisob usuli;
- hisob maqsadlarida, birlashishning kuchga kirgan sanasi;
- kompaniyalar birlashuvi natijasida berilgan kompaniya tomonidan yuk qilinishi ko'zda tutilgan ishlab-chiqarish faoliyatining yunalishlari;
- ovoz huquqini beradigan sotib olinayotgan aktsiyalarning foizi;
- har bir korxonalar tomonidan qo'yilgan aktiv va majburiyatlarning summasi;
- birlashgan korxonalar moliyaviy hisobotlarida ko'rsatilgan, sof foyda yoki zararga qo'shiladigan korxonalar birlashuvi sanasidan oldingi sotuvlardan tushgan daromad, ishlab chiqarish faoliyatidan tushgan boshqa tushumlar, favqulodda moddalar, har bir korxonalarining sof foyda va zararlari.

Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot tuzishning asosiy maqsadi bosh va shu'ba korxonalar faoliyatini yagona xo'jalik tashkiloti sifatida aks ettirishdan iborat. Konsolidatsiyalashgan balansda ham bosh korxonalar ham shu'ba korxonalarining moddiy qimmatliklari ko'rsatilgan bo'ladi. Xuddi shunday moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda «Sotish hajmi» moddasi ham bosh korxonalar ham shu'ba korxonalar tomonidan amalga oshirilgan sotish hajmini uz ichiga oladi.

Konsolidatsiyalashgan balansni tayyorlash vaqtida bosh va shu'ba korxonalarining malum moddalari birlashtiriladi. Ayrim moddalar bosh va shu'ba korxonalar o'rtasida yuz bergan muomalalar sifatida ayrilishi (hisobdan chiqarilishi) mumkin. Masalan bosh kompaniya nazorati ostida bo'lgan bir korxonani ikkinchisiga bo'lgan qarzi, ular orasidagi oldi-sotdi muomalalari.

Hisobot tuzish jarayonida bunday xo'jalik muomalalari hisobvaraqlarning umumiy natijasida aks ettirilmasligi lozim. Chunki oldi-sotdi muomalalari, qarzni to'lash va uni olish muomalalari kompaniya ichidagi pul mablag'larining kupayishiga sabab bo'ladi. Qayta hisoblashlarning oldini olish maqsadida bir qator muomalalar bo'yicha bartaraf qilish yoki tuzatish usullaridan foydalanish tavsiya etiladi. Kerakli tuzatishlar faqat hisobotlar tayyorlanayotgan vaqtda amalga oshiriladi va ular bosh korxonalarining ham, shu'ba korxonalarining ham buxgalteriya registrlarida aks etmaydi. Xech qanday konsolidatsiyalashgan hisobot registrlari yuritilmaydi.

Guruh ichidagi qoldiq va muomalalar hamda foydalanilmay qolgan foyda natijasida yuzaga kelgan muomalalarining barchasi butunlay hisobdan chiqarilishi lozim. Agar konsolidatsiya paytida ishlatilgan moliyaviy hisobotlar har xil hisobot sanalariga tayyorlangan bo'lsa, unda mavjud muomalalar va boshqa ushbu hisobot sanalari va bosh korxonalarining moliyaviy hisoboti sanasi orasidagi davr ichida bo'lib utadigan, xo'jalik faoliyatining voqealari natijalariga tuzatish kiritilishi lozim. Lekin har qanday holatda ham hisobot sanalari o'rtasidagi fark muddati uch oydan ortik bulmasligi lozim. Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlarni yagona hisob

siyosatini kullaganholda tayyorlash lozim. Agar konsolidatsiyalashgan hisobotlarni tayyorlashda yagona hisob siyosatini qollashning imkoniyati bulmasa, bu holat boshqa hisob siyosati qollanilgan hisobotning qismlari bo`yicha yoritib berilishi lozim.

Ozchilik ulushi konsolidatsiyalashgan balans hisobotida majburiyatlardan hamda bosh korxonaning aksionerlik kapitalidan alohida holda ko`rsatilishi lozim. Guruh daromadida ham kamchilik ulushi alohida ko`rsatiladi. Ammo ba'zi xollarda, yani bosh va shu'ba korxonalarining faoliyat yunalishlari butunlay boshqa bo`lsa konsolidatsiya hisobotlari tayyorlanmaydi.

Masalan, bank aksiyalariga ega savdo-sotiq kompaniyasi, ishtirok etish ulushi 60% dan kup bo`lsa ham, uz hisobotini bank hisoboti bilan birlashtirmaydi. Bosh korxonaga ayrim chegaralanishlar belgilangan holatlarda ham konsolidatsiyalashgan hisobotlar to`zilmaydi. Bankrotlik arafasida to`rgan shu'ba korxonalar ma'lumotlari odatda konsolidatsiyalashgan hisobotlarga kiritilmaydi.

Bosh korxonaning balans hisobotidagi «Uzoq muddatli moliyaviy qo`yilmalar» moddasini bosh va shu'ba korxonalar orasidagi uzaro munosabat natijalariga yaxshi bir misol urnida kel tirish mumkin. Investitsiyalarning hisoblanishi konsolidatsiyalashgan balansda yana qaytarilmasligi uchun, bu moddalar tuzatilishi lozim. Konsolidatsiyalashgan balansni tuzish uchun bosh va shu'ba korxonalarining balanslarini tahlil qilamiz.

Aytaylik, bosh korxonada, kompaniyaning to`liq balans qiymattiga mos narxda, shu'ba korxonadan 100% aksiyalarini sotib olmokda. Shu'ba korxonasining balans qiymatti 75000 (85000 – 10000) ni tashkil etadi. Ushbu muomala bosh korxonaning buxgalteriya hisobotida quyidagicha ko`rsatiladi(10 va 11-jadvalga qarang).

10-jadval

Korxonada balans tahlili (ming so`mda)

Balans moddalari	Bosh korxonada	Shu'ba korxonada
Pul mablag`lari	100 000	25 000
Boshqa aktivlar	<u>760 000</u>	<u>60 000</u>
Jami aktivlar	<u>860 000</u>	<u>85 000</u>
Kreditorlar	60 000	10 000
Aksionerlik kapital		
Oddiy aksiyalar, nominal 1000 so`m	600 000	55 000
Reinvestitsiyalangan foyda	<u>200 000</u>	<u>20 000</u>
Jami passiv va kapital	<u>860 000</u>	<u>85 000</u>

Konsolidatsiyalashgan balans to'ldirish uchun ishchi jadval tahlili

Moddalar	Bosh korxonalar balansi	Shu'ba korxonalar balansi	Tuzatish yozuvlari		Konsolidatsiyalashgan
			дебет	кредит	Balans
Pul mablag`lari	25 000	25 000			50 000
Uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalar	<u>75 000</u>			<u>75 000</u>	
Boshqa aktivlar	<u>760 000</u>	<u>60 000</u>			<u>820 000</u>
Jami	<u>860 000</u>	<u>85 000</u>			<u>870 000</u>
Kreditorlar	60 000	10 000			70 000
Oddiy aksiyalar, nominal 1000so`m.	600 000	55 000	55 000		600 000
Reinvestitsiyalashgan foyda	<u>200 000</u>	<u>20 000</u>	<u>20 000</u>		<u>200 000</u>
Jami	<u>860 000</u>	<u>85 000</u>	<u>75 000</u>	<u>75 000</u>	<u>870 000</u>

Konsolidatsiyalashgan balans tayyorlaganda shu'ba korxonaga qilingani investitsiyalarni hisobdan chiqarish tahlil etiladi. Bu xo`jalik muomalasi «Tuzatish yozuvlari» ustunida ko`rsatilgan. Konsolidatsiyalashgan balansni tayyorlaganda tuzatish yozuvlarini qo'llash aktiv va aksionerlik kapitali hisobvaraqlarini qayta hisoblashning oldini oladi. Konsolidatsiyalashgan hisobotda keltirilgan aksionerlik kapitalining qiymatti bosh korxonaning aksionerlik kapitali qiymattiga tengdir. Shu'ba korxonaga qo'yilgan investitsiyalar qiymatti chiqarib yuborilgach va shu'ba korxonalar aksionerlik kapitalining hajmi tuzatilgandan keyin avvalgi ma'lumotlarni quyidagicha ko`rsatish mumkin (12-jadvalga qarang).

Sotib olish sanasiga konsolidatsiyalashgan balans tahlili

Kassa	50 000	Кредиторлар	70 000
Boshqa aktivlar	<u>820 000</u>		
		Aksionerlik kapital	
		Oddiy aksiyalar	600 000
		Reinvestitsiyalangan foyda	<u>200 000</u>
Jami aktivlar	<u>870 000</u>	Jami passivlar va aksionerlik kapital	<u>870 000</u>

Nominal bahosida 100%dan kam aksiyalarni sotib olish. Bosh korxonalar tomonidan nazoratni urnatish uchun shu'ba korxonalarining 100% aksiyalarini sotib olish shart emas. Shu'ba korxonalarining 50% aksiyalarini sotib olish unga rasmiy nazorat urnatish huquqini beradi. Birlashgan moliyaviy hisobot deb ikki kompaniyaning balanslarini birlashtirish tushuniladi. Ammo 50%dan kam aksiyalarga ega bo'lgan shu'ba korxonalar aksionerlarining manfaatlarini ham hisobga olish shart. Ushbu aksionerlarning manfaatlari, uni yana «ozchilik ulushi» deydilar, konsolidatsiyalashgan balansda shu'ba korxonalarining netto-aktivlari ulushiga oid summada ko`rsatilishi lozim (13-jadvalga qarang).

Sotib olish sanasiga konsolidatsiyalashgan balansni tayyorlash uchun ishchi jadval tahlili

Moddalar	Bosh kompaniya balansi	Shu'ba kompaniya balansi	Tuzatish yozuvlari		Konsolidatsiya lashgan Balans
			debet	kredit	
Kassa	32 500	25 000			57 500
Uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalar	<u>67 500</u>			<u>67 500</u>	
Boshqa aktivlar	<u>760 000</u>	<u>60 000</u>			<u>820 000</u>
Jami	<u>860 000</u>	<u>85 000</u>			<u>877 500</u>
Kreditorlar	60 000	10 000			70 000
Oddiy aksiyalar, nominal 1000so`m.	600 000	55 000	55 000		600 000
Reinvestitsiyalashgan foyda	200 000	20 000	20 000		200 000
Kamchilik ulushi				<u>7 500</u>	<u>7 500</u>
Jami	<u>860 000</u>	<u>85 000</u>	<u>75 000</u>	<u>75 000</u>	<u>877 500</u>

Faraz kilaylik, xuddi shu bosh korxonada shu'ba korxonasidan qiymatti 67 500 (90% × 75 000) bo'lgan 90% aksiyalarini sotib oldi. Yopish aksionerlarning kamchiligi hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Shu'ba korxonaga qilingani hamma investitsiyalar (67 500) aksionerlik kapitali (75 000) dan olib tashlanadi va 7500ga teng fark ozchilik ulushini tashkil etadi. Konsolidatsiyalashgan balansda ozchilik ulushi ikki yo'l orqali ko'rsatilishi mumkin: birinchisi – ularni uzoq muddatli majburiyatlari va aksionerlik kapitali orasida joylashtirish; ikkinchisi – aksionerlik kapitalini ashkil qilish.

Misol. Aksiyalarni aktivlarning hisob qiymattidan yuqori yoki past narxda sotib olish.

Masalan, investor-kompaniyasi sotib olayotgan aksiyalar paketi uchun shu'ba korxonasining qoldiq qiymattidan baland summani to'lashi mumkin, agar uning aktivlari qiymatti kamaytirib ko'rsatilgan bo'lsa. Bu holatda aktivlarning dastlabki (tarixiy) tannarxi amortizatsiyani chiqarib tashlaganda ularning joriy bozor qiymattiga to'g'ri kelmaydi. Kushilish paytida investorga o'tgan hamma sotib olingan aktiv va passivlar konsolidatsiyalashgan hisobot ma'lumotlarga odatda sotib olish sanasiga bo'lgan qiymatti bo'yicha kiritilishi lozim. Sotib olish narxini aktivlarning hisob narxidan, bitim bo'yicha utadigan majburiyatlarni chiqarib tashlanganda, ortik bo'lishi gudvil sifatida qayd qilinishi lozim.

Faraz kilamizki, investor-kompaniyasi sotib olayotgan kompaniyasining 100% oddiy aksiyalarini 92500 ga xarid qilib oldi, bu summa aktivlarning qoldiq qiymattidan 17500 ga ko'p. Bu ortik summani investor quyidagicha tasniflaydi: 10000 – sotib olingan kompaniyaning aktivlari qiymattini kupaytirish hisobiga, va qolgan 7500 esa – investor oladigan gudvil hisobiga.

Sotib olish qiymatti nominal qiymattidan oshganida qilinadigan tuzatishlarni ko'rsatadigan ishchi jadval tahlili to'ziladi (14-jadvalga qarang).

14-jadval

Sotib olish sanasiga konsolidatsiyalashgan balansni tayyorlash uchun ishchi jadval tahlili

Moddalar	Bosh kompaniya balansi	Shu'ba kompaniya balansi	Tuzatish yozuvlari		Konsolidatsiy alashgan Balans
			дебит	Кредит	
Kassa	7 500	25 000			32 500
Uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalar	92 500			92 500	
Boshqa aktivlar	<u>760 000</u>	<u>60 000</u>	10 000		830 000
Gudvil			7 500		<u>7 500</u>
Jami	<u>860 000</u>	<u>85 000</u>			<u>870 000</u>
Kreditorlar	60 000	10 000			70 000
Oddiy aksiyalar, nominal 1000so`m.	600 000	55 000	55 000		600 000
Reinvestitsiyalangan foyda	<u>200 000</u>	20 000	<u>20 000</u>		<u>200 000</u>
Jami	<u>860 000</u>	<u>85 000</u>	<u>92 500</u>	<u>92 500</u>	<u>870 000</u>

Kompaniyani sotib olish uchun ishlatilgan summa 92500, uning aksionerlik kapitali orqali korrektyrovka qilingani 75000. Narxdan ortik bo`lishi 17500 gudvil hisobiga yozilgan. (7500 Q 10000)

Foyda va zararlar haqidagi konsolidatsiyalashgan hisobot yagona xo`jalik tashkiloti uchun bosh va shu'ba korxonalar moliyaviy natijalari birlashtirish yo`li bilan to`ldiriladi, bunda firmaning ichki bitimlari hisobning qaytarilmasligi uchun tuzatiladi. Konsolidatsiyalashgan hisobotga korxonada ichidagi quyidagi omillar ta'sir ko`rsatadi:

- 1) bosh va shu'ba korxonalarida o`rtasida sodir bo`ladigan tovarlar va xizmatlar savdo-sotigi;
- 2) bu kompaniyalar o`rtasidagi qarzlari, debitorlik qarzlari, obligatsiya qarzlari bo`yicha majburiyatlarga tegishli foyda va zararlar;
- 3) firmaning ichki bitimlari bo`yicha foyda va zararlar.

Masalan, bosh korxonada va unga 100% bog`liq shu'ba korxonasi o`rtasida quyidagi bitimlar sodir bo`ldi: bosh korxonada shu'ba korxonasiga 120000 so`mlik tovar sotdi; shu'ba korxonada uz navbatida hamma tovarlarini boshqa tomonga sotmokka. Bundan tashqari, shu'ba korxonada firmaning ichki krediti bo`yicha bosh korxonaga foizlar bo`yicha 2000so`mni tuladi.

Tuzatish yozuvlarining maqsadi ushbu ikki kompaniyani yagona bir tashkilot sifatida ko`rsatishdir. Shuning uchun «Sotish» moddasiga faqat tashqaridagi kompaniyalar bilan sodir etilgan bitimlar kiritilishi muhimdir, va sotilgan tovarlar tannarxiga esa – faqat boshqa tomondan sotib olingan xom-ashyo, materiallar va yarimtayyor mahsulotlarga ketgan xarajatlar kiradi. Shunday qilib, firma ichidagi muomalalardan olingan 120000 so`mni «Sotish» moddasi bo`yicha debetlab «Sotilgan tovarlar tannarxi» moddasi bo`yicha kreditlab tuzatiladi. Buning natijasida, Foyda va zararlar haqidagi yigma hisobot ustuniga faqat boshqa kompaniyalar bilan amalga oshirilgan 510000 so`mga ega bo`lgan sotish hajmi va sotilgan mahsulotlar tannarxiga 240000 sum ko`rsatiladi. Firma ichidagi berilgan kredit bo`yicha to`lovlar «Boshqa daromadlar» moddasini debetlash va «Boshqa xarajatlar» moddasini kreditlash orqali tuzatiladi (15-jadvalga qarang).

**Korxonaning konsolidatsiyalashgan foyda va zararlar to'g'risidagi
hisobotni tayyorlash uchun ishchi jadval tahlili**

Moddalar	Bosh korxon balansi	Shu'ba korxon bilansi	Tuzatish yozuvlari		Konsolidatsiyal ashgan balans
			Debet	Kredit	
Sotish hajmi	430 000	1) 200 000	120 000		510 000
Boshqa daromadlar	60 000	2) 10 000	2 000		68 000
Jami	490 000	210000			578 000
Sotilgan tovarlar tannarxi	210 000	150 000		120 000	240 000
Boshqa xarajatlar	140 000	50 000		2 000	188 000
Jami	350 000	200 000			428 000
Sof foyda	140 000	10 000	122 000	122 000	150 000

Boshqa konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlar. Kompaniya moliyaviy natijalar haqidagi hisobotdan tashqari yana taqsimlanmagan foyda va pul mablag'lari oqimi haqidagi yigma hisobotlarni to'ldiradilar.

Konsolidatsiyalashgan balansga ta'sir etuvchi asosiy holatlar:

- bir kompaniya ikkinchi kompaniyaning nazorat ulushiga ega bo'lganda kullanadi.
- har bir kompaniya buxgalteriya hisobotini mustaqil ravishda olib boradi
- bosh kompaniya hamma nazorat qilinadigan subyektlarni bir moliyaviy hisobotlar paketiga yig'ib, konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlar to'plami barpo etadi
- moliyaviy hisobot hisobvaraqlarida qoldiqlar suniy tarzda oshirib ko'rsatilmaligi uchun hamma hisobvaraqlardagi qoldiqlar qo'shiladi hamda guruhlar ichidagi muomalalar va qoldiqlar bir-biriga yeyishtiriladi.
- agar nazorat qiluvchi kompaniya boshqa kompaniya aksiyalarining 100% dan kam bo'lgan ulushga ega bo'lsa, buxgalteriya balansi va moliyaviy-xo'jalik faoliyati natijalari haqidagi hisobotda boshqa tomonlarning proportsional egalik ulshini ko'rsatish uchun tegishli hisobvaraqlar ochiladi. Bu holatni shu'ba korxonalarining ishtirok ulushi deb tavsiflash mumkin.

3.2. Asosiy vositalar harakati tahlili

1. Asosiy vositalardan foydalanishning ahamiyati, vazifalari va tahlil manbalari

Asosiy vositalar (vositalar) ishlab chiqarishning muhim omili sifatida karalib ular vositasida mehnat predmetlari va mehnat kuchlari birikuvida mahsulotlar ishlab chiqariladi, ishlar bajarildi va xizmatlar ko'rsatiladi.

Asosiy vositalar deb - ishlab chiqarish siklida bir necha bor katnashib, o'zining qiymattini yaratilayotgan mahsulotlarga asta-sekinlik bilan o'tkazib boruvchi va ellik minimal ish haqidani ortig' bo'lgan hamda fizik shaklini saklab qoluvchi mehnat vositalariga aytiladi. Asosiy vositalar yoki vositalarni tarkiblashda hisob belgiloviga muvofik quyidagi ikkita jihat mezoni sifati olingan. Bularning birinchisi ularning - qiymatt ifodasi, ikkinchisi esa - xizmat muddatidir.

Asosiy vositalar tahlilida korxonaning asosiy vositalar bilan kurollanganlik darajasiga, ularning texnik holati va harakat ko`rsatkichlari, samaradorlik ko`rsatkichlariga, dinamikasi va holatiga baho beriladi. Shu bilan bir qatorda ularning ta'minganligi ham o`rganiladi. Bunda korxonaning rejaga yoki o`tgan yillarga nisbatan asosiy vositalar bilan kurollanishi darajasi tushuniladi. Shuningdek, asosiy vositalarning tarkibi, turi bo`yicha o`zgarishlariga baho beriladi. Tahlil etishda asosiy vositalarning holati va harakat ko`rsatkichlariga muhim e'tibor qaratiladi. Bu orqali bevosita asosiy vositalarning eskirish darajasi, yaroklilik darajasi, kirim va chikim ko`rsatkichlariga baho beriladi.

Asosiy vositalarning unumini o`rganish asosida mahsulot ishlab chiqarishda ularning samaradorlik ko`rsatkichlariga baho berilib, ularning ta'sir etuvchi omillari tahlili asosida mahsulot ishlab chiqarish hajmini Yoki vositalar samarasini oshirish yuzasidan ichki imkoniyatlarning mavjudligi o`rganiladi. Tahlil yakunida korxonada asosiy vositalardan foydalanishga va ularning samaradorligini oshirish yuzasidan muhim iqtisodiy yunalishlar belgilanadi. Korxonada asosiy vositalari, ularning holati, harakati va samarasiga iqtisodiy tashxis qo`yiladi.

Asosiy vositalar tahlilini o`rganishda quyidagi vazifalar mavjud:

- asosiy vositalarning tarkibi, strukturasi va dinamikasining o`zgarish sabablarini aniqlash;
- asosiy vositalarning texnik holatini ifodalovchi ko`rsatkichlarni aniqlash;
- mashina va uskunalardan vaqti va quvvati bo`yicha foydalanishni tahlil qilish;
- asosiy vositalardan samarali foydalanish ko`rsatkichlariga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va hisoblash;
- asosiy vositalardan foydalanish ko`rsatkichlari bo`yicha ishga solingan ichki imkoniyatlarni aniqlash.
- milliy hisob tizimida asosiy vositalar bo`yicha amortizatsiya hisoblashning kulay usulini qollash va boshqalar.

Tahlil uchun zarur bo`lgan manbalar: korxonada hisobotidagi ilova qilinadigan 1-sonli shakl «Buxgalteriya balansi», 3-sonli shakl «Asosiy vositalar harakati to`g`risida»gi hisobot hamda asosiy vositalar bo`yicha yuritiladigan dastlabki hisob va hisobot ma'lumotlari, biznes reja va boshqalar. Shuningdek asosiy vositalar (01), ularning eskirishi (02), nomoddiy aktivlar (04), ularning eskirishi (05), uzoq muddatli ijaraga olingan asosiy vositalar (03) schyotlari hamda analitik hisob schyotlari ma'lumotlaridan foydalaniladi.

2. Asosiy vositalarning tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili

Asosiy vositalarni quyidagi belgilari bo`yicha tarkiblanib, quyidagi 3 guruhga bo`linadi:

Ishlab chiqarish jarayonida qatnashuviga karab:

- aktiv asosiy vositalar
- passiv asosiy vositalar

Tarmoq buysunuviga karab:

- sanoat ishlab chiqarishdagi asosiy vositalar;
- boshqa tarmoq asosiy ishlab chiqarish vositalar;

-noishlab chiqarish asosiy vositalari.

Foydalanishiga karab:

-foydalanishdagi asosiy vositalar

-foydalanishda bo`lmagan asosiy vositalar

Turi bo`yicha

-binolar, inshootlar, uzatish maolamalari, mashina va uskunalar, transport vositalari, asbob uskunalari, ishchi va maxsudor xayvonlar, kup yillik ekinlar va oshka asosiy vositalar.

Mulkiy egaligiga karab:

-o`ziga tegishli asosiy vositalar

-ijaraga olingan asosiy vositalar.

Tahlil uchun zarur ma'lumotlar «Asosiy vositalar harakati to`g`risidagi» hisobot shaklidan olinadi (16-jadvalga qarang).

16-jadval

Asosiy vositalarning tarkibining tahlili

Asosiy vositalar	Jami	Shu jumladan					
		Binolar	Inshoot	Uzatuvc hi qurilma	Mashina va uskuna	Transpor t vositasi	Boshqa asosiy vositalar
1	2	3	4	5	6	7	8
Ishlab chiqarish asosiy vositalar							
<u>O`tgan yilida</u>							
-summasi, ming so`m	26720	2434	136	657	21680	1265	548
-salmogi %	100	9,1	0,5	2,5	81,1	4,7	2,1
<u>Hisobot yilida</u>							
-summasi, ming so`m	34150	2560	136	569	28900	1445	540
-salmogi %	100	7,5	0,4	1,7	84,6	3,9	1,9
<u>Farqi</u>							
-summasi, ming so`m	+7430	+126	0	-8,8	+7220	+80	-8
-salmogi %	x	11,6	-0,1	-0,8	+3,5	-0,8	-0,2
Noishlab chiqarish asosiy vositalari							
Summasi, ming so`m							
<u>O`tgan yil</u>	2450	1260	-	-	-	-	1190
Hisobot yili	2450	1260	-	-	-	-	1190
Farqi	-	-	-	-	-	-	-

Xulosa: Korxonada asosiy vositalarning o`tgan yilga nisbatan o`zgarishi+7430 m.s. ni tashkil etgan. Shu jumladan binolar bo`yicha +126 m.s., mashina va

uskunalar bo'yicha +7220 m.s., transport vositalari bo'yicha 80 m.s. darajasida o'sishga erishilgan. Jami asosiy vositalar tarkibida asosiy ulushini mashina va uskunalar hamda transport vositalari tashkil etgan. Joriy davrda mashina va uskunalar salmogini 3,8% ga oshirishga muvaffak bulingan.

Noishlab chiqarish asosiy vositalari 2450 m.s. tashkil etgan holda joriy darvda o'zgarish bo'lmagan.

Asosiy vositalarning dinamikasi deganda - ularning yillar bo'yicha o'zgarishlari tushuniladi. Dinamik o'zgarishlar asosida korxonada asosiy vositalarning yillar bo'yicha mutlak va nisbiy o'zgarishlariga baho beriladi.

Quyidagi ma'lumotlar asosida asosiy vositalarning dinamik o'zgarishlariga baho berish mumkin (17-jadvalga qarang).

17-jadval

Asosiy vositalarning dinamikasining tahlili

Ko'rsatkichlar	Yillar				
	2002	2003	2004	2005	2006
Asosiy vositalar qiymatti	125 469	128 941	154 200	165 100	245 500
Joriy yilga nisbatan o'sishi	*	102,7	122,8	131,5	195,6
O'tgan yilga nisbatan o'sishi	*	102,7	119,5	107,0	148,6

Xulosa: Korxonada asosiy vositalarning dinamik o'zgarishi quyidagicha bo'lgan. Joriy davr oxiriga kelib asosiy vositalarning o'sishi 95,6% ni tashkil etgan. Eng yuqori o'sish sur'atiga korxonada 2000 yilda erishilgan. Shuningdek, o'tgan yilga nisbatan o'sishda eng yuqori o'sish surati ham 2000 yilga to'g'ri kelmokda. Bundan ko'rinib turibdiki, korxonada snggi paytlarda asosiy e'tiborni eskirgan asosiy vositalarni hisobdan chiqarishga va ularni yangi vositalar bilan kurollantirishga qaratilgan.

Asosiy vositalarni aktiv va passiv vositalarga tarkiblashda asosiy jihat, ularning mahsulot ishlab chiqarishdagi bevosita ishtirokiga qaratiladi.

Aktiv asosiy vositalar deb - mahsulot ishlab chiqarishda bevosita va bilvosita katnashuvchi vositalarga aytiladi. Aktiv qismiga esa mashina va uskunalar (kuch ishlatish mashinalari, uskunalar, ulchov va tartibga soluvchi uskunalar, laboratoriya jihozlari va xokozolar) kiradi.

Passiv asosiy vositalar deb - ishlab chiqarish uchun sharoit yaratib beruvchi asosiy vositalarga aytiladi. Ularning tarkibiga bevosita inshootlar, binolar va xo'jalik inventarlari va boshqalar kiradi.

Tahlil etishda jami asosiy vositalar tarkibida ularning salmok darajalariga baho beriladi va o'zgarishlari o'rganiladi (18-jadvalga qarang).

18-jadval

Aktiv va passiv vositalar tahlili

	O'tgan yili	Hisobot yili	O'zgarishi
--	-------------	--------------	------------

Ko`rsatkichlar	Cymma	%	Cymma	%	Cymma	%
Jami asosiy vositalar	165 100	100	245 500	100	80 400	100
Shu jumladan: aktiv asosiy vositalar	140 665	82,5	201 555	82,1	+60 890	-3,1
Passiv asosiy vositalar	24 435	14,8	43 945	17,9	+19 510	+3,1

Xulosa: Korxonada jami asosiy vositalar tarkibida aktiv vositalar ulushi 85,5 dan 82,1% ga kamaygan. Joriy davrda asosiy vositalarning aktiv qismi o'tgan yilga nisbatan 3,1% ga kam bo'lgan. Bu kamayish asosiy vositalarning passiv qismining ortishi hisobiga koplangan. Asosiy vositalarning o'tgan yilga nisbatan mutlak o'zgarishi (80 400 ming so'mni Yoki 48,6 % ga (80 400:165 100 x 100) tashkil etgan.

Sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalari tarkibida mashina va uskunalarning to'lgan ulushini yuqori bo'lishi vosita progressivligini ifodalaydi.

Tuzilishi jihatidan korxonalar bir-biridan tubdan farq qiladi. Asosiy vositalarni tuzilishi tarmoq xususiyatiga ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash, avtomatlashtirish, kompyuterlash darajasiga bog'liq.

Tahlil etishda sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalari tarkibidagi tuzilishi o'zgarishlarini yil boshiga nisbatan aniqlanib ularni o'zgarish sabablari aniqlanadi.

Asosiy vositalarni aktiv qismini ortishi mahsulot hajmini o'sishga vosita qismini ortishiga olib keladi. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi korxonani asosiy vosita bilan kay darajada ta'minlanganligiga ham bog'liqdir. Asosiy vosita bilan ta'minlanishi quyidagi ko'rsatkichlarda ifodalanadi:

- mehnatni vositalar bilan ta'minlash darajasi;
- mehnatni texnika bilan ta'minlash darajasi;
- mehnatni quvvat bilan ta'minlash darajasi.

- Mehnatni vositalar bilan ta'minlash darajasi ishchilarni barcha asosiy ishlab chiqarish vositalari bilan kurollanganligini ifodilaydi. Bu ko'rsatkich sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalarining urniga yillik qiymattini yillik ishchilar soniga bo'lish orqali aniqlanadi.

- Mehnatni texnika bilan ta'minlash darajasini aniqlash uchun mashina va uskunalarning o'rtacha yillik qiymattini yuqori smenadagi ishchilar soniga bo'lish lozim. Mehnatni vositalar bilan va texnika bilan ta'minlash darajasi mexanik umumdorligi ko'rsatkich bilan uzviy bog'liqdir.

- Mehnatni quvvat bilan ta'minlash oshganligi uchun urnatilgan barcha dvigatellarni ish quvvati (kilovat soatlarni yuqori smenadagi ishchilar soniga bo'lish lozim).

3. Asosiy vositalarning texnik holati tahlili

Asosiy vositalar tarkibida yil davomida o'zgarishlar ro'y beradi. Jumladan yangi ko'rib bitkazilgan obyektlarni ishga tushirish, chetdan sotib olish va qaytarib bermaslik sharti bilan chetdan olingan asosiy vositalar hisobiga asosiy vositalar qiymatti ortib boradi. Asosiy vositalar tarkibidagi bunday o'zgarishlar ularning texnik holatiga ham ta'sir etadi.

Asosiy vositalarning holat ko'rsatkichlariga quyidagilar kiritiladi:

- asosiy vositalarning yaroklilik darajasi;
- asosiy vositalarning eskirish darajasi.

Yaroqlilik darajasi asosiy vositalarning qoldiq qiymatini ularning boshlangich qiymatiga bo`lish orqali aniqlanadi.

Eskirish darajasi esa, asosiy vositalarning eskirish qiymatini ularning boshlangich qiymatiga bo`lish orqali aniqlanadi.

Yaroqlilik va eskirish koeffitsiyentlari yigindisi koeffitsiyentda 1ga, foizda 100ga teng bo`ladi. Asosiy vositalarning holat ko`rsatkichlariga karab ularning taxmik holatiga baho beriladi va ularni tartiblash bo`yicha boshqaruv karorlari kabul qilinadi. Asosiy vositalarning holatini o`rganishda korxonada amartizatsiya siyosatiga, asosiy vositalarning ma'naviy eskirganlik darajasiga, foydalanishdan olib qo`yilgan asosiy vositalar holatiga muhim e'tibor qaratiladi. Asosiy vositalarning holat ko`rsatkichlarini ularning har bir turi va jami bo`yicha o`rganiladi. Tahlil uchun zarur bo`lgan ma'lumotlar 1-shakl «Buxgalteriya balans» va 3-shakl «Asosiy vositalarning harakati to`g`risidagi» hisobot shakllaridan olinadi. Asosiy vositalarning holat ko`rsatkichlari ularning harakat ko`rsatkichlari bilan to`ldiriladi.

Yangi texnika uskunalarni ishlab chiqarishga joriy etilishi kishi kul mehnatini iqtisod qilishga olib keladi, mehnat unumdorligi ortadi, tannarxi esa pasayadi, vosita qaytimi ortadi.

Asosiy vositalarning eskirish darajasini aniqlash orqali asosiy vositalar tarkibidagi yaroksiz uzoq muddat davomida ishlanib kelayotgan inshootlarni aniqlash maqsad qilib qo`yiladi, chunki bugungi kun sharoitida eski asosiy vositalarni aylanmada bo`lishi unumdorlik, samaradorlik ko`rsatkichlarini pasayishiga olib keladi. Asosiy vositalarni eskirish darajasini aniqlash uchun asosiy vositalarning eskirish summasini ularning dastlabki qiymatiga bo`lish lozim. Asosiy vositalarni dastlabki qiymati, hamda eskirish summalari korxonada balansining birinchi bo`limi aktiv qismida ifodalangan.

Asosiy vositalarni yaroklilik darajasi uning eskirish darajasi bilan uzviy boglangan asosiy vositalarni yaroklilik darajasini aniqlash uchun asosiy vositalarning qoldiq qiymatini uning dastlabki qiymatiga bo`lish orqali aniqlanadi (19-jadvalga qarang).

19- jadval

Asosiy vositalarning holat ko`rsatkichlari tahlili

Asosiy vositalar	Boshlangich qiymati	Eskirish qiymati	Qoldiq qiymati	Eskirish darajasi	Yaroqlilik darajasi
O`tgan yil	168 900	54 890	114 010	32,5	67,5
Hisobot yili	187 320	65 780	121 540	35,1	64,9
Farqi	+18 420	+10 890	+7 530	+2,6	-2,6

Xulosa: Korxonada asosiy vositalarning eskirish darajasi o`tgan yilga nisbatan 2,6% ga oshgan. Unga karama-karshi bo`lgan ko`rsatkich asosiy vositalarning yaroklilik darajasi esa 2,6% ga kamaygan.

Asosiy vositalarning holat ko'rsatkichlari ularning harakat ko'rsatkichlarini o'rganish asosida to'ldiriladi. Asosiy vositalarning harakat ko'rsatkichlariga ularning yangilanishi va chiqib ketish koeffitsiyentlari kiritiladi. Asosiy vositalarni yangilanish darajasini tahlil etishda ularning yangilanish darajasi umumiy ko'rsatkichda o'tgan yilga nisbatan o'zgarishi, shu jumladan: asosiy vositalarni ayrim tarkibiy qismlari bo'yicha ham ya'ni bino, inshoot, transport vositalari, mashina va uskunalari bo'yicha ham aniqlash mumkin.

Asosiy vositalarning yangilanish koeffitsiyenti joriy davrda yangidan kiritilgan asosiy vositalar qiymatini asosiy vositalarning yil oxiriga bo'lgan qiymatiga bo'lish orqali topiladi. Asosiy vositalarning chiqib ketish koeffitsiyenti joriy davrda chiqib ketgan asosiy vositalar qiymatini ularning yil boshiga bo'lgan qiymatiga bo'lish asosida aniqlanadi.

Bu tarkiblashni asosiy vositalarning jami qatori va tarkibi bo'yicha berib o'tish mumkin (20-jadvalga qarang).

20-jadval

Asosiy vositalarning harakat ko'rsatkichlari tahlili

Asosiy vositalar	Asosiy vositalar yil boshiga	Yangidan qabul qilingan asosiy vositalar	Chiqim qilingan asosiy vositalar	Asosiy vositalar yil oxiriga qoldig'i	Yangilanish koeff-ti	Chiqib ketish koeff-ti
O'tgan yili	155 690	14 500	1 290	168 900	8,6	0,8
Hisobot yili	168 900	22 380	3 960	187 320	11,9	2,3
Farqi	+13 210	+7 880	+2 670	+18 420	+3,3	+1,5

Xulosa: Korxonada asosiy vositalarning harakat ko'rsatkichlarini o'zgarishi tahlili shuni ko'rsatadiki, joriy davrda asosiy vositalarning yangilanish darajasi o'tgan yilga nisbatan 3,3% ga usgan. Hisobdan chiqarilgan asosiy vositalarning o'tgan yilga nisbatan o'zgarishi esa (1,5 % ga ortgan. Ular orasida nisbat 2,2 ga (3,3 : 1,5) teng bo'lgan.

Tahlilda asosiy vositalarning yangilanish va chiqib ketish sabablariga ham muhim e'tibor beriladi. Yangilanish manbalari quyidagilar:

- kapital qo'yilmalar va investitsiyalar;
- xususiy kapitalning o'sishi;
- uzoq muddatli kreditlar va qarzlari.

Chiqib ketish sabablari:

- ma'naviy eskirish;
- jismoniy eskirish va foydalanish uchun yaroqsiz holatga kelishi;
- ortikchalik; sotishlar; uqirliklar, yuqotishlar va boshqa sabablar.

Korxonaning asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik eki kurollanganlik darajasi deb, ishlab chiqarishning me'er darajasida mehnat vositalari bilan ta'minlanganligiga aytiladi. Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik tahlilida korxonada asosiy vositalarning rejaga va o'tgan yillarga nisbatan mutloq va nisbiy o'zgarishlariga baho beriladi.

Asosiy vositalar bilan qurollanganlik ko'rsatkichlari sifatida bitta ishchiga to'g'ri keladigan mehnat vositalari, ish urni, maydonining asosiy vositalar bilan qurollanganlik darajasi aniqlanadi. Asosiy vositalar bilan qurollanganlik darajasi ularning samaradorlik ko'rsatkichlarini o'rganish asosida to'ldiriladi. Ya'ni korxonada faoliyatiga faqat miqdor ko'rsatkichlar orqali emas, balki, sifat ko'rsatkichlarini ham o'rganish asosida baho beriladi (20- jadval).

20-jadval

Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik va qurollanganlik tahlili

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi
1	Asosiy vositalar o'rtacha yillik qiymati	162 295	178 110	+15 815
2	Xodimlar soni	1 914	1 760	-154
3	Bir xodimga to'g'ri keladigan asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati	84 294	101 199	+16 905

Xulosa: xodimlarning asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik darajasi o'tgan yilga nisbatan 16 905 so'mga usgan. Bu o'sish ikkita omil hisobiga:

- ishchilar sonining o'zgarishi;
- asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi natijasida usgan.

Ishchilar sonining o'zgarishi ta'siridagi farqlanish (101199-093056) = +8143 sum. Omillar ta'siri + 8762 + 8143 = 16905 sumdir. Bunda 93 056 sum shartli, bitta xodimga to'g'ri keladigan asosiy vositalar qiymati. Ya'ni asosiy vositalarning hisobot yili ko'rsatkichi xodimlarning o'tgan yil ko'rsatkichiga nisbati. + 178110 - 1914= 93056.

4. Ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanish tahlili

Asosiy vositalardan foydalanish va ularning samaradorligiga baho berish iqtisodiy tahlilning zarur shartlaridan biri hisoblanadi. Asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari korxonada xo'jalik faoliyatiga baho berishning muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida olinadi. Ularning qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin.

Ishlab chiqarish vositalari qaytими- mahsulot hajmini ishlab chiqarish vositalari o'rtacha yillik qiymatiga bo'lish orqali aniqlanadi.

Mashina va uskunalar qaytими – mahsulot hajmini mashina va uskunalar o'rtacha yillik qiymatiga bo'lish orqali aniqlanadi.

Ishlab chiqarish vositalari sigimi - ishlab chiqarish vositalari o'rtacha yillik qiymatini mahsulot hajmiga bo'lish orqali aniqlanadi.

Mashina va uskunalar sigimi- mashina va uskunalar o'rtacha yillik qiymatini mahsulot hajmiga bo'lish orqali aniqlanadi.

Korxonada ishlab chiqarish quvvati deganda - uning tula ish bilan bandlik holatiga aytiladi. Bu holat nafaqat mahsulot ishlab chiqarish darajasiga, balki uning xarajatlar tarkibiga, moliyaviy natijasiga ham ta'sir etuvchi birlik sifatida karaladi. Ishlab chiqarish quvvatlari va uning foydalanish darajalariga baho berish asosida korxonaning joriy davrdagi iqtisodiy potentsiali hamda uni maqsadli boshqaruvi belgilanadi.

Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish tahliliga quyidagilarni xarakterash mumkin:

- korxonada ishlab chiqarish quvvatlarining texnik iqtisodiy ko'rsatkichlari tizimi tahlili;
- texnik iqtisodiy ko'rsatkichlar va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishning kiyosiy tahlili;
- ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishning korxonada xarajatlariga ta'sirining tahlili;
- ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishning korxonada ishlab chiqarish samaradorligiga va faoliyat natijaviyligiga ta'sirining tahlili.

Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishda korxonada tomonidan to'ziladigan 2-b shakl «Korxonaning ijtimoiy iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi» ga muhim e'tibor beriladi. Tahlilda asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari va unga ta'sir etuvchi omillar ikkita tarkib bo'yicha o'rganiladi:

- asosiy vositalarning samaradorligi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili.
- asosiy vositalar va ulardan samarali foydalanish ko'rsatkichlarining mahsulot hajmining o'zgarishiga ta'sirining tahlili.

Asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar qatoriga quyidagilar kiritiladi (21-jadvalga qarang).

Fond qaytimi (sigimi) va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar:

- mahsulot ishlab chiqarish hajmi va uning o'zgarishi;
- asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi.

Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat vositalari bilan bog'liq bo'lgan omillar qatoriga quyidagilar kiritiladi;

- asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi;
- fond qaytimi (sigimi) ning o'zgarishi.

21-jadval

Asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	Mahsulot hajmi ming so'mda	Ishlab chiqarish vositalarning o'rtacha yillik qiymati	Fond qaytimi	Fond sigimi
1	2	3	4	5
O'tgan yili	148 952	56 321	2,644	0,378
Shartli, hisobot yili	214 632	56 321	3,810	0,262
Hisobot yili	214 632	58 925	3,642	0,274
O'tgan yildan farqi	+65 680	+2 604	+0,998	0,104
Fond qaytimi o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar				
x	+1,166	-0,168	+0,998	X
fonda sigimi o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili				

x	-0,116	+0,012	x	-0,104
Mehnat vositalari bilan bog`liq omillarning mahsulot hajmiga ta'siri				
x	+65 680	+6 884,9	+58 807,1	x

Xulosa: Korxonada asosiy vositalarining samaradorligi o'tgan yilga nisbatan bir kadar yaxshilangan. fond qaytimi va uning o'tgan yilga nisbatan o'sishi +0,998 (3,642-2,644) so'mga teng bo'lgan. Bu o'zgarishda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmining o'zgarishi ta'siri +1,166 (3,810-2,644) so'mni, asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi esa, salbiy ta'sir etgan va uning natijasida fond qaytimi 0,168 (3,642-3,810) so'mga kamaygan. Barcha omillar ta'sirida asosiy vositalar qaytimi o'tgan yilga nisbatan 0,998 so'mga ortgan (3,642-2,644).

Asosiy vositalar sigimi o'tgan yilga nisbatan 0,104 so'mga kamaygan. Bu o'zgarishga mahsulot hajmining ta'siri - 0,166 (0,262-0,378) so'mni, asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishining ta'siri esa. +0,012 (0,274-0,262) so'mni tashkil qilgan.

Mehnat vositalari bilan bog`liq bo'lgan omillarning mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sirining tahlilida asosiy vositalar hajmi +6884,9 = (2604 x 2,644) ming so'mga, fond qaytimining o'zgarishi hisobiga +58 807,1 (0,998 x 58 925) ming so'mga o'sishini kurish mumkin.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi nafaqat asosiy vositalarning texnikaviy holatiga bog`liq bo`lib qolmay, balki mavjud uskuna, mashinalarning shu vaqtdan to`liq foydalanish ko`rsatkichlariga ham bog`liqdir. Uskunalar vaqti jihatdan kalendar rejasi va yillik ish vaqti fondlariga bo`linadi.

Tahlil etishda mashina va uskunalarni ish vaqtdan kay darajada foydalanish smenalar o`rtasida yo`qotilgan ish vaqtlarini aniqlash va uning mahsulot hajmiga bo`lgan ta'sirini hisoblashdan iborat. Tahlil etishda kalendar vaqti fondi, rejim vaqti fondidan foydalanish ko`rsatkichlarni aniqlash lozim (22-jadvalga qarang).

1. Kalendar vaqt fondidan foydalanish koeffitsienti mashina va uskunalari yillik vaqt fondini ularning kalendar vaqt fondiga bo`lish lozim.

2. Rejim vaqti fondidan foydalanish koeffitsienti mashina va uskunalarni yillik vaqt fondini rejim bo`yicha ishlagan vaqt fondiga bo`lish lozim.

22-jadval

Mashina va uskunalardan foydalanishning tahlili

	Ko`rsatkichlar	Reja	Xaqiqatd a	Rejadan Farqi (+ -)	
				coat	%
	A	1	2	3	4
1	Kalendar vaqt - fondi	1305240	1305240	-	-
2	Rejim vaqt - fondi	470040	461382	-8058	-1,8
3	Yillik vaqt -fondi	421321	419699	-1622	-0,4
4	Foydalanish koeffetsenti				
	a) Kalendar vaqt fondi (3:1)	0,3228	0,3218	-0,0013	x
	b) Rejim vaqt fondi (3:2)	0,8963	0,9096	+901333	x

Xulosa: Tahlil natijasi shuni ko`rsatadiki, mashina uskunalarining kalendar vaqt fondi koeffitsienti rejaga nisbatan pasaygan. Bu ko`rsatkichni o`zgarishi asosan korxonadagi mavjud mashina va dastgoxlar sonining o`zgartirilganligiga bog`liqdir. Rejim vaqti fondi smenalik koeffitsienti hamda yil davomida ishlagan ish kunlarning darajasiga bog`liqdir. Yillik ish vaqti fondining o`zgarishi uskuna va dastgoxlarni ichki va tashqi sabablariga kura bekor turib qolishi hisobiga, vaqt yuqolishiga bog`liq.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda asaosiy fondlardan unumli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Korxonadagi asosiy vositalarni tahlil etishda ularning tarkibi, dinamikasi, texnik holati, fond qaytimi va fond sigimi ko`rsatkichlari hisoblab topiladi va o`rganiladi. Ayniksa asosiy ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanish ko`rsatkichi - fond qaytimi va unga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilinadi.

3.3. Korxonaning pul oqimlari tahlili

1. Pul oqimlari haqida tushuncha, vazifalari va manbalari tahlili

Pul oqimlari to`g`risidagi hisobot subyektning operatsion, investitsion va moliyaviy faoliyatining uz pul mablag`lariga ma'lum hisobot davri ichida tasirini aks ettiradi, shu davr ichida pul mablag`larining o`zgarishini tushuntiradi.

Pul oqimlari to`g`risidagi hisobot (shakl №4) 9-chi sonli BXMS «Pul oqimlari to`g`risidagi hisobot» asosida to`ziladi. Pul oqimlari to`g`risidagi ma'lumotni qullash quyidagilarni aniqlashga yordam beradi:

- tashkilotning pul mablag`larini va ularning ekvivalentlarini topa olish kobilyatini va tashkilotning shu kabi pul oqimlarini ishlatishga extiyojini aniqlash;
- tashkilotning sof aktivlaridagi o`zgarishlar, uning moliyaviy tuzilishini (uning likvidligini va to`lov kobilyati bilan birga) va uning o`zgarib to`rgan sharoit va imkoniyatlarga moslashish uchun uz vaqtida pul miqdorga va pul oqimlariga ta'sir etish kobilyatini aniqlash;
- har xil tashkilotlarning operatsion faoliyatlarini takkoslash, chunki bu ayni operatsion va xo`jalik faoliyatining hodisalari uchun har xil hisoblash usullarini qo`llanishni inkor etadi.

Pul oqimlari to`g`risidagi hisobotda hisobot davri davomidagi pul oqimlari aks ettiriladi va ular quyidagi faoliyat bo`yicha tahlil etiladi: operatsion faoliyati; investitsion faoliyati; moliyaviy faoliyat.

Operatsion faoliyatidan pul oqimlarining hajmi tashkilotning ssudalarni to`lash uchun yetarli pul mablag`larini yigish, ishlab chiqarish darajasini saklash, dividendlarni to`lash va tashqi moliyalashtirish manbalarni jalb kilmay yangi kapital qo`yilmalarni amalga oshirish ishlarini kila olishining asosiy ko`rsatkichidir. Operatsion faoliyatidan pul oqimlari birinchi navbatda, asosiy faoliyatdan daromad olishning natijasi bo`lib hisoblanadi (23-jadvalga qarang).

Operatsion faoliyat bo'yicha pul mablag'lari harakati tahlili

Pul mablag'larining okib kelishi	Pul mablag'larining okib ketishi
Mahsulot, tovar va xizmatni sotishdan	Tovar va xizmatlar uchun mol yetkazib beruvchilarga to'lovlar
Royaltlardan (patentni, avtorlik huquqi qollanilganligi va boshqalar uchun), har-xil xarakterdagi mukofotlardan, foiz daromadidan, kommission yigimlardan va boshqa daromadlardan	Korxonalar xodimlariga pul to'lovlari, operatsion xarajatlari
Tovar moddiy zaxiralarining kiskarishi	Tovar moddiy zaxiralarini kupayishi
Savdo va vositachilik maqsadlarida to'ziladigan bitimlar bo'yicha pullarning kelib tushishi	Tulangan foizlar
Joriy majburiyatlarining kupayishi, jumladan investitsion va moliyaviy faoliyatga kirmaydigan daromad soligi bo'yicha.	Joriy majburiyatlarining kamayishi, jumladan investitsion va moliyaviy faoliyatga kirmaydigan daromadga soligi bo'yicha
Pulsiz xarajatlari: a) asosiy mablag'larining va nomoddiy aktivlarining amortizatsiyasi, tabiiy resurslarining kamayishi b) qarz kimmatli kogoszlari bo'yicha chegirmalarining amortizatsiyasi	Pulsiz muomalalari: a) qarz kimmatli kogoszlari bo'yicha ustamaning amortizatsiyasi

Investitsion faoliyat – bu pul ekvivalentlariga kirmaydigan uzoq muddatli aktivlarni va boshqa investitsiyalarni sotib olish va sotish, tulanadigan kreditlarning berilishi va olinishi (24 va 25-jadvalga qarang).

24 jadval

Investitsion faoliyati bo'yicha natijasida sodir bo'ladigan pul mablag'lari harakati tahlili

Pul mablag'larining okib kelishi	Pul mablag'larining okib ketishi
Er, binolar, jihozlarning, nomoddiy va boshqa uzoq muddatli aktivlarning sotishdan tushumlar	Erni, binolarni, jihozlarni, nomoddiy (masalan, patentlarni) va boshqa uzoq muddatli aktivlarni sotib olish to'lovlari, tajriba-konstruktorlik ishlari, hamda er bilan bog'liq kapital xarajatlari to'lovlari, pudratchilarni jalb qilmasdan korxonalar tomonidan yaratilgan bino va jihozlar
Boshqa tashkilotlarning aksiyalarini yoki boshqa qarz majburiyatlarini chiqib ketishidan G sotilishidan kirimlar (pul mablag'larining ekvivalentlari deb hisoblangan yoki sotuv uchun saklangan majburiyatlar uchun bo'ladigan to'lovlardan tashqari)	Boshqa korxonalarining aksiyalariga yoki qarz majburiyatlariga qo'yilmalar. Kapitalda ishtirok etish ulushiga badallar (pul mablag'larining ekvivalentlari hisoblanadigan yoki sotish uchun saklanayotgan to'lov hujjatlari bo'yicha to'lovlardan tashqari)
Boshqa korxonalariga berilgan bunaklarning qaytarilishi va qarzlarning tulanishidan kirimlar (operatsion faoliyat bo'lgan, foiz daromadidan boshqalar)	Boshqa korxonalariga berilgan bunak to'lovlari va qarzlari
Fyuchers, forvard, opsiya va svop-bitimlari bo'yicha kirimlar, diler va savdo maqsadlari uchun bo'lgan kontraktlar ekin kontraktlar moliyaviy faoliyat sifatida turkumlanganlaridan tashqari.	Fyuchers, forvard, opsiya va svop-bitimlari bo'yicha chikimlar, diler va savdo maqsadlari uchun bo'lgan kontraktlar ekin kontraktlar moliyaviy faoliyat sifatida turkumlanganlaridan tashqari.

25 jadval

Moliyaviy faoliyatdagi pul oqimlari tahlili

Pul mablag'larining okib kelishi	Pul mablag'larining okib ketishi
Aksiyalarning chiqarishdan kelgan pul mablag'lari	Sotib olingan xususiy aksiyalar uchun to'lovlar

Qarz mablag`laridan kelgan tushum (chiqarilgan veksellar, obligatsiyalar, garovlar va boshqa kiska va uzoq muddatli qarzlar)	Qarzlarning tulanishi (operatsion faoliyatning qarzlar bo`yicha foizlardan tashqari)
	Aksionerlarga dividendlarning tulanishi va kapitalning boshqa turda taqsimlanishi
	Moliyaviy ijara bilan bog`liq bo`lgan majburiyatlar bo`yicha to`lovlar.

Moliyaviy faoliyat - bu faoliyat natijasida tashkilotning xususiy kapitalining va qarzlarning hajmida va tuzilishida o`zgarishlar sodir bo`ladi.

3.3.2. Investitsion va moliyaviy faoliyat bo`yicha pul oqimlari tahlili

Korxonaga asosiy vositalarga, uzoq muddatli kreditlarga yoki aksionerlik kapitaliga tegishli bo`lgan investitsion va moliyaviy xarakterdagi pulsiz muomalalarga uzoq muddatli kreditlar hisobiga asosiy vositalarni sotib olish, kreditorlik qarzni kreditorlarga kushimcha aksiyalarni berish va chiqarish orqali to`lash va boshqalar kiradi.

Masalan, kompaniya yer yoki binoni olish uchun uzoq muddatli garovni yozib berishi mumkin yoki uzoq muddatli obligatsiyalarni oddiy aksiyalarga aylantirishi mumkin. Bu muomalalar oddiy investitsion va moliyaviy faoliyatni aks ettiradi, ammo ular pul oqimlari to`g`risidagi hisobotda aks ettirilmasligi mumkin, chunki ular kompaniyaning pul mablag`lariga ta'sir kilmaydilar. Ammo, pul oqimlari to`g`risidagi hisobotning maqsadlaridan biri - investitsion va moliyaviy faoliyat bo`yicha pul mablag`lari holatiga baho berish uchun uning moliyaviy tahlilini tashkil etish lozim.

Investitsion va moliyaviy faoliyatdan pul oqimlari to`g`risidagi hisobot tahlili. Subyektlar pul oqimlari netto-asosida (subyektning naqd pulning tushum va to`lovi orasidagi fark) aks ettirilgan hodisalardan tashqari, investitsion va moliyaviy faoliyatdan kelib chiqadigan asosiy yalpi tushumlar va pul mablag`larining yalpi to`lovlari bo`yicha alohida hisobot beradilar.

Pul mablag`larining chet el valyutasidagi harakati tahlili. Chet el valyutasi muomalalaridan kelib chiqadigan pul oqimlari muomala amalga oshirilgan sanada O`zbekiston Respublikasi Markaziy Banki kursi bo`yicha milliy valyutada ko`rsatilishi kerak. Chet el korxonasi shu'basining pul oqimlari harakati muomala amalga oshirilgan sanada O`zbekiston Respublikasi Markaziy Banki kursi bo`yicha milliy valyutaga almashtirilishi kerak. Valyutalarning kursi o`zgarishlardan kelib chiqadigan realizatsiya kilingan foyda va zararlar pul oqimlariga kirmaydi.

Favquloddagi moddalar bilan bog`liq bo`lgan pul oqimlarining harakati tahlili. Favqulodda moddalar bilan bog`liq bo`lgan pul oqimlari, moddalarning xarakteriga kura operatsion, investitsion va moliyaviy faoliyatdan vujudga keladigan pul oqimlari sifatida klassifikatsiyalanadi. Favquloddagi moddalarni tushuntirish va ularni hozirgi va kelajakdagi pul oqimlari harakatiga ta'sirini aniqlash uchun, favquloddagi moddalar bilan bog`liq pul oqimlar «Pul oqimlari to`g`risidagi hisobotda» operatsion, investitsion va moliyaviy faoliyatlar bo`limlarida alohida ko`rsatiladi.

Foizlar va dividendlarni to'lash va olish bilan bog'liq pul oqimlari tahlili. Foizlar va dividendlar to'lash va olish bilan bog'liq bo'lgan pul mablag'larining harakati alohida ochib beriladi. Ular subyektning xo'jalik faoliyati turiga bir hisobot davridan keyingisiga bir maromda operatsion, investitsion eki moliyaviy faoliyat kabi tasniflanadi. Hisobot davri davomida tulanadigan foizlarning umumiy summasi ularni xarajat sifatida moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda tan olinishi eki olinmasligiga karamasdan pul oqimlari to'g'risidagi hisobotda ochib beriladi. Moliyaviy muassasalarda tulanadigan foizlar va olinadigan foizlar, hamda dividendlar pul mablag'larining harakati sifatida klassifikatsiyalanadi.

Boshqa korxonalar uchun esa tulanadigan foizlar va olinadigan foizlar hamda dividendlarni operatsion faoliyatdan pul oqimlari sifatida tasniflash mumkin, chunki ular sof foyda eki zararni aniqlashda ishtirok etadilar. Lekin ular moliyaviy va investitsion faoliyatdan pul oqimlari sifatida ham tasniflanishi mumkin. Bunga sabab, ular olingan moliyaviy resurslar uchun to'lov eki investitsiyalardan daromad hisoblanadi.

Shu'balarni va boshqa kompaniyalarni sotish va sotib olishdan vujudga kelgan pul oqimlari investitsion faoliyat bo'yicha turkumlanib tahlil etiladi.

26-jadval

Korxonaning buxgalteriya balansi tahlili (ming so'mda)

	Yilning boshida	Yilning oxirida	Farqi
Aktivlar			
Joriy aktivlar			
Pul mablag'lari	15 000	46 000	31000
Olinadigan hisob varaklar	55 000	47 000	- 8000
Tovar-moddiy zaxiralar	110 000	144 000	34000
Kelgusi davr xarajatlari	5 000	1 000	-4000
Jami joriy aktivlar	185 000	238 000	53000
Kiska muddatli investitsiyalar	127 000	115 000	- 12000
Asosiy vositalar			
Asosiy vositalar	505 000	715 000	210000
Hisoblangan amortizatsiya	68 000	103 000	35000
Asosiy aktivlarning jami	437 000	612 000	175000
Jami aktivlar	749 000	965 000	216000
Majburiyatlar			
Joriy majburiyatlar			
Tulanadigan hisob varaklar	43 000	50 000	7000
Hisoblangan majburiyatlar	9 000	12 000	3000
Byudjet bilan hisob-kitoblar	5 000	3 000	-2000
Jami joriy majburiyatlar	57 000	65 000	8000
Uzoq muddatli majburiyatlar			
Tulanadigan obligatsiyalar	245 000	295 000	50000
Jami majburiyatlar	302 000	360 000	
Aktsiyadorlik kapitali			
Oddiy aktsiyalar, nominal 5 sum	200 000	276 000	76000
Nominaldan oshik tulanagan kapital	115 000	189 000	74000
Taqsimlanmagan foyda	132 000	140 000	8000
Jami	447 000	605 000	158000

Majburiyat va kapitallarning jami	749 000	965 000	216000
-----------------------------------	---------	---------	--------

27-jadval

Moliyaviy natijalar to`g`risidagi hisobot tahlili
(ming so`m)

Sotuvdan tushgan softushum	698 000
Sotilgan tovarlarning tannarxi	(520 000)
Yalpi foydi	178 000
Operatsion daromadlar	
Operatsion xarajatlar (37. 000 sum asosiy vositalarning amortizatsiyasi ham kiradi)	(147 000)
Operatsion faoliyatdan foyda	31 000
Nooperatsion (moliyaviy) faoliyatdan olingan daromadlar va xarajatlar	
Olingan kredit uchun foiz to`lovlari xarajati	(23 000)
Olingan kredit uchun foiz to`lovlardan daromad	6 000
Kimmatli kogozlarni sotishdan daromad	12 000
Asosiy mablag`larning sotilishidan zarar	(3 000)
Nooperatsion faoliyatdan jami daromadlar vam xarajatlar	(8 000)
Soliqni to`lashdan oldingi daromad	23 000
Daromad soligi	7 000
Sof foyda	16 000

Jadval ma'lumotlari shuni ko`rsatmoqdaki, moliyaviy natijalar to`g`risidagi hisobot to`zilganida hisoblash tamoyili qollanilganligi sababli, pul mablag`larining kelib tushishiga qaramay daromadlar tan olinganligi, xarajatlar esa to`lovlarga qaramay tan olinganligi uchun, u asosiy faoliyat natijasida pul mablag`larining kelib tushishini va kelib tushmasligini ko`rsatmaydi.

3. Operatsion faoliyat bo`yicha pul oqimlari tahlili

Operatsion faoliyat bo`yicha pul oqimlari «Pul oqimlari to`g`risidagi hisobotda» quyidagilarni qollash orqali tahlil qilish lozim:

a) to`g`ri usul, moliyaviy natijalar to`g`risidagi hisobotining har bir moddasini o`zgartirishni ko`zda tutadi. To`g`ri usul kelgusidagi pul oqimlarini aniqlashda kerak bo`lishi mumkin bo`lgan axborot bilan ta'minlaydi;

b) egri usul, moliyaviy natijalar to`g`risidagi hisobotni har bir moddasini o`zgartirishni talab etmaydi. Egri usul qollanilganda, operatsion faoliyat natijasida vujudga keladigan, shuningdek investitsion va moliyaviy faoliyatdan pul mablag`lari harakati bilan bog`liq bo`lgan daromadlar va xarajatlar moddalari pulsiz muomalalar, har qanday muddatni uzaytirishlar, o`tgan va kelgusi hisobot davrlari uchun kirimlar va chikimlar erdamidagi ta'sirni aks ettirish uchun sof foyda va zarar miqdor butunlay tuzatiladi.

To`g`ri usul. To`g`ri usul qollanilganida, asosiy yalpi tushum va pul mablag`larining yalpi to`lovi to`g`risidagi ma'lumot quyidagilardan olinishi mumkin:

- 1) hisob registraridan;

2) sotishdan olingan daromadni, sotishning tannarxi va quyidagilar hisobga olingan holda moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotning boshqa moddalarini tuzatish orqali:

- hisobot davri davomida TMZdagi, debitorlik va kreditorlik qarzlardagi o'zgarishlar;
- pulsiz moddalar;
- natijalari pul mablag'larining harakatiga ta'siri kuprok investitsion va moliyaviy faoliyatga tegishli bo'lgan boshqa moddalarni (berilgan eki olingan kreditlar bo'yicha foizlar va boshqalar).

Egri usul. Egri usul qollanilganda, operatsion faoliyat natijasida pul mablag'larining harakati, quyidagilarni hisobga olgan holda sof foyda yoki zararni tuzatish orqali aniqlanadi:

- hisobot davrida sodir bo'lgan operatsion faoliyatdan debitorlik va kreditorlik qarzlarda tovar moddiy boyliklarda o'zgarishlarni;
- eskirish, zaxiralar, muddati uzaytirilgan soliqlar, chet el valyutasining milliy valyutaga almashtirishdagi sotilmay qolgan tushumlar va zararlar, uyushgan kompaniyalarda taqsimlanmagan foyda va aktsiyalarning ba'zi paketlari kabi pulsiz moddalarni;
- natijalari pul oqimlariga ta'sir etadigan investitsion va moliyaviy faoliyatga tegishli boshqa barcha moddalarni (asosiy vositalarning sotishdan tushumlar, zararlar va boshqalar).

To'g'ri va egri usullarining kullanilishi bir natijaga olib keladi va buxgalteriya hisobining xalqaro standarti bo'yicha Kumita ikki usulni ham tan oladi, ammo to'g'ri usulni qo'llanishni tavsiya qiladi. To'g'ri va egri usullarning qo'llanish bilan to'zilgan pul oqimlari to'g'risidagi hisobotlari orasidagi fark, faqat operatsion faoliyat natijasidagi pul oqimlarini aks ettirgan bo'limida uz aksini topadi.

Operatsion faoliyatdan pul mablag'larining harakatlarini tahlil qilish uchun, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni hisoblash tizimidan, tuzatishlardan (pul mablag'lari olinganida daromad hisobga olinadi, xarajatlar esa to'lovlar o'trazilganida tan olinadi) foydalanib kassa tizimiga o'zgartirish kerak.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni o'zgartirishning ikki usuli bor:

- to'g'ri usul, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotning har bir moddasining o'zgartirilishi;
- egri usul, butun sof foydaning summasi operatsion faoliyatdan pul mablag'larining holatiga o'zgaradi.

A) Operatsion faoliyatdan pul oqimlari harakati tahlili – to'g'ri usul

1. Sotishdan pul mablag'larining kelishi. Sotishdan kelgan pul mablag'larining tushumi quyidagi formula bilan ask ettirilishi mumkin:

$$\begin{array}{l} \text{Sotishdan} \\ \text{mablag'lari-ning} \\ \text{tushumi} \end{array} \quad \text{pul} \quad = \quad \begin{array}{l} \text{Sotishdan tushum} \\ \text{(Moliyaviy natijalar} \\ \text{hisobot)} \end{array} \quad \text{tugdagi} \quad \pm \quad \begin{array}{l} \text{Olinadigan schyotlarining kamayishi} \\ \text{Yoki} \\ \text{Olinadigan schyotlarining kupayishi} \\ \text{(Balans)} \end{array}$$

2. Berilgan kreditlar uchun foiz ko`rinishidagi va dividendlar ko`rinishidagi pul mablag`larining tushumi tahlili. BXXS foizlar va dividendlarning bir mazmundagi tasnifini bermaydi, ularni olingan va tulanganlarga ajratish zaruratini ta'kidlaydi. Amaliyotda kupincha olingan foizlar va dividendlarni investitsion faoliyatga, tulangan foizlar va dividendlarni esa moliyaviy faoliyatga olib boradilar, garchand tulangan foizlar operatsion faoliyatga olib borilsa ham.

3. Olingan tovar yoki xizmat uchun pul mablag`larining tulanishi tahlili. Olingan tovarlar uchun yoki xizmatlar uchun tulangan pul mablag`larining hajmi quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\begin{array}{l} \text{Olingan} \\ \text{uchun} \\ \text{to'lovlar} \end{array} \begin{array}{l} \text{tovar} \\ \text{pullik} \\ = \end{array} \begin{array}{l} \text{Sotilgan} \\ \text{tovarlarning} \\ \text{tannarxi} \\ \text{(Mol-viy na-jalar tugr-} \\ \text{gi hisobot)} \end{array} \pm \begin{array}{l} \text{Tovar} \\ \text{zaxiralarning} \\ \text{kupayishi} \\ \text{yoki} \\ \text{Tovar} \\ \text{zaxiralarning} \\ \text{kamayishi} \\ \text{(Balans)} \end{array} \pm \begin{array}{l} \text{Tulanadigan} \\ \text{schyotlarida kupayish} \\ \text{yoki} \\ \text{Tulanadigan} \\ \text{schyotlarida kamayish} \\ \text{(Balans)} \end{array}$$

4. Operatsion xarajatlar bo`yicha pullik to`lovlar tahlili. Operatsion xarajatlar bo`yicha to`lovlar operatsion xarajatlarni tuzatish yo`li bilan quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\begin{array}{l} \text{Operatsion} \\ \text{xarajatlar} \\ \text{bo'yicha} \\ \text{to'lovlar} \end{array} \begin{array}{l} \text{pullik} \\ = \end{array} \begin{array}{l} \text{Operatsion} \\ \text{xarajatlar} \\ \text{(Moliyaviy} \\ \text{natijalar} \\ \text{to'g'risidagi} \\ \text{hisobot)} \end{array} \pm \begin{array}{l} \text{Kelgusi} \\ \text{davrlar} \\ \text{xarajatlarning} \\ \text{kupayishi} \\ \text{yoki} \\ \text{Kamayishi} \\ \text{(Balans)} \end{array} \pm \begin{array}{l} \text{Hisoblangan} \\ \text{majburiyatlamini} \\ \text{g kamayishi} \\ \text{yoki} \\ \text{Kupayishi} \\ \text{(Balans)} \end{array} - \begin{array}{l} \text{Amortizatsiya va} \\ \text{boshqa pulsiz xarajatlar} \\ \text{(Molviy natlar} \\ \text{to'g'risida hisobot)} \end{array}$$

5. Olingan kredit uchun foizlar bo`yicha pul to`lovlari tahlili. 2–chi punktga asosan, kreditlar uchun foizlar bo`yicha pul mablag`larning to`lovini operatsion faoliyatga kiritish kerak, chunki kreditlar uchun foizlar uchun pul mablag`larining tulanishi bu foizlar bo`yicha xarajat summasiga teng.

6. Foyda soligi bo`yicha pul mablag`larining tulanishi tahlili. Foydaga soliq bo`yicha tulangan pul mablag`larining hajmi quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\begin{array}{l} \text{Foyda soligi bo'yicha pul} \\ \text{mablag'larining tulanishi} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Foyda soligi} \\ \text{(Moliyaviy natijalar} \\ \text{to'g'risidagi hisobot)} \end{array} \pm \begin{array}{l} \text{Foyda soligi bo'yicha qarzning} \\ \text{kamayishi} \\ \text{yoki} \\ \text{Foyda soligi bo'yicha qarzning} \\ \text{kupayishi} \\ \text{(Balans)} \end{array}$$

B) Operatsion faoliyatdan pul mablag`larining harakati tahlili - egri usul. Egri usul hisobida to`g`ri usuldagiday tuzatishlar ishlatiladi, farki, egri usulda har bir modda emas, balkim sof foyda summasi tuzatiladi. Kuyida operatsion faoliyatdan pul mablag`larining holatini hisoblash uchun zarur barcha tuzatishlar berilgan:

Ko`rsatkichlar	Sof foydani operatsion faoliyatdan pul mablag`larining holatiga transformatsiyalash uchun zarur o`zgarishlar	
	Sof foydaga qo`shiladi	Sof foydadan ayiriladi

Joriy aktivlar:		
Olinadigan schyotlar	Kamayish	Kupayish
Tovar zaxiralari	Kamayish	Kupayish
Kelgusi davr xarajatlari	Kamayish	Kupayish
Joriy majburiyatlar:		
Tulanadigan schyotlar	Kamayish	Kupayish
Hisoblangan majburiyatlar	Kamayish	Kupayish
Byudjet bo'yicha qarzarlar	Kamayish	Kupayish
Amortizatsiya bo'yicha xarajatlar:		
Asosiy vositalar	Qo'shiladi	
Nomoddiy aktivlar	Qo'shiladi	
Boshqa zararlar (as.faoliyatdan emas)	Qo'shiladi	
Boshqa foyda (as. faoliyatdan emas)	Ayiriladi	

C) Investitsion faoliyat natijasida pul mablag'lari harakati tahlili. Investitsion faoliyat odatda Balansning uzoq muddatli aktivlar bo'limida aks ettiriladi, kiska muddatli moliyaviy qo'yilmalarga ta'sir etadigan muomalalar - joriy aktivlar bo'limida, moliyaviy natijalari tugrisidagi xisobotda kimmatli kogoslar, asosiy vositalarni sotishdan daromadlar va zararlari kursatiladi. Investitsion faoliyatidan pul oqimlarini aniklash uchun kerak bulgan axborot, asosiy faoliyat bilan bog'liq bulmagan boshka muomalalarning ruyxatida bo'ladi.

D) Moliyaviy faoliyat natijasida pul mablag'lari harakati tahlili. Pul oqimlari xisobotining ushbu bo'limida uzoq muddatli qarzning va aktsionerlik kapitalning xisob varaklari hamda tulanagan dividendlar haqida axborot ko'rib chiqariladi.

Qisqacha xulosa

Korxonaning moliyaviy xisobotlarini tahlil qilishda ulardagi ma'lumotlarning to'g'riligi rasmiylashtirilishi, balans ko'rsatkichlariga muvofiq kelishi, mablag'lar va ularni tashkil etish manbalaridan samarali foydalanishni tashkil etish uchun chora-tadbirlar ishlab chiqishdan iboratdir.

Nazorat uchun savollar

1. Moliyaviy hisobot shakllari deganda nimani tushunasiz?
2. Moliyaviy hisobotni to'lg'azishda asosiy manbalar qayerdan olinadi?
3. Moliyaviy hisobotni to'lg'azishda qanday tamoyillarga asoslaniladi?
4. Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot qanday tuziladi?
5. Xususiy kapital to'g'risidagi hisobotning asosiy mazmuni nimadan iborat va nima uchun yuritiladi?
6. Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobotni to'ldirishdan maqsad nima?
7. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot qanday to'lg'aziladi?
8. Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda nimalar aks ettiriladi?

Asosiy adabiyotlar

1. Корхона (ташкилот)ларнинг чораклик ва йиллик молиявий ҳисобот шакллари ва ҳажмини тасдиқлаш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги буйруғи. 2004 йил
2. Богоров В.В. Финансовый анализ: Учеб. пос. –М-СПб.: Новгород - ПИТЕР, 2003.
3. Донцова А.В., Никифорова. Н.А. Анализ финансовой отчетности: Практикум. -М.: Дело и сервис, 2004.
4. Наметова И.А. Анализ финансово-хозяйственной деятельности: Учеб. метод. пособие. - М.: Форум- ИНФРА М, 2004.
5. Шеремет А.Д., Негешев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций. - М.: ИНФРА-М., 2004.

Internet ma'lumotlari

[http:// www. tax sites. com](http://www.taxsites.com)

[http:// www. accounting. com/](http://www.accounting.com/)

[http:// www. fasb. org](http://www.fasb.org)

4-bob. TIF SUBYEKTLARI MOLIYAVIY HOLATINING TAHLILI

4.1. Ioliyaviy holat tahlilining mazmuni, vazifasi va manbalari

Mustaqillik bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida turli mulk shaklidagi korxonalar faoliyatiga to'liq erkinlik berdi. Ayniqsa savdo-sotiqda erkin munosabat yuritish, hamkorlikda faoliyat ko'rsatish uchun sherik tanlay bilish, o'zi ishlab chiqqan mahsulot va uni sotishdan olgan daromadga to'liq egalik qilish moliyaviy ko'rsatkichlarning o'zgarishiga bevosita ta'sir etadi.

Yangicha ish yuritish avval uchramagan muammolarni keltirib chiqarmoqda. Jumladan, tashqi va ichki bozordan tajribali mijoz va hamrox tanlash bilan birga ularning moliyaviy imkoniyatlarni o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Korxonalar faoliyatini o'rganishda buxgalteriya hisoboti asosiy manba bo'lib xizmat qilmoqda. O'lar moliyaviy ma'lumotlarning umulashtirilishi natijasida tuziladi, hamkorlikda ishlovchilar o'rtasida bir-birini o'rganish vositasi bo'ladi.

Hisobot ma'lumotlari asosida korxonalar faoliyatini o'rganishga qiziquvchilarni shartli ravishda bevosita va bilvosita talabgorlarga ajratish mumkin. Birinchi guruhga mulk egalari, qarz beruvchilar, mol etkazib beruvchilar, xaridorlar, soliq xizmatlari, moliyachilar, korxonalar ishchi va boshqa xodimlar kiradi. Har bir qiziquvchi o'zining manfaati va talabiga qarab moliyaviy qisobotlarni tahlil etadi. Mulk egasi sarmoyadan qanchalik samarali foydalanganligi, qushimcha oladigan daromad summasi bilan qiziqsa, qarz beruvchi berilgan mablag'larni qaytarib olish imkoniyatini oldindan bilishga harakat qiladidu.

Bozor iqtisodi sharoitidalar hil jamoa, qo'shma, kichik hissadorlik, xususiy va boshqa shakldagi mulkka ega bo'lgan korxonalar moliyaviy ahvolini o'rganishning mazmuni shundan iboratki, bunda o'z vaqtida pul tushumlarining kelishi, hisoblashish intizomiga rioya qilish, xususiy va qarz mablag'larining to'g'ri nisbatda bo'lishini ta'minlash, moliyaviy tartib va intizomga, barcha ishlab chiqarish buginlarida iqtisod va tejamkorlikka rioya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Korxonalarining moliyaviy holati ko'p jihatdan- baho, kredit, foyda va uni iqtisodiy taqsimlanish mexanizmiga bogliqdir. Barqarorlik bo'lgan joyda barcha xo'jalik muomalalari va hisob-kitoblar o'z vaqtida bajariladi. Shu bois bozor sharoitida har qanday korxonaning moliyaviy ahvolini bilish va o'rganishga e'tibor kuchaymoqda.

Tahlilning asosiy maqsadi - moliyaviy faoliyatdagi yutuq va kamchiliklarni aniqlab, mablag'lardan yanada to'g'ri foydalangan holda hisob-kitob tartibini mustahkamlashga qaratiladi. Demak, bu mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish, xarajatlarni tejash, pul-moliya aloqalari va boshqa faoliyatlarining bir-biriga bogliqligini ko'rsatadi.

Moliyaviy tahlilning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- korxonaning moliyaviy ahvolini har tomonlama o'rganib, uning holatiga aniq va holisona baho berish;
- mablag` va manbalarning joylanishini tekshirish, ularni to'g'ri yo'nalishda ishlatilganligini aniqlash;
- hisoblashish ishlarining o'z muddatida bajarilganligi, debitor va kreditorlik qarzlari tarkibini o'rganish;

- korxonaning o`ziga qarashli mablag`lari bilan qarz mablag`lari o`rtasidagi nisbat va aylanma mablag`larni manba bilan ta'minlanganligini tekshirish;
- moliyaviy intizomga qanchalik amal qilishni aniqlash va to`lov qobiliyatiga baho berish;
- korxonaning mulkining kadrligi va tez pulga aylana olish darajasini o`rganish;
- aylanma mablag`lardan foydalanishga baho berish va korxonaning moliyaviy ahvolini yaxshilash bo`yicha takliflar bayon etish va h.k.

Moliyaviy tahlilni bajarishda zarur bo`ladigan manbalarga korxonaning balansini, unga qilingan ilovalar va boshqa hisobot ma'lumotlari kiradi. Shuningdek, buxgalteriyaning sintetik va analitik schyotlari ma'lumotlaridan ham keng foydalanish lozim.

4.2. Buxgalteriya balansining tarkibi va tuzilishi

Balans-korxonaning mablag`lari va qoplash manbalarining ma'lum davrdagi holatini ko`rsatadi. Hisob-kitob ishlarini oalqaro an'anaviy talablar bo`yicha yuritishga oz bo`lsada yaqinlashtirilishi hamda 2004-yilda joriy qilingan va korxonalar tuzadigan yangi buxgalteriya balansini bozor iqtisodi sari qo`yilgan dastlabki qadamdir. Zamonaviy ish yuritish shart-sharoitiga mos keluvchi balansda aktiv va passiv tomonlari bo`ladi. Aktiv tomonida korxonaning mablag`lari, passivida esa xo`jalikning o`ziga tegishli manbalar, kreditga va qarzga olingan boshqa manbalar kursatiladi. Aktiv mablag`larning oshishi, passivdagi manbalar va foydaning kupayishi bilan bog`liqdir. Balansning barcha bo`lim va bandlarini chukur urganish moliyaviy ahvolni to`liq o`zlashtirishning asosini tashkil kiladi.

Balans ma'lumotlarida ishlab chiqarishni uzluksiz olib borish uchun zarur bo`lgan va hisobot tuzish davriga qiymat shaklidagi mol-mulki hamda uni qoplashga jalb qilingan manbalari o`z aksini topadi. Bu ko`rsatkichlar mol-mulk hajmi, tarkibi va qiymatini qay darajadiligini ifodalaydi. Shuningdek mol-mulkning moliyalashtirish manbalari, ya'ni o`ziga tegishli manbalar va chetdan qarzga jalb qilingan manbalar holati ham passivda keltirilgan. Balansdagi har bir band va bo`lim ko`xonalarining moliyaviy holatiga bogliq, shuning uchun ham uni chuqur o`rganish lozim.

Aktiv qism-asosiy va aylanma mablag`larning holatini ko`rsatib, moliyaviy xo`jalik jarayonini yuritish vazifasini bajarishda bu mulklardan foydalanadi. Mulk to`plangan moliyaviy hamda davlat tashkilotlari mablag`i, xususiy shaxslar jamgarmasi, hissador va ta'sischilarning ulushi, bank krediti, chet ellik sarmoyadorlar va hakozi mablag`lar evaziga sotib olinadi. Ayrim hollarda ta'sischilar asosiy vosita va moddiy boyliklarning o`zini berishi ham mumkin. Asosiy va aylanma mablag`lar ishlab chiqarish faoliyatini uzluksiz yuritishga xizmat qiladi. o`z-o`zidan bu faoliyat davomida o`zgaradi, harakatda bo`ladi va tarkibi yanada yangilanadi.

Balansning birinchi bo`limi ociq ioaaooe aeoeaea? aaa iieaiea, nomoddiy aktiv va asosiy vositalar boshlangich, eskirish va qoldiq qiymatda, o`rnatiladigan asbob-uskunalar, tugallanmagan kapital va uzoq muddatli qo`yilma ta'sischilar bilan hisob-kitoblar va boshqa oborotdan tashqari bo`lgan aktivlardan iboratdir.

Nomoddiy aktivlar korxonaga daromad keltirish gki uning ishlab chiqarishini yuritishga shart- sharoit yaratuvchi, natural buyum shakliga ega bo'lgan mulkiy huquqiy qiymatlar, patentlar, mualliflik huquqi, savdo markalari, «Nou-xau», erdan, suvdan va boshqa tabiiy boyliklardan, bino, inshoot va qurilmalardan foydalanish huquqlaridan iborat bo'ladi. Shuningdek bu bandda hissadorlik jamiyati boshqaruvi kelishuviga muvofiq nizom jamgarmasini tashkil qilishi uchun ajratgan nomoddiy aktivlari ham aks etadi. Nomoddiy aktivlar tarkibida korxonada manfaati uchun kelgusida ishlatilishi mo'ljallangan ilgor texnologiyadan foydalanish huquqi, ularni olib kelish va ishlatishga taygri xarajatlari qo'shilgan holda aks etadi. Bu holat qo'shma korxonalaridagi O'zbekiston Respublikasining fuqarosi bo'lgan yuridik shaxs bilan xorijiy sarmoyadorlar hamkorligi tufayli ko'prok vujudga keladi.

Ishlab chiqarish va xizmat binolari, inshootlar va uskunalardan foydalanish xarajatlari ijara haqi summasiga teng bo'ladi. Umuman nomoddiy aktivlar boshlangich bahoda ko'rsatiladi, xizmat muddatiga qarab uning eskirishi hisoblanadi va balans jamlanganda qoldiq bahodagi summa qo'shiladi. «Asosiy vositalar» bandida balans tuzilgan vaqtgacha bo'lgan 0100 sintetik schyot qoldig'i ko'rsatiladi. Bu hisobning betida yil davomida kirim qilingan. Kreditiga esa yil davomida chiqib ketganlari aks ettiriladi. Asosiy vositalar bo'yicha eskirish hisoblanadi, buni aniqlash murakkab. Shuning uchun to'liq tiklash uchun hisoblangan amortizatsiya summasiga eskirish teng deb shartli qabul qilinadi. Amortizatsiyani hisoblash maxsus me'yorlar asosida (boshlangich gki tiklash bahosiga nisbatan foiz hisobida) aniqlanadi. Me'yorlar har bir asosiy vosita turlari bo'yicha differentsiyalashgan, lekin amortizatsiyani hisoblashda asosiy vositalarning xizmat muddati tugaguncha, boshlangich yoki qoldiq qiymatini eskirish sifatida yangi yaratilgan qiymatga o'tkazishi lozim. hisoblashning tezlashgan me'grini qo'llash mumkin, faqat bu tartib faol qatnashuvchi (mashina, uskuna va transport) vositalarga taaluqlidir.

Asosiy vositalarning eskirishi 0200 schyotda hisoblangach, shunga qarab amortizatsiyalashgan gki qoldiq bahodagi asosiy vositalar hajmi aniqlanadi, ya'ni boshlangich bahodan (0100 schyot) eskirish summa (0200 schyot) ayirib topiladi. Shu bandda uzoq muddatga ijara olingan, ishlatilishi yoki kontservatsiyada turganligidan qat'iy nazar balansidagi asosiy vositalar qiymati aks etadi. Bu xo'jalik yoki pudrat usulida bajarilayotgan tugallanmagan kapital qurilish asosiy poda tuzish xarajatlar, moddiy boyliklar qidirish ishlari uchun sarflar va shu maqsadlarga ajratiladigan mablag'larni ko'rsatadi. Kapital xarajatlarni korxonada o'z mablag'i yoki uzoq muddatli kredit evaziga bajarishi mumkin.

«Uzoq muddatli aktivlar» bandida hamkorlikda ishlashga kelishganlarning korxonada ustav fondiga qo'shgan hissasi gki bergan qarzi, bir yildan ortiq muddatga qiymatli qogoz uchun qo'ygan mablag'i ko'rsatiladi. Qiymatli qogozlar mulk egasining huquqini aks ettirib, ma'lum darajadagi qo'shimcha foydaning foizi daromad keltiradi. Bunday qogozlar boshqa korxonalarining aktsiya va obligatsiyalari, davlat tomonidan chiqarilgan ichki zayomder, bankdan sotib olingan uzoq muddatli jamgarmali sertifikatlaridir. Bu band uchun summani 0600 «Uzoq muddatli eiaanoeoeyea?» schgti qoldig'idan olinadi.

Aktivning II bo'limi iai'io aeoeaea?e aaa iieaiea, asosiy o'rinni «Ishlab chiqarish zaxiralari» bandi egallaydi. Chunki bu bandeda korxonada ishlab chiqarishni yuritishga zarur bulgan buyumlar jamlanadi. Unda xom-ashyo va materiallar, sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar va butlovchi buyumlar, konstruksiyalar va detallar, urug, em-xashak, yoqilgi, idishlar va idishbop materiallar, ehtigt qismlar, qayta ishlash uchun chetga berilgan materiallarning haqiqiy tannarxi (sotib olish va olib kelish bilan bogliq xarajatlar) ko`rsatiladi.

II bo'limning aktiv qismini to'ldirishda asosiy ma'lumotlar «Materiallar», «O'stirishdagi va boquvdagi chorva mollari», «Tugallanmagan ishlab chiqarish», «o'z ishlab chiqarishning yarim tayyor mahsulotlari», «Yordamchi ishlab chiqarish», «Olinadigan schyotlar», «Kelgusi davr xarajatlari», «Tayyor mahsulot», «Tovarlar», «Muomala xarajatlari», schyoti qoldig`idan olinadi.

Pul mablag`lari, qisqa muddatli quyilmalar, olinadigan schyotlar, kelgusi davr xarajatlari material shaklida bo`lmagan boyliklarni aks ettiriladi. Joriy aktivlar tarkibi korxonaning ixtisoslashganligi, bozor munosabatlarida ta'minotning tashkillashtirilishi va boshqa ko`pgina sabablarga bogliq. Masalan, sanoatda pul salmogi yuqori bo`lsa, tashkilotlarda esa debitorlar bilan hisob-kitoblar ko`p bulishi mumkin, chunki bu tovarlarni sotishga borib kadaladi. Eng avvalo debitorlar bilan xisob-kitoblar kursatiladi, chunki xozirgi sharoitda bu masalani taxlil kilib turish zarurdir. Debitorlar boshqa yuridik va jismoniy shaxslar to`lashi lozim bo`lgan qarzdorlaridir. qarzdorlarni shartli ikki guruhga ajratish mumkin: odatdagi va asoslanmagan. Odatdagi qarzlarga ishlab chiqarish, tovarlar sotish va xizmat ko`rsatishga avvaldan qarz berish, da'vo qilish va shu kabi munosabatlar tufayli yuzaga kelgan, ammo to`lash muddati hali etmaganlari kiradi. Asoslanmagan qarzlar faoliyat davomidagi kamchiliklar, tovar va moddiy boyliklarning kamomadi, o`giriklik va har xil yo`qolishlar hisobiga paydo bo`ladi. Bu holat doimo nazoratda bo`lib, muntazam tahlil etib borishni talab qiladi. Umuman, debitor qarzlarning mavjudligi moliyaviy ahvolga salbiy ta'sir ko`rsatadi. Shu bois tovar, bajarilgan ish va ko`rsatilgan xizmatlar uchun olingan veksellar bo`yicha, sho`ba korxonalari, byudjet, xodimlar va boshqa debitorlar bilan bo`lgan munosabatlar xususida balans tuzilgan davrdagi holat ko`rsatiladi.

II bo`lim aktivida mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan avanslar va qiska muddatli moliyaviy qo`yilmalar ham keltiriladi.

Mazkur mablag`lar to`lov majburiyatlarini bajarilishida birlamchi vosita bo`lib xizmat qiladi. Ayniqsa hisob-kitob va valyuta schyotidagi mablag`lar mahsulot etkazib beruvchilar, pudratchilar, ishchi-xizmatchilar, byudjet, bank, sugurta va boshqalar bilan bo`ladigan aloqa manbaidir. Shu tufayli bu masala alohida o`rganilishi lozim. Shu erda o`tgan va joriy yildagi ko`rilgan zararlar ham aks ettirilishi kerak.

Korxonada mulki va mablag`larning kelib chiqish manbalari balansning passivida ko`rsatiladi. Bular o`ziga qarashli va chetdan jalb qilingan manbalarga ajratiladi. Jalb qilingan manbalarga bank kreditlari va kreditorlik qarzlari kiradi.

Passivning «Ustav eaieoae» bandida xo`jalik faoliyatini yuritish uchun ajratilgan mablag`lari ko`rsatiladi. hissadorlik jamiyatlarida esa har bir qatnashchining qo`shgan hissasi ustav fondida ko`rsatiladi. Divident sifatida

taqsimlanadigan sof foyda hajmi ham qo`shilgan hissaga qarab aniqlanadi. Demak, ustav fondi bozor iqtisodi sharoitida yuridik shaxs sifatida korxonaning o`ziga tegishli mablag`i va aksionerlarning qo`shgan hissasidan iborat bo`ladi. har bir qatnashchi shaxsiy hissasiga qarab korxonaning xo`jalik va moliyaviy faoliyatiga aralashadi. hamkorlikdagi, hissadorlik, qo`shma va kichik korxonalarining nizom jamgarmasi hajmi qatnashchilar qo`shgan badallar miqdoriga bogliq bo`ladi.

Korxonada buxgalteriya balansining passiv tomoni ikkinchi bo`limda «Majburiyatlar» bir yildan ortiq va bir yilgacha muddatga olingan kredit va qarzlari ifodalanadi. Bu uzoq muddatli bank kreditlari va uzoq muddatli qarzlardan iborat. Bank kreditlari ishlab chiqarishni texnik jihozlash, asosiy vositalar sotib olish va ko`rish, asosiy polda tashkil qilish va boshqa ko`pgina istiqbolli loyihalarni mablag` bilan ta'minlash maqsadida olinishi mumkin. Qarzlarda bandida esa boshqa korxonalaridan (bankdan tashqari) olingan qarz summalari ko`rsatiladi. Bu bandlarni to`ldirish uchun zarur ma'lumotlar «Banklarning uzoq muddatli kreditlari» va «Uzoq muddatli qarzlarda» shchotyotlar qoldig`idan olinadi.

II bo`lim passivini o`rganish ham katta ahamiyatga ega. Bu bo`limda qisqa muddatli bank kreditlari va qarzlarni, korxonada ishchi-xizmatchilari uchun bank kreditlari, tovarlar, bajarilgan ishlar, xizmatlar uchun, berilgan veksellar, mehnatga haq to`lash bo`yicha, ijtimoiy himoyalash, sugurta, ta'minot, mulkiy va shaxsiy sugurta, byudjet bilan, undan tashqari to`lovlar, sho`ba korxonalarini va boshqalar bilan bo`ladigan hisob-kitoblar ko`rsatiladi. Bulardan tashqari xaridorlar va buyurtmachilardan olingan avanslar, ko`zda tutilgan daromadlar, xarajatlar va to`lovlar zaxirasi, dargumon qarzlarda bo`yicha zaxiralar va boshqa qisqa muddatli passivlar ham ushbu bo`limda aks ettiriladi. Shu bo`lim passivida juda ko`p buxgalteriya hisobining schchotyotlari kredit qoldig`i keltiriladi. Korxonada balansini o`rganishda asosiy e`tibor yil boshida o`tgan davrda mulk va mablag`larning qanchalik o`zgarganligini hamda aktivdagi har bir band passivdagi manbalarni qanchalik ta'minlaganligiga qaratiladi.

4.3. Mol – mulk tarkibi tahlili

Yangicha ish yuritish sharoitida korxonalar mulkining tarkibini o`rganish va uni ko`paytirish yo`llarini aniqlash xo`jalik faoliyatining tahlilida muhim o`rin tutadi. Ayniqsa balansga qarab korxonada mol–mulki va boyligining tarkibini kuzatish, sof mablag` holatini aniqlash, imkoniyat me`grini o`lchashga grdam beradi. Odatda korxonada mablag`lariga asosan vositalar va oborotdan tashqari aktivlar. Iaterial (me`grlashtirilgan) aylanma pul mablag`lari kiradi. Ularni miqdori hissadorlik, hamkorlik, kichik va boshqa korxonalarining katta–kichikligiga, ixtisoslashuvi va bozor sharoiti raqobatlariga bardoshligiga bogliqdir. 2-jadvalda korxonada mulkining hajmi va tarkibi keltirilgan. Uni tuzishda balans ma'lumotlaridan foydalanib, sof, ishlatishga lagqatli boylıklar holati o`rganiladi. Keltirilgan ma'lumotlar balansning jami summasiga teng bo`ladi (28-jadvalga qarang).

Buxgalteriya balansi aktivining tahlili

Mol-mulkning tarkibi	Yil boshiga		Yil oxiriga		o`zgarishi (+,-)		
	Ming so`m	%	Ming so`m	%	Ming so`mda	%	Yil boshiga nisbat
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8
1. Uzoq muddatli aktivlar	30998	24,8	37202	22,9	6204	-1,9	5,0
2. Oborot aktivlar	93577	75,1	125152	77,0	31575	1,9	25,3
Shu jumladan:							
A) Zaxira va xarajatlar	60606	48,6	70343	43,3	9737	-5,3	7,8
B) Pul mablag`lari va qiymatli qarzlar	900	0,7	2388	1,5	1488	0,8	1,2
B) Debitorlar	32071	25,7	52421	32,3	20350	6,6	16,3
Balans aktivining JAMI	124575	100	16254	100	37779	-	30,3

Jadval ma'lumotlariga ko`ra, korxonada mulki yil boshiga nisbatan 37 mln. 779 ming so`mga yoki 30,3% ga ko`paygan. Korxonada faoliyati uchun korxonada boyligining ko`payganligi ijobiy holdir. Mulkning ko`payishi oborot aktivlar hisobiga bo`lgan, oborot aktivlar yil oxiriga 31 mln. 575 ming so`mga o`sgan. Uning jami mulkdagi salmogi 1,9 % ga ko`paygan. Zaxira va xarajatlar yil boshiga nisbatan 9 mln. 737 ming so`mga ko`paygan. Yil boshiga nisbatan 7,8 % ga ko`pdir. Jami mulk tarkibiga ko`ra Zaxira va xarajatlar yil boshiga nisbatan 5,3 % kamaygan, uzoq muddatli aktivlar ham yil boshiga nisbatan 1,9 % ga kamaygan. Bu korxonada faoliyati uchun salbiy holatdir.

Moliyaviy tahlilning muhim xususiyatlaridan biri korxonada mulki, zaxiralar va xarajatlarni har tomonlama o`rganishdir. Bunday mablag`lar tarkibiga ishlab chiqarish zaxiralari, ya'ni xom-ashg va materiallar, sotib olingan yarim fabrikatlar va komplektlovchi buyumlar, konstruktsiya va detallar, ikkilamchi materiallar va o`rnatilgan asbob-uskunalar, ehtigt qismlar, parvarish va boquvdagi chorva mollari, urug va em-xashak, arzon baholi, tez eskiruvchi buyumlar va boshqalar kiradi. Ular korxonaning bir me'yorida ishlashi hamda mahsulot ishlab chiqarishi va shartnoma bo`yicha sotish rejasini ta'minlashga etarli bo`lishi lozim. Shuningdek zaxira va xarajatlar tarkibiga o`simlik va chorvachilik bo`yicha tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr chiqimlari, tayyor mahsulot va boshqalar ham kiradi. Tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarni ham o`rganish va tahlil etish lozim.

Bozor sharoitida aylanma mablag`lar, zaxiralar va tugallanmagan ishlab chiqarish hajmi eng kam, sof faoliyat ko`rsatadigan sharoitiga etarli bo`lishi lozim. Tahlilda esa balans ma'lumotlari va materiallarni hisoblovchi schyotlardan foydalaniladi.

Buxgalteriya balansini passivining tahlili

Mol-mulkning tarkibi	Yil boshiga		Yil oxiriga		o`zgarishi (+,-)		
	Ming so`m	%	Ming so`m	%	Ming so`m	%	Yil boshi nisbat
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8
1. O`zlik mablag`larning manbalari	89035	71,5	126582	78,0	37547	6,5	30,1
2. Majburiyatlar							
Shundan:	35540	28,5	35772	22,0	232	-6,5	0,18
a) uzoq muddatli kredit va qarzlilar							
b) qisqa muddatli kredit va qarzlilar	4335	3,5	6460	4,0	2125	0,5	1,7
b) kreditorlik qarzlilar	31205	25,0	29307	18,1	-1898	-6,9	-1,5
Passivining jami:	124575	100	162354	100	37779	-	30,3

Jadval ma'lumotlariga ko`ra, jami manbalar yil boshiga nisbatan 37 mln. 779 ming so`mga yoki 30,3 % ko`paygan. o`zlik mablag`larning manbalari hisobot yil boshiga nisbatan 37 mln. 547 ming so`mga gki 6,5 % ga ko`paygan. Majburiyatlar ham yil boshiga nisbatan 232 ming so`mga ko`paygan. Jami manbalarga nisbatan majburiyatlar bo`yicha rejaning bajarilishi 6,5% ga kamdir. Korxonada uzoq muddatli kredit va qarzlilar mavjud emas. Qisqa muddatli kredit va qarzlilar jami yil boshiga nisbatan 1,7% ga o`sgan. Kreditorlik qarzlilar 1 mln.898 ming so`mga kamaygan. Jami yil boshiga nisbatan bu ko`rsatkich 1,5 % ga faoliyati uchun ijobiy holat deb qarash lozim.

4.4. Moliyaviy barqarorlik tahlili

Islohotlarini chuqurlashtirish va iqtidiyotni erkinlashtirish sharoitida moliyaviy barqarorlik va to`lov qobiliyati ko`rsatkichlarini o`rganish va tahlil etish muhim ahamiyatga ega.. Moliyaviy barqarorlik kursatkichlarini korxonada balansidagi ma'lumotlari asosida o`rganish mumkin. Undagi ko`rsatkichlarni bir-biri bilan taqqoslab, mablag`lar o`rtasidagi nisbat va o`zaro bog`lanish orqali aniqlash mumkin. Korxonaning moliyaviy barqarorlik ko`rsatkichlari quyidagilardan iborat.

1. Jami mablag`dagi korxonaning o`ziga qarashli mablag`larning ulushi

$$K(A) = \frac{\text{korxonaning o`ziga qarashli mablag`lari}}{\text{Jami mablag`lar (balans jami)}}$$

89035

Yil boshida ----- = 71,5 foiz,
124575

126582
Yil oxirida ----- = 78,0 foiz
162354

Agar o`ziga qarashli mablag`larning ulushi qanchalik yuqori bulsa shunchalik korxonada moliyaviy mustaxka hisoblanadi.

2. Korxonadagi o`ziga qarashli mablag bilan qarzga olingan mablag`lar urtasidagi nisbati:

$$(\text{A}) = \frac{\text{qarzga olingan mablag`lar}}{\text{o`ziga qarashli mablag}}$$

35540
Yil boshida ----- = 39,9 foiz
89035

35772
Yil oxirida ----- = 28,3 foiz
126582

O`ziga qarashli mablag`larning salmogi ortgan sari moliyaviy barqarorlik shunchaki kuchayadi

3. O`zoq muddatli qarzlardan foydalanish koeffitsienti:

$$(\text{B}) = \frac{\text{O`zoq muddatli qarzlar}}{\text{Korxonaning o`ziga tegishli + O`zoq muddatli Mablag`lari qarzlar}}$$

4. Korxonadagi o`ziga qarashli mablaglarining harakatchanlik koeffitsienti

$$(\text{A}) = \frac{\text{o`ziga qarashli aylanma mablaglar}}{\text{korxonaning o`ziga qarashli mablag`lari}}$$

5. Eskirishni jamlash koeffitsienti:

$$(\text{I}) = \frac{\text{Asosiy vositalar eskirishi}}{\text{Asosiy vositalarning dastlabki qiymati}}$$

6. Korxonada mulkidagi asosiy vositalarning real qiymati koeffitsienti:

$$(Д) = \frac{\text{Asosiy vositalarning qoldiq qiymati}}{\text{Jami mablag`lar (balans jami)}}$$

7. Mablag`larning chaqqon harakatchanlik koeffitsienti:

$$(Е) = \frac{\text{Aylanma mablag`lar}}{\text{Jami mablag`lar (balans jami)}}$$

Yuqorida keltirilgan koeffitsientlar tahlili quyidagi jadvalda keltirilgan (30-jadvalga qarang).

30-jadval

Moliyaviy koeffitsientlar tahlili

Ko`rsatkichlar	Yil boshiga	Yil oxiriga	o`zgarishi(+,-)
1	2	3	4=3-2
1. Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti	0,7	0,8	0,1
2. To`lov qobiliyatlilik koeffitsienti	2,6	3,5	0,9
3. Qarz va o`zlik mablag`lar o`rtasidagi nisbat koeffitsienti	0,4	0,3	-0,1
4. Zaxira va xarajatlarni o`zlik manbalar bilan qoplanganlik koef-ti	0,9	1,4	0,5
5. Mablag`larning chaqqon harakatchanlik koef-ti	0,7	0,7	-

$$1. \text{Йб} \Rightarrow \frac{89035}{12457} = 0,7 \quad \text{Йо} \Rightarrow \frac{126582}{162354} = 0,8$$

$$2. \text{Йб} \Rightarrow \frac{93577}{35540} = 2,6 \quad \text{Йо} \Rightarrow \frac{12515}{35772} = 3,5$$

$$3. \text{Йб} \Rightarrow \frac{35540}{89035} = 0,4 \quad \text{Йо} \Rightarrow \frac{35772}{26582} = 0,3$$

$$4. \text{Йб} \Rightarrow \frac{89035 - 30998}{60606} = 0,9 \quad \text{Йо} \Rightarrow \frac{126582 - 30998}{70343} = 1,4$$

$$5. \text{Йб} \Rightarrow \frac{89035 - 30998}{89035} = 0,7 \quad \text{Йо} \Rightarrow \frac{126582 - 30998}{126582} = 0,7$$

Ma'lumotlarga ko`ra, korxonaning moliyaviy ahvoriga to`gri baho berish uchun buxgalteriya balansiga asoslangan holda moliyaviy koeffitsientlardan

foydalanamiz. Shunga ko`ra, korxonaning moliyaviy mustaqillik koeffitsienti yil boshiga nisbatan 0,1% ga ko`paygan. To`lov qobiliyatilik koeffitsienti yil boshiga nisbatan 0,9% ga o`sgan. Korxonada zaxira va xarajatlarni o`zlik manbalar bilan qoplanganlik koeffitsienti yil boshiga nisbatan 0,5% ga ko`paygan. Korxonada faoliyati uchun bu ijobiy holatdir.

Korxonada qarz va o`zlik mablag`lar o`rasidagi nisbat koeffitsienti 0,1% ga kamaygan. demak, bu holat korxonada o`zlik mablag`larning manbalari majburiyatlarga nisbatan yil oxirida ko`proq summaga ko`payganligidan dalolat beradi. Mablag`larning chaqqon harakatchanlik koeffitsienti o`zgarmagan. Korxonada faoliyati uchun bu ijobiy holatdir.

4.5. To`lov qobiliyati tahlili

Korxonalar kup turdagi iqtisodiy aloqalarini, jumladan xomashyo va materiallar sotib olish, tayyor maxsulotlar (ish, xizmatlar) sotish bilan bog`liq bo`lga xisob-kitoblarni amalga oshiradi. Shunigdek bank, moliya, sugurta va boshqa kreditorlar bilan munosobotda bo`ladi. Ular bilan xisob-kitob ishlarini o`z vaqtida amalga oirish, ya'ni to`lov qobiliyatiga ega bulish muxim ahamiyatga ega.

To`lov qobiliyati deganda jo`jalik subyektining muddati kelgan majburiyatlarni bajarish uchun zarur bo`lgan mablag`larni etarli yoki kamchiligi tushuniladi. Buning uchun korxonaning to`lash uchun zarur bo`lgan majburiyatlarni mavjud mablag`lar (aktivlar) bilan solishtiriladi

31-jadval

Korxonaning to`lov qobiliyatining tahlili

To`lash uchun mablag`lar	Yil oxiriga	To`lov qarzlari	Yil oxiriga
1	3	4	6
1. Pul mablag`lari	2388	1. МБ га =арзлар	22777
2. Valyuta mablag`lari	-	2. Byudjet bo`yicha qarzlari	-
3. qisqa muddatli qo`yilmalar	-	3. Mehnatga haq to`lash bo`yicha qarzlari	3820
4. Debitorlar	52421	4. шаридор ва буюртмачилардан олинган бынаклар	6460
5. Tayyor mahsulot	20465	5. qisqa muddatli kredit va qarzlari	-
		6. Boshqa qarz va kreditlar	2715
Jami to`lash uchun mablag`lar	75274	Jami to`lov qarzlari	35772
qarz to`lov majburiyatlarining ko`pligi	-	To`lov mablag`larning ko`pligi	39502
Balans	75274	Balans	75274

To`lov majburiyatlariga mol etkazib beruvchi va pudratchilarga, byudjet va sugurtaga, mehnat haqi turli xil kreditorlarga bo`lgan va boshqa turdagi qarzlarni kiradi. Korxonaning ma'lum bir kundagi to`lov qobiliyatini aniqlash uchun shu muddatdagi to`lov majburiyatlari bilan mablag`lar solishtiriladi (31-jadvalga qarang).

Ma'lumotlarga ko'ra, korxonada to'lash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan jami mablag'lari 75 mln. 274 ming so'mni tashkil etgan. qaytarishi kerak bo'lgan majburiyatlar 35 mln. 772 ming so'mni tashkil qilgan. Korxonada mablag'larning ortiqchaligi 39 mln. 502 ming so'mni tashkil etgan. Korxonada hisobot yilda qarz to'lov majburiyatlari mavjud emas.

Korxonaning to'lov qobiliyatini tahlil etishda qisqa muddatga to'lov qobiliyati va uzoq muddatga to'lov qobiliyati ko'rsatkichlari o'rganiladi. Shunga ko'ra qisqa muddatli to'lov qobiliyat quyidagicha aniqlanadi:

Pul mablag'lari

$K_{T.K} = \frac{\text{Pul mablag'lari}}{\text{Joriy (qisqamuddatli) majburiyatlar}}$

Joriy (qisqamuddatli) majburiyatlar

To'lov qobiliyatini tahlil qilishda ayrim boshqa ko'rsatkichlarni ham o'rganish mumkin. Masalan, jami to'lov mablag'larni majburiyatlarga nisbatan yoki to'lov qobiliyati daraja koeffitsienti, bu quyidagi tartibda hisoblanadi:

pul mablag'lar + qiymatli qogozlar

qisqa muddatli to'lov majburiyatlar

Bu balans ma'lumotlariga asoslanib, korxonaning mavjud pul mablag'lari doim to'lov majburiyatlarini qaytarishga tayyor bo'lgan manba bo'lganligi uchun hamda qimmatli qogozlar ham shu maqsadga ishlatilishi mumkinligini hisobga olinib, to'lov qobiliyatini belgilovchi koeffitsient hisoblaniladi. shuningdek turli aylanma mablag'larning pul shakllariga o'tish muddati har xilligini e'tiborga olinganda tayyor mahsulot zaxiralari tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlar va yarim fabrikatlarning pulga aylantirish tezligini o'rganish zurrur. Bundan tashqari to'lov qobiliyatining o'zgarishida debitor qarzlarni pulga aylanish tezligi bankdagi to'lov hujjatlarini o'z vaqtida rasmiylashtirilish va ularning tez harakat qilishiga bogliqdir. Agarda debitor mablag'larni qarz majburiyatlarini uzishga yo'naltirilsa, oraliq to'lov qarzlarni qoplashlik koeffitsienti ko'rsatkichi hisoblanadi.

Bu ko'rsatkich quyidagi tartibda topiladi:

Pul mablag'lari, hisob-kitob va boshqa aktivlar (boshqa debitor qarz

qisqa muddatli qarzlar

Demak, korxonaning oraliq to'lov qobiliyati 0,72-0,83 koeffitsientini tashkil qiladi. Korxonaning to'lov qobiliyatini belgilovchi muhim ko'rsatkichlardan yana biri qarz majburiyatlarini qoplashning umumiy koeffitsientidir. Bu quyidagi tartibda hisoblanadi:

Jami aylanma (shu jumladan material) mablag'lar

qisqa muddatli to'lov majburiyatlar

Demak, korxonada qisqa muddatli to'lov majburiyatlarini qoplashga o'zining barcha aylanma mablag'larini, ya'ni zaxiralar, pul mablag'lari, hisob-kitoblar va boshqa aktivlarni jalb etsa:

Kelgusi yilda korxonaning to'lov qobiliyatida yuz berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni bilish uchun mahsulotlar sotishdan keladigan tushum hajmini tahlil qilish lozim. Jami tushum hisobiga sarflangan xarajatlar qoplanadi, majburiy to'lovlar bajariladi va ehtiyot rivojlantirish jamgarmalari yaratiladi. Sof tushum bevosita korxonada oborotida qatnashadi, bunga asosiy vosita eskirishi va sof foyda kiradi. Korxonaning to'lov qobiliyatini tahlil qilishda sof tushum koeffitsientini hisoblash muhimdir, bu ko'rsatkich quyidagicha aniqlanadi.

Sof foyda (asosiy vositalar eskirishi (amortizatsiya)

sotishdan tushgan sof tushum

Hissadorlik, kooperativ, kichik va hamkorlikda ishlaydigan korxonalarda o'ziga qarashli mol-mulkni ko'paytirish ahamiyatli. Ayniqsa hissadorlik va boshqa jamgarmalarni to'ldirib borish zurrurdir. Bu hissadorlar ustav fondi qatnashchi va a'zolarining badallari hisobiga to'ldiriladi. Shuning uchun ham a'zolarining kelishuviga muvofiq, qonun bilan belgilangan ustav fondining hajmi kamaytirilmasligi va u to'ldirib borilishi zarur.

Korxonada balansini o'rganishda albatta Nizom jamgarmasining o'tgan yilga nisbatan o'zgarish sabablari tahlil qilinadi.

Demak, ustav fondining ko'payishi ham moliyaviy barqarorlik yaxshilanganligi belgisi hisoblanadi.

4.6. Mablag'lar harakatchanligi tahlili

Balans ma'lumotlariga asoslanib, korxonada mablag'larining tez pulga aylanish holati o'rganiladi. Bunday tahlilning zaruriyati bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarda qattiq moliyaviy cheklanishlarning paydo bo'lishi va olingan qarzlarni qaytarish imkoniyatlarini o'z vaqtida hisoblab, baho berishda ko'rinadi. Ayniqsa to'lov majburiyatlarining muddati korxonada mulki faoliyat natijasida pulga aylanish muddatiga mos kelishi moliyaviy holatni yaxshilanishiga ta'sir ko'rsatadi. Shu bois korxonada aktivlarining harakatchanligini tahlil qilgan holda qarzlarni qaytarishga etarli yoki etishmasligi muntazam o'rganilishi lozim.

Ushbu shakliga aylanish tezligiga qarab, korxonada aktivlari quyidagi guruhlariga ajratiladi:

- doimiy harakatdagi aktivlar;
- tez sotiluvchi aktivlar;
- sekin sotiluvchi aktivlar;
- qiyin sotiluvchi aktivlar.

Doimiy harakatdagi aktivlar guruhiga balansdagi barcha pul mablag'lari va qisqa muddatli moliyaviy quyilmalar, ya'ni qimmatli qogozlar kiradi. Bunday

aktivlar doimo qarz majburiyatlarni to'lash uchun tayyor turgan mablag' hisoblanadi va pul mablag'i ko'p bo'lgan korxonalar bilan iqtisodiy aloqalarni o'zaro hisob-kitoblarni kelishilgan muddatlarda bajarish imkonini beradi.

Korxonada yil boshiga nisbatan yil oxirida qarz majburiyatlarini to'lash uchun mablag'larning etishmasligi sezildi. Korxonaning muddati kelgan to'lov majburiyatlari hisobot yil boshida 30 mln. 305 ming so'mga etishmagan bo'lsa, yil oxirida bu ko'rsatkich 3 mln. 381 ming so'mga kamaygan. Korxonada bu ko'rsatkichning yil oxirida 26 mln. 924 ming so'mga etishmasligi va yil boshiga nisbatan bu ko'rsatkichning kamayganligi korxonaning moliyaviy holati asta-sekin yaxshilanagatganligidan dalolat bermoqda.

32-jadval

Balansning aktiv va passivini harakatchanligini tahlili

Aktiv	Yil boshiga	Eil oxiriga	Passiv	Yil boshiga	Йил охирига	To'lash uchun mablag'larning etishmasligi (+,-)	
						yil boshiga	yil oxiriga
1	2	3	4	5	6	7=2-5	8=3-6
1. Doimiy harakatdagi aktivlar	900	2388	1. Muddati kelgan to'lov majburiyatlari	31205	29312	-30305	-26924
2. Tez sotiluvchi aktivlar	32071	52421	2. Qisqa muddatli passivlar	4335	6460	27736	45961
3. Sekin sotiluvchi aktivlar	60606	70343	3. Uzoq muddatli passivlar	-	-	60606	70343
4. Qiyin sotiluvchi aktivlar	30998	37202	4. Doimiy passivlar	89035	126582	-58037	-89380

Korxonada balansi ma'lumotlariga ko'ra doimiy harakatdagi aktivlar ya'ni pul mablag'lari yil boshiga nisbatan 87 ming so'mga ortgan.

Qisqacha xulosa

Korxonaning moliyaviy holatini tahlil qilishda ularning moliyaviy barqarorligi, to'lovga qobilligi va aylanma mablag'larining aylanuvchanligini aniqlash hamda miqdor va sifat jihatidan hisoblashdan iborat.

Nazorat uchun savollar

1. Korxonada moliyaviy holati tahlili qanday amalga oshiriladi?
2. Moliyaviy holat tahlilini o'tkazishda qanday axborot ma'lumotlaridan foydalaniladi?
3. Korxonada to'lov qobiliyati qanday aniqlanadi?
4. Aylanma mablag'larning aylanish tezligi qanday aniqlanadi?

5. Aylanish salmogi koeffitsienti qanday aniqlanadi?

Asosiy adabiyotlar

1. Донцова А.В., Никифорова. Н.А. Анализ финансовой отчетности Практикум. - М.: Дело и сервис, 2004
2. Каплан Роберт С., Нормон Дейвид П. Сбалансированная система показателей. - М.: ЗАО «Олимп - Бизнес», 2004
3. Наметова И.А. Анализ финансово-хозяйственной деятельности: Учеб. метод. пособие. - М.: Форум- ИНФРА М, 2004
4. Новодворский В.Д., Сабанин Р.Л. «Бухгалтерский и налоговый учет доходов и расходов: практическое пособие по организации и введению. – М.: СПб, - 2003.

Internet ma'lumotlari

[http:// www. tax sites. com](http://www.taxsites.com)

[http:// www. accounting. com/](http://www.accounting.com/)

[http:// www. mkdgaap. narod. ru](http://www.mkdgaap.narod.ru)

5-bob. TIF KORXONALARI KAPITALI TARKIBINING TAHLILI

5.1. Kapital tarkibi tahlilining mazmuni, vazifalari va manbalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tashqi iqtisodiy faoliyat korxonalarining faoliyat ko'rsatishi uchun zarur bo'lgan mablag'lari quyidagi manbalardan shakllanadi:

- o'zlik mablag'lari manbai;
- majburiyatlari.

Bu manbalar ichida tashqi iqtisodiy faoliyat korxonalarining moliyaviy mustaqilligini ta'minlovchi o'ziga qarashli ustav, qo'shilgan, rezerv kapitallari va taqsimlanmagan foyda muhim o'rinni egallaydi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat korxonalar dastlab tashkil etilayotganda, o'z mablag'lariga va boyliklariga ega bo'ladi. Ta'sis hujjatlariga muvofiq, ustav kapitalining hajmi ko'rsatiladi. Agarda korxonaning o'z mablag'lari etarli bo'lsa, o'z mablag'lar manbai hisobiga, aks holda esa qarz mablag'lari hisobiga qoplaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxonada o'z moliyaviy ehtiyojlarini qondirishi mumkin. Resurslarni ta'minlash manbai bo'lib, uning foydasi, qimmatbaho qog'ozlarini sotishdan kelgan tushum, aksionerlarning pay va boshqa to'lovlari, yuridik va jismoniy shaxslarning pay va boshqa to'lovlari hamda qonundan tashqari bo'lmagan holda kirim qilingan mablag'lari kiradi. Bunday asosda kiritilgan mablag'lar korxonada, tashkilotlar uchun xususiy kapital deb qaraladi.

Xususiy kapitalni ko'paytirish bozor iqtisodiyoti sharoitida muhim ahamiyatga ega bo'lib, u korxonaning o'z qudratini qay darajada eakligini bildiradi. Bunday taraflarni e'tiborga olgan holda O'zbekiston Respublikasi Oliy kengashining VI sessiyasida qabul qilingan «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonunda ham xususiy kapital hisobiga kata e'tibor berilgan. Uning 16 moddasiga ko'ra, moliyaviy hisobotlar tarkibida 5-shakl «Xususiy kapital to'g'risida hisobot» deb nomlanib, bu korxonada har yili boshqa hisobotlarga qo'shilgan holda qori organlarga topshirilishi lozim.

Xususiy kapital tahlilining vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- xususiy kapitallardan samarali foydalanganlikka baho berish;
- xususiy kapitalda mavjud bo'lgan imkoniyatlarni aniqlash;
- uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va hokozolar kiradi.

Xususiy kapitalni tahlil qilishda axborot manbalar bo'lib, «Buxgalteriya balansini»ning passiv qismi 1-bo'limi va ususiy kapital harakati to'g'risida hisobot» shakllari kiradi. Bu hujjat shakllaridan foydalangan holda tahlil ishlari olib boriladi va 12-«Jurnal order» ma'lumotlari ham ma'lumot manbalari sifatida ko'rilishi mumkin.

5.2. Kapital tarkibi, o'zgarishi va dinamikasining tahlili

Tashqi iqtisodiy faoliyat korxonalarining kapitali hisobi o'z ichiga bir qancha ko'rsatkichlarni olib, ular quyidagi tarkibda tashkil etiladi:

- ustav kapitali;
- qo'shilgan kapital;

- rezerv kapitali;
- taqsimlanmagan foyda;
- xususiy kapital bilan qoplanmagan zarar.

Korxonaning ustav kapitali o'z mablag'lari manbaining asosini tashkil etadi. Ustav kapitali ta'sischi tomonidan qo'yilgan pay to'lovlarini, aksiyalarining nominal qiymatini o'zida saqlaydi. Uning hisobi esa hukumat qarorlari va ta'sischi tomonidan qabul qilingan qararlar asosida yuritilib boriladi.

Davlat tashkilotlarida ustav kapitali davlat byudjeti tomonidan ajratilgan mulkni ko'rsatadi. Mulkning kelishi vaqtiga esa, bu summa ustav kapitalida ko'rsatiladi.

Qo'shilgan kapital quyidagilardan shakllanadi:

- sotilgan aksiyalarning nominal qiymati va sotish qiymatidagi tafovutlar summasi;
- asosiy fondlarni qayta baholash natijasida paydo bo'lgan farq summasi.

TIF korxonalarida amalda qo'llanilayotgan qonunlarga ko'ra, har yili erishgan foydasidan rezervlar tashkil etishlari mumkin. Unga har yili ustavidako'rsatilgan tartibda mablag' chegirib boradi.

Hissadorlik jamiyatlarda rezerv kapitalining hajmi ustav kapitalining 15% dan kam bo'lmagan miqdorida tashkil etiladi. Tashkil etilgan fond esa, quyidagi maqsadlar uchun sarflanadi:

- ko'rilgan zararlarni qoplash uchun;
- korxonada hisobot yilida foyda olmagan bo'lsa, imtiyozli aksiyalar uchun dividend berishi;
- boshqa to'lovlarni amalga oshirish uchun.

Taqsimlanmagan foyda bu korxonaning hisobida turgan sof foydasini ko'rsatadi. U ham xususiy kapital tarkibiga kiruvchi eng asosiy ko'rsatkichlardan sanaladi. Lekin faoliyat yurituvchi korxonalar har safar ham foyda bilan chiqmasligi mumkin. Bu holda uning zarari xususiy kapital bilan qoplanmagan zarar deb yuritiladi. Mazkur ikkala qiymat ham «Taqsimlanmagan foyda qoplanmagan zarar) shartida yuritilib, ularning farqi ishoralari orqali aniqlab olinadi.

Moliyaviy tahlilni olib borishda koeffitsiyentlar usuli eng ilg'or usullardan hisoblanib, ushbu mavzu bo'yicha korxonaning kapitalini tahlil qilish jarayonida qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Rivojlangan mamlakatlar amaliyotida turli xil moliyaviy koeffitsiyentlar o'rganiladi va ular shartli ravishda to'rt guruhga ajratiladi:

- rentabillik koeffitsiyentlari;
- likvidlik koeffitsiyentlari;
- to'lov qobiliyati koeffitsiyentlari;
- bozor indikatlari.

Bu ko'rsatkichlar ham o'z tarkibiga bir qancha koeffitsiyentlarni oladi.

Demak birinchi ko'rsatkich tarkibiga:

- xususiy kapital rentabelli;
- korxonaning jami investitsiyalar rentabelligi;

- leverinj;
- sotish rentabillegi

Likvidlik koffitsiyentiga:

- a. tez likvidlanadigan koffitsiyentlar;
- б. debetorlik qarzlarning aylanish koffitsiyenti;
- в. Ishlab chiqarish zaxiralarining aylanish koffitsiyenti
- г. qiyin likvidlanish koffitsiyenti.

To'lov qobiliyatini izohlovchi koffitsiyentlarga quyidagilar kiradi:

- qarz va xususiy kapital nisbati koffitsiyenti;
- xususiy kapitalning jami mulkda to'tgan ulushi koffitsiyenti;
- qarz mablag'larining jami aktivlarda to'tgan ulushi koffitsiyenti.

Bozor indiqatorlariga esa bozor qiymati va buxgalteriya hisobida aks etgan baho (nominal qiymat, tannarx) orasidagi farq summalari o'rganiladi.

Bu koffitsiyentlar ichida bizning mavzuga taaluqli bo'lgan koffitsiyentlar mavjud bo'lib, ular quyidagicha aniqlanadi:

1. *Xususiy kapital rentabelligi.* Bu rentabellik turi har bir so'mlik xususiy kapitalimiz hisobiga to'g'ri kelgan sof foyda qiymati o'rganiladi. Buning uchun shu ko'rinishda hisob-kitob ishlarini bajarishimiz kerak.

$$P = \frac{\text{Sof foyda} \times 100}{\text{xususiy kapitalning yillik o'rtacha qiymati}}$$

Xususiy kapitalning o'rtacha yillik qiymatini topish uchun yil boshidagi va yil oxiridagi summalarining yig'indisini ikkiga bo'lib aniqlaymiz.

2. *Jami investitsiyalar rentabelligi.* Bu ko'rsatkichni aniqlashimiz uchun quyidagi hisoblashish ishlarini bajarishimiz lozim.

Sof foyda + kredit uchun foiz x foyda solig'ining kotirovka qilingan stavkasi
+ rezervlar uchun ajratma

$$P = \frac{\text{Sof foyda} + \text{kredit uchun foiz} \times \text{foyda solig'ining kotirovka qilingan stavkasi} + \text{rezervlar uchun ajratma}}{\text{Jami aktivlarning o'rtacha qiymati}}$$

Bu erda aktivlarning o'rtacha qiymati jami mablag'larning yil boshiga va yil oxirida bo'lgan qiymatini yig'indisini ikkiga bo'lgan holda topamiz. Bu erda rezervlar uchun ajratma, kredit uchun soliqlar va foyda solig'ining kotirovkasi sof foyda hisobidan bo'lganligi uchun bu qiymatlarning yig'indisi hisobot yilining yakuniy moliyaviy natijasi sifatida keladi.

Leverdj. Bu xususiy kapitalning o'sgan qismini ko'rsatib, u quyidagicha aniqlanadi. Xususiy kapital rentabelligi koffitsiyenti bilan jami investitsiyalar orasidagi farq koffitsiyenti olinadi. Kelib chiqqan natija qanchalik yuqori bo'lsa, korxonaning xususiy kapitalini shunchalik o'sganligini bildiradi.

Bir aktsiya uchun daromadni hisobot yilida olingan foydani chiqarilgan aktsiyalar soniga bo'lish bilan aniqlanadi.

3. *Qarz va xususiy kapital o'rtasidagi nisbat koffitsiyenti.* Bunda uzoq va qisqa muddatli qarz mablag'larini o'z mablag'lari manbaiga bo'lib topamiz. Bunday

nisbatlar har bir davr uchun aniqlanadi. Agarda hisobot yili boshidagi aniqlangan koeffitsiyent yil oxiriga nisbatan kata bo'lsa u holda korxonaning to'lov qobiliyati oshgan bo'ladi. Aks holda korxonaning to'lov qobiliyati pasaygan bo'ladi.

4. Xususiy kapitalning jami aktivlarda to'lgan ulushi koeffitsiyenti =

Xususiy kapital qiymati

Jami mablag'lar

formula orqali topiladi. Bu koeffitsiyent qanchalik birga yaqin borsa, korxonaning mustaqilligi shuncha oshib boradi. Bizning respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar bu koeffitsiyentning kamida 50% iga ega bo'lishlari lozim.

5.3. Kapitalni ko'paytirish omillari tahlili

Xususiy kapital tahlili uning tarkibidan joy olgan ko'rsatkichlar hisobiga o'zgarib boradi. Har bir tarkibning o'zgarishi ham o'z mazmuniga ko'ra ma'lum ko'rsatkichlarning o'zgarishi orqali amalga oshadi. Ustav kapitali; xususiy kapitalining qiymati, qimmatli qog'ozlarning emissiyasi va joriy yil foydasi va zarari hisobiga o'zgarishi mumkin. U ko'rsatkichlar «Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot»ning 020, 030 va 060 sartlarida o'z aksini topadi.

qo'shilgan kapital quyidagi hollarda o'zgarishi mumkin:

- xususiy kapitali qiymatining o'zgarishi;
- muomalaga qo'shimcha aksiyalarning chiqarilishida;
- asosiy vositalarni qayta baholanishida;
- foyda va zararlarning hisobiga.

Rezer kapitali ham yuqorida keltirilgan o'zgarish sabablari hisobiga amalga oshadi. Faqatgina bu o'zgarishlar tarkibiga foyda hisobidan rezervlarga ajratilgan summalar, ya'ni 5- hisobot shaklining 050-satri ham kiradi.

Taqsimlanmagan foyda-bu ko'rsatkich korxonaning hisobot yilida olgan sof foydasi, hissador kapitalining ko'payishi, qimmatbaho qog'ozlar emissiyasi, rezerv uchun ajratmalar hisobiga o'zgarishi mumkin.

Xususiy kapital bilan qoplanmagan zarar:

- hisobot davrida olingan zarar;
- qimmatbaho qog'ozlar emissiyasi;
- hissador kapitalining ko'p yoki kam bo'lishi kabi ko'rsatkichlar hisobiga o'zgarishi mumkin.

Xususiy kapitalning tahlili keltirilgan (33- jadvalga qarang).

33-jadval

Xususiy kapital harakati tahlili

Xususiy kapital tarkibi	Yil boshiga		Yil davomidagi harakati		Yil oxiriga qoldiq		O'zgarishi (+,-)	
	M.so'm	%	M.so'm	%	M.so'm	%	M.so'm	%
Ustav kapitali	35243	57,1	-	-	35243	32,8	-	-24,3

Qo`shilgan kapital	3866	6,6	-	-899	2967	2,7	-899	-3,6
Rezerv kapitali	-	-	-	-	-	-	-	-
Taqsimlanmagan foyda yoki zarar	22629	36,6	46397	-	69026	64,5	46397	27,9
Jami	61738	100	46397	-899	107236	100	45498	-

33-jadval ma'lumotlariga ko'ra, korxonada jami xususiy kapital qiymati 43498 ming so'mga ko'paygan. Bu ko'rsatkich, hisobot yil oxirida 107236 ming so'mni tashkil qilgan. Korxonada faoliyati uchun bu ijobiy holatdir. Xususiy kapitalning ko'payishiga taqsimlanmagan joriy yil foydasining 46 mln. 397 ming so'mga ko'payganligi o'tgan yilga nisbatan o'zgarmagan. Tahlil qilinayotgan korxonada rezerv kapitali mavjud emas. Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, Ushbu korxonaning xususiy kapitali yil boshiga nisbatan yil oxirida 45498 ming so'mga oshgan.

Bu natija korxonada uchun ijobiy deb qarash mumkin. Chunki miqdor yil boshiga nisbatan 73,7%ga oshgan. Bunday ijobiy natija deb qarashning yana bir tarafi shundaki, xususiy kapital ijobiy o'zgarishining hammasi sof foydaning ko'payishi hisobiga bo'lgan.

1999 yil 28 iyunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Moliya-xo'jalik faoliyatini amalga oshirmayotgan va qonunchilikda belgilangan muddatlarda o'zlarining ustav jamg'armalarini shakllantirmagan korxonalarini tugatish tartibini soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni chiqdi. Bu farmonga ko'ra, moliya-xo'jalik faoliyatini amalga oshirmayotgan va qonunchilikda belgilanmagan muddatlarda o'zlarining ustav jamg'armalarini shakllantirmagan korxonalar faoliyati tuzilgan maxsus hududiy komissiyalar ko'rsatmasiga ko'ra to'xtatiladi.

Shunday ekan, yuqoridagi jadval ma'lumotlariga asoslangan holda bu muammoni hal etish yo'llarini topishi lozim. Ko'rinib turibdiki, xususiy kapital qiymatini ko'paytirishning eng asosiy omili bo'lib, korxonaning hisobot yilida sof foydasi hisoblanadi. Faoliyat ko'rsatuvchi tashkilotlar shu omil hisobiga o'z jamg'armalarini oshirishi eng optimal variant deb qaraladi. Sababi bu omilning o'zgarishi faqatgina korxonaning o'ziga bog'liq bo'lib, uning har tomonlama to'liq imkoniyatlarini ishga solib faoliyatini boshlashni taqozo etadi. Bundan tashqari, boshqa ko'rsatkichlarning o'zgarishi ham Ushbu omil bilan bevosita bog'liqdir.

Qisqacha xulosa

TIF korxonalari xususiy kapitalini tahlil qilish –kapitalning holati, o'zgarish dinamikasi va ularni shakllantirishga ta'sir etuvchi omillarni miqdor hamda sifat jihatdan o'rganishdan ibaratdir.

Nazorat uchun savollar

1. Xususiy kapitalni tahlil etishning maqsadi nimadan iborat?
2. Ustav kapitalini shakllantirish tartibi qanday?
3. qo`shilgan kapitalning o`zgarishiga qanday omillar ta'sir etadi?
4. Rezer kapitali qanday maqsadlar uchun ishlatiladi?
5. Taqsimlanmagan foyda summalari qanday taqsimlanadi?
6. Taqsimlanmagan foyda qanday maqsadlarga sarflanadi?
7. Ustav kapitalidagi o'zgarishlar dinamikasi qanday tahlil etiladi?

Asosiy adabiyotlar

1. Корхона (ташкилот)ларнинг чораклик ва йиллик молиявий ҳисобот шакллари ва шажмини тасдиқлаш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги буйруғи. 2004 йил
2. Абдукаримов И.Т., Пардаев М.+. ва бошқалар. «Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили» 4-чи қисми Т.; Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси, 2003 йил.
3. Богоров В.В. «Финансовый анализ» учеб. пос. М.: СПб Новгород ПИТЕР 2003.
4. Донцова А.В., Никифорова. Н.А. Анализ финансовой отчетности Практикум М.: Дело и сервис, 2004
5. Напетова И.А. Анализ финансово-хозяйственной деятельности. Учеб. Метод. Пособ. -М.: Форум-Инфра-м, 2004

Internet ma'lumotlari

[http:// www. konto. ru](http://www.konto.ru)
[www. berkin-buhgalteriya. Com](http://www.berkin-buhgalteriya.com)
[www. Buhgalteria.ru](http://www.Buhgalteria.ru)

6-bob. TIF KORXONALARIDA MOLIYAVIY NATIJALAR TAHLILI

6.1. Moliyaviy natijalar tahlili mazmuni va vazifalari hamda tahlil manbalari

Foyda (daromad) iqtisodiy harakatning zaruriy sharti maqsadi sifatida qaraladi. Jahon amaliyatida foyda deyilganda ko'pincha biznes samaradorligining tadbir vositasi sifatida qaraladi. Foyda bu daromadlar va xarajatlar farqlanishidagi yuqori o'zgaruvchanlikdir. Ular orasidagi quyi o'zgaruvchanlik esa zararni ifodalaydi.

Daromadlar va xarajatlar moliyaviy natijalarni xarakterovchi foydani o'lchashga daxldor bo'lgan elementlar hisoblanadi. Daromadlar va xarajatlarni, ya'ni foydani aniqlash va o'lchash - korxonada o'z moliyaviy hisobotini tayyorlashda foydalaniladigan kapital kontseptsiyasi hamda kapitalning saqlanishiga bog'liq bo'ladi.

Daromadlar va xarajatalar elementlari quyidagicha aniqlanadi.

Daromadlar - bu hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarning oqimi gki ko'payishi shaklida o'sishi gki passivlarning qatnashchilarning kapitaldagi omonatlaridan farq etuvchi o'sishiga olib keluvchi kamayishidir.

Xarajatlar - hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarning chiqib ketishi yoki ulardan foydalanish shaklida kamayishi, shuningdek, qatnashchilar o'rtasida kapitalning kamayishiga olib keluvchi majburiyatlarning yuzaga kelishidir.

Daromad va xarajatlarni aniqlash ularning asosiy xususiyatlarini belgilaydi, ammo ularni moliyaviy natijalar hisobotida aks ettirishda talab qilinadigan mezonlarni aniqlashni maqsad qilib qo'ymaydi.

Moliyaviy natijalar tahlilida daromad va xarajatlarning o'zaro farqlanishidagi holatga baho beriladi. Moliyaviy natijalar foyda va zararlarning shakllanish qatorlari bo'yicha o'zgarishlari o'rganiladi. Foyda va zararlarning omilli tahlili olib boriladi. Korxonada moliyaviy natijaviylikni yaxshilash yuzasidan ichki imkoniyatlarning mavjudligi va ularni yo'lga qo'yishning chora va tadbirlari belgilanadi. Korxonaning foydalilik darajasini xarakterovchi rentabellik ko'rsatkichi va uning omilli tahlili o'tkaziladi.

Tahlil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni o'qish, vertikal tahlil, gorizonttal tahlil, trendli tahlil va ko'rsatkichlarni aniqlash usullarida olib boriladi. Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni o'qishda uning satrlar bo'yicha ko'rsatkichlar tartiblanishiga, moliyaviy natijaviylikni xarakterovchi umumiy qatorlarning qiymat ifodasi, hisobot davri va o'tgan yilning shu davri bo'yicha ma'lumotlarga umumiy izox beriladi.

Vertikal tahlilda moliyaviy natijalarning shakllanishini bir qatorli va ko'p qatorli usullarida o'zaro farqlanishlarga va nisbiy o'zgarishlar baho beriladi.

Gorizonttal tahlilida esa moliyaviy natijalarning bo'ylamasiga tarkiblanishi va ularning o'zgarishlari o'rganiladi.

Asosli gki trend tahlilida moliyaviy natijalar va ularning yillir bo'yicha o'zgarishi, dinamikasi yoki asos yiliga nisbatan o'zgarishlariga baho beriladi.

Moliyaviy natijalar tahlilida qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlar qatoriga esa korxonada foydaliligi gki natijaviylikni ko'rsatkichlari, bozor aktivligi ko'rsatkichlari kiritiladi. Korxonada foydaliligini xarakterovchi asosiy ko'rsatkichlar sifatida

rentabellik ko'rsatkichlari olinadi. Bozor aktivligi ko'rsatkichlariga aktsiyalar, qimmatli kagozlarning foydalilik darajasini xarakterovchi ko'rsatkichlar kiritiladi. Ular qatoriga bitta aktsiyaga to'g'ri keladigan hisob foydasi (soliq to'loviga qadar bulgan foyda), bitta aktsiya to'g'ri keladigan sof foyda, bitta aktsiyaga to'g'ri keladigan divided summasi, aktsiyaning bahosi va foydasi orasidagi nisbat koeffitsientlari kiradi.

Moliyaviy natijalar tahlil tashqi va ichki subyektlar tomonidan olib boriladi. Ichki subyektlar tomonidan olib boriladigan tahlil ichki moliyaviy tahlil qatoriga kiritilib faqat shu korxonaning xodimlari tomonidan olib boriladi.

Moliyaviy hisobotning betarafligi shundaki undan ham ichki ham tashki axborot foydalanuvchilarning manfaatlari mujassamlashgan. Ichki moliyaviy tahlilda korxonada ko'proq moliyaviy natijalarni yuzaga chiqish o'rni, shakli bo'yicha o'zgarishlariga ahamiyat beriladi. Ya'ni ularning analitik qatoriga ko'proq ahamiyat beriladi.

Tashqi tahlil subyektlariga esa soliq organlari, bank tashkilotlari, aksionerlar, mulk egalari, investorlar, shuningdek korxonada faoliyati bilan bilvosita qiziquvchi uchinchi shaxslar, erkin sohibkorlar kirishi mumkin.

Ularni ko'proq korxonaning foydalilik darajasi va uning yillar bo'yicha o'zgarishlari qiziqtiradi. Agar aktsiya egasi bo'ladigan bo'lsa Sof foyda va dividend to'loviga tortiladigan foyda summasi, soliq idorasini soliq to'loviga qadar bo'lgan foyda va unga qayta qo'shiladigan xarajat moddalari, qarshi tomon, xaridor va buyurtmachilar gki sheriklarni korxonaning yil yakuni bo'yicha iqtisodiy foydasi va h.k.

Moliyaviy natijalar tahlili uchun zarur ma'lumotlar 2-shakl «Moliyaviy natijalar to'grisidagi» hisobot va unga berilgan izohlardan olinadi.

6.2. Moliyaviy natijalarning shakllanishi, asosiy kursatkichlar va ularning turlari

Moliyaviy natijalar to'grisidagi umumlashgan ma'lumotlar moliyaviy hisobotning muhim shakli 2- shaklda «Moliyaviy natijalar to'grisidagi» hisobot shaklida ifodalanadi.

Moliyaviy natijalar to'grisidagi hisobot choraklik hisobot shakliga kirib barcha xo'jalik yuritiuvchi subyektlar tamonidan tuziladi. Moliyaviy natijalar to'grisidagi hisobot va uni to'ldirish tartibi o'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining 2002 yil 27 dekabrda 140- sonli yo'riqnomasi asosida belgilanadi.

Moliyaviy natijalar to'grisidagi hisobot shaklining asosiy ko'rsatkichlariga quyidagilar kiritiladi.

Mahsulot sotishdan yalpining yalpi foydasi(zarari), davr xarajatlari jami, asosiy faoliyatning foyda (zarar)si, moliyaviy faoliyat bo'yicha daromad (xarajat)lari, mumxo'jalik faoliyatining foyda (zarar)si, favqulodda foyda (zarar)lar, daromad (foyda) soligini to'langunga qadar foyda (zarar), hisobot davrining sof foyda (zarar)si.

Daromad va xarajatlarni bu tarkibda turkumlanishi quyidagilarga imkon beradi;

- Ishlab chiqarish xarajatlarini boshqa xarajatlardan farqlash va korxonada ishlab chiqarish faoliyati samaradorligiga baho berish,

- Moliyaviy boshqaruv yuzasidan operatsion xarajatlarni boshqa xarajatlardan farqlash

- Korxonada tomonidan olinadigan daromadlarni ularning yuzaga kelishi yoki shakllanishi bo'yicha alohida tarkiblash asosiy faoliyatdan, moliyaviy faoliyatdan hamda kutilmagan holatlardan.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi yangi hisobot shakli ularning har bir shakllanish qatori bo'yicha to'liq axborotlarni olish imkonini beradi. Bu axborotlar ichki va tashqi axborot foydalanuvchilarining manfaatlar to'qnashuvini keltirib chiqarmaydi. Agar shunday bo'lgan edi moliyaviy hisobotni tuzish qoidasi buzilgan bo'lar edi. Negaki moliyaviy hisobotdagi ma'lumotlarda hech qachon bir turkum axborot foydalanuvchilar foydasiga boshqa turkum zarari hisobiga aks ettirishlar bo'lmasligi talab etiladi. Ushbu qoida «Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi» Respublika qonunining 6- moddasida ham berib o'tiladi. Ya'ni moliyaviy hisobotlarni tuzishdagi betaraflik qoidasi.

-Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishning yalpi foyda (zarar)si . Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot shaklining 030 satridan olinadi. Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishning yalpi foyda (zarar)sini aniqlash uchun sotilgan mahsulot (tovar,xizmat)larning tannarxini chegirish asosida aniqlanadi.

Sotishga soliqlar, to'lovlar, ajratmalarga quyidagilar kiritiladi. Qo'shilgan qiymat soligi, aktsiz soligi, reklama soligi, mahsulot hajmidan ijtimoiy sugurta bo'limiga ajratma va h.k.

Mahsulot (ish va xizmat)larni sotilgan qatorga kiritishning odatda ikkita sharti xarakteranadi. Bular kassali va hisobga olish usullaridir. Kassali usulning mohiyati shundaki, bunda mahsulotlar ortib jo'natilib hisob hujjatlari taqdim etilgan va ularning hisob schyotlariga puli kelib tushgandan keyingina sotilgan hisoblash va tushum qatoriga qo'shish, sotishga soliqlar summasini ham ularning amalga oshish davriga muvofiq hisoblashni xarakteraydi. «Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi» qonunning qabul qilinishiga qadar respublikamizda ushbu usul qo'llanib kelindi.

Mahsulot (ish va xizmat) larni sotilgan qatorga kiritishning yoki daromadlarni tan olishning hisobga olish usuli esa ularning ortib jo'natilib hisob hujjatlari taqdim etilgan vaqti bo'yicha hisobga olishni xarakteraydi. Bunda pul tushumlar yoki to'lovlarning amalga oshish vaqtiga ahamiyat berilmaydi. Sotishga soliqlarning hisob- kitobi ham bevosita ularning tushum sifatida tan olish vaqti bo'yicha hisobga olinadi.

- Mahsulot sotishdan yalpi foyda. Bu ko'rsatkich moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotning 030-satrida ko'rsatilgan. Mahsulot sotishdan olingan yalpi moliyaviy natija foyda yoki zarar quyidagi bog'lanishlar asosida aniqlanadi. Ya'ni mahsulot (ish va xizmat) larni sotishdan olingan sof tushumdan shu mahsulot (ish va xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxini chegirish asosida aniqlanadi.

Korxonada foydasining asosiy qismini bevosita mahsulot (ish va xizmat) lardan olingan foyda tashkil etadi.

- Asosiy ishlab chiqarish faoliyatning moliyaviy natijasi. (Foyda yoki zarar).- 110 – satr. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi quyidagi

bog`lanishlarda aniqlanadi. Ya'ni, Mahsulot (ish va xizmat) larni sotishdan olingan foyda summasidan davr xarajatlari tarkibiga kiruvchi sotish xarajatlari, ma'muriy xarajatlar, va boshqa umumxo`jalik xarajatlarini chegirish hamda, asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan olingan daromad va xarajatlarni tartibli farqlash asosida aniqlanadi.

- Moliyaviy faoliyatdan olingan foyda (zarar).

Moliyaviy faoliyatdan olingan foyda va zararlar qatoriga moliyaviy natijalar to`grisidagi hisobotda quyidagi umumlashgan ko`rsatkichlar kiritilgan.

- Sho`ba va assosiatsiyalangan korxonalaridan olingan dividendlar-120-satr, Boshqa olingan dividendlar-125-satr, Sho`ba va assosiatsiyalangan korxonalar berilgan va olingan qarzlarni bo`yicha foizlar-130-satr, Boshqa to`langan va olingan foizlar-135-satr, Valyuta kursining o`zgarishidan farqlar-140-satr, Moliyaviy faoliyatdan boshqa daromadlar va xarajatlar-145-satr, Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasiga moliyaviy faoliyatdan olingan natijani qo`shish asosida umumxo`jalik faoliyatidan moliyaviy natija (foyda, zarar) aniqlanadi.-150-satrlar.

- Umumxo`jalik faoliyatidan moliyaviy natija. Umumxo`jalik faoliyatidan olingan moliyaviy natija soliq to`loviga qadar foyda summasidan gki hisob foydasi summasidan favqulodda foyda va zararlar summasiga farq qiladi. Umumxo`jalik faoliyatidan olingan foyda summasi moliyaviy natijaning shakllanish qatori emas balki uni jamlovchi qator sifatida tarkiblanadi.

- Favqulodda foyda (zarar)-160-satr. Favqulodda foyda (zarar) – korxonadan tomonidan odatiy hol hisoblangan va uch yillik oralikda bunday faoliyat bilan shugullanmagan holatlardan oladigan daromad va yo`qotishlar favqulodda foyda va zararlar qatoriga kiritiladi. Favqulodda foyda va zararlar moliyaviy natijalar shakllanishining uchinchi tarkibi sifatida qaraladi.

Kutilmagan suv toshqini, gnginlar, tabiiy ofatlar ta'siridagi yo`qotishlar ham ushbu qatorga kiritiladi. Ular bo`yicha foyda va zararlarining boshqa shakllanish qatorlarida soliqlanish bo`yicha hech qanday farqlanish yo`q. Agar foyda olinadigan bo`lsa u bo`yicha ham 26 foiz darajasida soliq to`lanadi, zarar olinadigan bo`lsa Umumxo`jalik faoliyatidan olinadigan foyda summasi zarar summasiga kamaytiriladi.

Lekin amaliy kuzatishlar natijasi shuni ko`rsatadiki ularning shakllanish ehtimoli nihoyatda qisqa yoki kam. Bo`lgan taqdirda ham faqat zarar shaklida bo`lmoqda.

- Soliq to`loviga qadar foyda (zarar). Soliq to`loviga qadar foyda (zarar) summasi umumxujalik faoliyatidan foyda (zarar) summasiga favqulodda foyda (zarar) summasini qo`shish asosida aniqlanadi.

Soliq to`loviga qadar foyda summasi axborot iste'molchilari etiboridagi va kuzatuvidagi qator hisoblanadi. U bevosita asosiy faoliyatning moliyaviy natijasidan, moliyaviy faoliyatning moliyaviy natijasidan hamda favqulodda foyda va zararlar jamlangan summasidan iborat bo`ladi.

- Sof foyda (zarar)-200-satr. Sof foyda korxonadan ixtiyorida qoladigan foyda summasini ifodalaydi. Ushbu qator soliq to`loviga qadar bo`lgan foyda summasidan

foyda (daromad) to'langan soliqlar va boshqa solikli to'lovlarni chegirish asosida aniqlanadi.

Sof foyda korxonaning erkin tasarruf shartidagi va foydalanishidagi foyda summasidir. Lekin sof foyda summasi ham turli to'lovlar va ajratmalar bazasi sifatida olinishi mumkin ekan. Masalan korxonada sof foydasidan olinadigan ijtimoiy infrastrukturani rivojlantirishga ajratmalar, futbol federatsiyasiga ajratmalar va boshqa to'lovlar va ajratmalarni shular qatoriga kiritish mumkin.

Sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi ko'rsatkichi moliyaviy natijalar to'grisidagi hisobotning – 060 satrida joylashgan. Bu qatorda sotilgan faqat sotilgan mahsulotningina ishlab chiqarish tannarxi aks etadi. Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi esa uning uchun ketgan barcha xarajatlarning qiymatini o'zida ifodalaydi. Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi ham hisobga olish usulida ushbu qatorga o'rinlanadi.

Moliyaviy natijalar to'grisidagi hisobotning 080-090-100 – satrlarida mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan bogliq bo'lmagan xarajatlar o'z ifodasini topadi.

Davr xarajatlari qatoriga sotish xarajatlari, ma'muriy xarajatlar va operatsion xarajatlar kiradi. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar qatoriga foizlar bo'yicha xarajatlar, bank xizmat haqi xarajatlari, valyuta kursining tushib ketishidan yo'qotishlar va boshqa sarflar kiradi. Favqulodda xarajatlar qatoriga kutilmagan holatlar ta'sirida yuzaga keladigan xarajatlar kiritiladi.

Moliyaviy natijalar to'grisidagi hisobot yil bo'yicha har bir chorakka jamlangan hisobda tuziladi. Uni topshirish organlariga soliq idoralari, bank tashkilotlari, yuqori tashkilotlar kiritiladi. O'lchov qiymati ming so'm hisobida hisobga olinadi. Shuningdek ushbu hisobot shakliga spravka, ma'lumotnoma shaklida byudjetga to'lovlari hisobi ham kiritilgan. Unda korxonada tomonidan respublika va mahalliy byudjetga to'laydigan soliqlar to'lovi bo'yicha hisobga olingan va to'langani to'grisidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Moliyaviy natijalarning shakllanish qatorlariga quyidagilar kiritiladi.

- Asosiy faoliyatdan moliyaviy natija
- Moliyaviy faoliyatdan natija
- Favqulodda kutilmagan holatlardan natija

Moliyaviy natijalarning bu tarkib turkumlanishini xalkaro hisob andozalariga nisbatan berilgan deyish mumkin. Bunda asosiy faoliyat moliyaviy natijalar qatoriga korxonaning mahsulot sotishdan oladigan natijasi, asosiy vositalarni sotishdan oladigan natijasi va boshqa aktivlarni sotishdan oladigan moliyaviy natijasi aks etadi. Davr xarajatlari ulardan chegiriluvchi qator sifatida olinadi.

Moliyaviy faoliyatdan olingan daromad va xarajatlar qatoriga korxonaning moliya bozoridagi faolligidan oladigan daromadlari va mulkiy munosatlardagi ishtirokidan olinadigan daromadlar, erkin almashtiriladigan valyuta resurslarini boshqarishdan oladigan daromadlari, korxonaning moliyaviy faoliyatidan kelib chiqadigan turli xarajatlar kiritiladi. Ularning korxonada hisob foydasidagi salmogi so'nggi yillarda tobora oshib bormoqda.

Favqulodda kutilmagan holatlardan daromadlar va xarajatlar qatoriga korxonaning asosiy va moliyaviy faoliyatidan tashqari, tasodifiy holatlar bo'yicha

oladigan daromad va xarajatlari kiritiladi. Ularning tarkibiga kiritiladigan aniq ko'rsatkichlar yangi Nizomda ifoda etilmagan. Faqat ularning farqlanishiga ta'rif berilgan xolos. Bu tarif esa yuqorida bayon etilgan edi. Ya'ni korxonaga uchun yaqin uch yillik oraliqda odatiy hol yoki faoliyat turi hisoblanmagan holatlar oladigan daromatlari yoki yo'qotishlar ushbu qatorga kiritiladi. Shuningdek tasoddiy holatlar ham.

Moliyaviy natijalarning shakllanish bo'yicha tahlilni quyidagi jadval ma'lumotlari asosida berish mumkin.

34-jadval

Moliyaviy natijalarning shakllanishi bo'yicha tahlili

No	Moliyaviy natija	o'tgan yil	hisobot yili	Farqi
1	Asosiy faoliyatdan foyda	+12546	+14523	+2067
2.	Moliyaviy faoliyatdan natija	+2534	+1425	-1109
3.	Favqulodda holatlardan natija	-789	-154	-635
	Jami hisob foydasi	+14291	15794	+1503

Xulosa: Jadval ma'lumotlaridan shuni xulosa qilish mumkinki korxonaga soliq to'loviga qadar bo'lgan foyda summasi g'ki jami foyda summasi o'tgan yilga nisbatan 1503 ming so'mga o'sgan. Jumladan, asosiy faoliyatdan olingan foyda summasining o'tgan yilga nisbatan o'sishi 2067 ming so'mga, moliyaviy faoliyatdan olingan foyda summasi 1109 ming so'mga kamaygan. Favqulodda kutilmagan holatlardan olingan zarar summasi esa o'tgan yilga nisbatan 635 ming so'mga kam bo'lgan.

6.3. Mahsulot (ish, xizmatlarni) sotishdan olingan moliyaviy natijalar tahlili

Moliyaviy natijalarning asosiy qismi mahsulot ish va xizmatlarni sotishdan olinganligi sababli tahlilda asosiy e'tibor ushbu qatorning rejaga va o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishi va omillar ta'siriga qaratiladi.

Mahsulot ish va xizmatlarni sotishdan olingan moliyaviy natija mahsulot ish va xizmatlarni sotishdan olingan sof tushumdan shu mahsulot ish va xizmatlarning ishlab chiqarish tannarxini chegirish asosida aniqlanadi. Savdo tashkilotlarida moliyaviy natijalarni aniqlashda tovarlarni sotishdan olingan sof tushumdan shu mahsulotlarni sotib olish qiymatini chegirish asosidap aniqlanadi. Tahlilda sotishning uchta qatori xarakteranadi.

- mahsulot ish va xizmatlarni sotishdan moliyaviy natija.
- asosiy vositalarni hisobdan chiqarish va sotishdan natija.
- boshqa aktivlarni sotishdan olingan natija.

Ularni buxgalteriya hisobida aloxida hisob ob'ekti yoki daromadlarning yuzaga chiqish shakli g'ki o'zni sifatida tarkiblanishi belgilangan. Bunda asosiy vositalarning hisobdan chiqarilishi va sotilishi, boshqa aktivlarni sotishdan olingan natijalar asosiy ishlab chiqarishning boshqa jarag'nlari sifatida qaraladi. Ularni

moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda operatsion daromadlar va xarajatlar qatori ko'rsatilishi tartiblangan.

Mahsulot ish va xizmatlarni sotishdan olingan foyda g'ki zarar o'zgarishida omilli tahlilga alohida ahamiyat beriladi. Mahsulot sotishdan olingan foyda o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir etishi mumkin.

- korxonaning o'ziga bogliq omillar yoki ichki omillar;
- korxonaning o'ziga bogliq bo'lmagan yoki tashqi omillar.

Korxonaning o'ziga bogliq bo'lgan omillarga mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi, hajmi, assortiment va struktura omillari kiritiladi. Uning o'ziga bogliq bo'lmagan yoki tashqi omillarga davlatning soliq sigsatinig o'zgarishi, baho omili va boshqa omillar kiradi. Umumiy jihatdan olganda faqat korxonaning o'ziga tegishli va tegishli bo'lmagan ta'sir omillarini tartiblash qiyin. Ularni faqat nisbiy jihatdan qarash mumkin.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmining kritik darajasi ham odatda ushbu qator bo'yicha o'rganiladi. Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasi deganda korxonaning foyda g'ki zarar olmasdan mahsulot ish va xizmatlar hajmini belgilash darajasi olinadi. Kritik hajm darajasida mahsulot ish va xizmatlarni sotishdan olingan tushum faqat shu mahsulot ish va xizmatlarga ketgan o'zgaruvchan va doimiy o'zgarimas xarajatlarni qoplashga etishi kuzatiladi.

Kritik hajm darajasi amaliy qo'llovimizga endigina kirib kelag'tgan ko'rsatkich hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash asosida korxonaning mahsulot ishlab chiqarish rejasi yoki foyda rejasini oldindan chamalash, belgilashda asosiy ko'rsatkich sifatida foydalanashimiz mumkin.

Tahlilda kritik hajm darajasi va uni aniqlashning usulubiy bog'lanishlari belgilanadi. Shuningdek uning o'zgarishini omilli tahlil etish orqali echimlar beriladi. Kritik hajm darajasini quyidagi formula shaklida ifoda etish mumkin. Bunda bevosita mahsulotning qiymat ifodasidan yoki sotish bahosidan kelib chiqiladi. Mahsulotning qiymat ifodasini esa quyidagicha belgilash mumkin.

Mahsulot qiymati + o'zgaruvchan xarajat + o'zgarimas xarajatlar (foyda.

Bundan kritik hajm darajasiga yuqorida berilgan ta'rifdan kelib chiqqan holda quyidagi bog'lanishni berish mumkin.

Kritik hajm darajasida mahsulot hajmi = o'zgaruvchan xarajatlar + o'zgarimas xarajatlar + 0

Bu bevosita qiymatni iqtisodiy kategoriya sifatida belgilashdagi ifodalashning o'zidan iboratdir. Ya'ni,

Mahsulot hajmi (Doimiy kapital (o'zgaruvchi kapital (Foyda

Kritik hajm darajasida mahsulot ishlab chiqarishning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin. Mahsulot birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajatlarning o'zgarish:

- mahsulot birligining bahosi
- mahsulotlar miqdor o'zgarishlari
- o'zgarimas harajatalar o'zgarishi va h.k.

Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasini quyidagi misol asosida aniqlash mumkin (36-jadvalga qarang).

Mahsulot ishlab chiqarish kritik hajm darajasining tahlili

Ko`rsatkichlar	Summasi
Mahsulot birligining bahosi	500
Jami o`zgarmas xarajatlar	100000
Mahsulot birligiga to`gri keladigan o`zgaruvchan xarajatlar	300

ANIQLASH KERAK

Kritik hajm darajasini

-qiymat ifodasi-?

-miqdor ifodasi -?

Jami o`zgarmas xarajatlar

Kritik hajm darajasi = -----

Bir birlikka o`zgaruvchan xarajat

Mahsulot bir birlik baxosi

Yuqoridagi belgilashlardan kritik hajm darajasini aniqlash mumkin.

$$\text{Kritik hajm} = \frac{100000}{\frac{300}{500}} = 250000 \text{ so`m}$$

Kritik hajm darajasining qiymat ifodasini uning birlik bahosiga bo`lish asosida kritik hajm darajasida mahsulot miqdorini aniqlash mumkin.

$$\text{Kritik hajm} = \frac{250000}{500} = 500 \text{ dona}$$

Uning o`zgarishini bevosita yuqoridagi formula asosida o`zaro bog`lanishlarda aniqlash mumkin.

Mahsulot sotishdan olingan foyda uning o`zgarishini omilli tahlili

№	Ko`rsatkichlar	o`tgan yil	hisobot yili o`tgan yil tannarxida	hisobot yili
1	Mahsulot sotishdan olingan sof tushum	145216	196540	215987
2	Sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi	110364	152340	170629
3	Mahsulot sotishdan olingan foyda	+34852	+44200	+45358

Foyda o`zgarishi = $45358 - 34364 = +10506$

Foyda va uning o`zgarishiga ta'sir etuvchi omillar

1. Mahsulot hajmining o`zgarishi

$196540 : 145216 \times 100 = 135,3$ ming so`m

$135,3 \times 34852 : 100 = 47154 - 34852 = +12302$ ming so`m.

2. Mahsulotlar bahosining o`zgarishi

$215987 - 196540 = + 19447$ ming so`m

3. Ishlab chiqarish tannarxining o`zgarishi

$170629 - 152340 = -18289$ ming so`m

4. Assortiment va struktura o`zgarishi hamda boshqa omillar

$+12302 + 19447 + (- 18289) = +13460 - 10506 = - 2954$ ming so`m

6.4. Davr xarajatlarining tahlili

Davr xarajatalari tarkibiga mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan xo`jalik sarflari kiritiladi. Ularni yuzaga chiqish shakli va o`rniga qarab quyidagilarga ajratish mumkin.

-Sotish xarajatlari

-Ma'muriy xarajatlar

-Boshqa umumxo`jalik xarajatlari

Sotish xarajatlari «Mahsulot (ish bajarish, xizmat ko`rsatish) tannarxiga kiritiladigan xarajatlar, Mahsulot (bajarilgan ish, ko`rsatilgan xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarning shakllanish tartibi to`g`risidagi Nizomga muvofiq yagona tartiblashni va to`g`ridan -to`g`ri korxonada faoliyat natijaviyligi bog`lanishi tartiblangan.

Sotish xarajatlari mahsulotlarni xaridor va buyurtmachilarga ortib jo`natish va sotish bilan bogliq bo`lgan xarajatlarni o`z ichiga oladi.

Sotish xarajatlarni ish xaqi xarajatlari, ish xaqidan ajratmalar, material xarajatlari, asosiy vositalar va nomaterial aktivlar amortizatsiyasi, reklama xarajatlari, ish va xizmatlar, boshqa xarajat moddalari bo`yicha tarkiblash va tahlil etish mumkin.

Sotish xarajatlarining qoplanishi korxonaning dastlab hisob foydasidan amalga oshiriladi. Ma'muriy xarajatlar qatoriga korxonada boshqaruvi bilan bogliq bo`lgan xarajatlar kiritiladi va ularning korxonada sarflari tarkibidagi salmogi sezilarli ulushni tashkil etadi. Bu bevosita rahbarlar va boshqaruv apparatini xizmati xarajatlaridir.

Boshqa umumxo`jalik xarajatlari qatoriga yuqoridagi tarkibga kiritilmagan xarajatlar ishlab chiqarishni takomillashtirish, o`zlashtirish va yangi mahsulotlarni ishlab chiqarishni yo`lga qo`yish bilan bogliq bo`lgan xarajatlar kiritiladi (38-jadvalga qarang).

Davr xarajatlari tahlili

№	Ko`rsatkichlar	o`tgan yil		hisobot yili		Farqi	
		summa	foiz	summa	foiz	summa	foiz
1.	Sotish xarajatlari	1541	72,8	1926	72,4	385	-0,4
2.	Ma'muriy xarajatlar	452	21,4	558	21,0	106	-0,4
3.	Boshqa umumxo`jalik xarajatlari	123	5,8	177	6,6	54	+0,8
4.	Jami davr xarajatlari	2116	100	2661	100	545	x

Xulosa: Korxonada davr xarajatlari o'tgan yilning shu davriga nisbatan +545 ming so'mga o'sgan. Jumladan Sotish xarajatlari bo'yicha mutlaq o'zgarish +385 ming so'mni, ma'muriy xarajatlarning o'zgarishi +106 ming so'mni tashkil etgan.

6.5. Asosiy faoliyat va operatsion jarayonlaridan olingan daromad va xarajatlar tahlili

Asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan daromad va xarajatlar tahlilida asosiy ishlab chiqarish faoliyatining mahsulot ish va xizmatlarni sotishdan tashqari faoliyatlardan olingan daromad va yo'qotishlari tahlil etildi. Asosiy faoliyatning boshqa jaraglardan olingan daromad va xarajatlar ko'pincha operatsion daromadlar va xarajatlar deb ham aytiladi. Operatsion xarajatlar va daromadlar qatoriga boshqa sotishlardan olingan daromadlar gki ular bo'yicha yo'qotishlar kiradi.

Masalan asosiy vositalarni hisobdan chiqarish va sotishdan olingan daromadlar, boshqa aktivlarni sotishdan olingan daromadlar va h.k.

Operatsion jaraglardan olingan daromadlar korxonaning asosiy ishlab chiqarish faoliyatining mahsulot ishlab chiqarish va sotishdan tashqari faoliyatidan olinadigan daromadlar kiritiladi. Ular bo'yicha xarajatlar va daromadlar qatori aloxida tarkiblangan holda umumiy summada moliyaviy natijalar to'grisidagi hisobotga tushiriladi. Operatsion daromadlar va xarajatlar o'zining sof qiymati bo'yicha ham moliyaviy natijalar to'grisidagi hisobotga tushirilishi belgilangan. Bunda operatsion jaraglardan olingan daromadlar ular bo'yicha xarajatlar qiymatiga farqlangan holda hisobotga foyda yoki zarar qatoriga tushiriladi.

Boshqa sotishlar bo'yicha respublika soliq kodeksiga muvofik alohida soliqlar to'lovi qo'llaniladi. Shuningdek mahsulot ish va xizmatlarni sotishga soliqlar daromad yoki tushumlarning bu qatori bo'yicha ham amal etadi. Boshqa sotishlardan sof tushum summasi ham mahsulot ish va xizmatlarni sotishdan sof tushumni aniqlashdagi kabi uslubiy bog'lanishga ega.

Operatsion jaraglardan daromadlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin. Korxonada ortiqcha sanalgan yoki foydalanishsiz turgan asosiy vositalarni sotishdan olingan natija, ularni hisobdan chiqarishdan olingan natija, nomoddiy aktivlarni hisobdan chiqarish va sotishdan olingan natija, kapital qo'yilmalar bo'yicha natija, uzoq muddatli ishlatishga olingan, lizing qo'llovidan daromadlar, qimmatli qogozlarni sotishdan olingan daromadlar, kam baholi tez eskiruvchi

buyumlarni sotishdan olingan daromadlar, material va xom-ashglarni sotishdan olingan daromadlar, valyuta mablag`larini sotishdan olingan daromadlar, ular bo`yicha sarflar va yo`qotishlarni o`z ichiga oladi (39-jadvalga qarang).

39-jadval

Operatsion daromadlar va xarajatlar tahlili

№	Ko`rsatkichlar	o`tgan yil		hisobot yili		Farqi	
		Foyda	Zarar	Foyda	Zarar	Foyda	Zarar
1	Asosiy vositalarni sotishdan olingan natija	123	-	234	-	+111	-
2	Inventar va xo`jalikbuyumlarni sotishdan olingan natija		21	32	-	+32	21
3	Valyuta mablag`larini sotishdan olingan natija	154	-	78	-	-76	-
4	Mulkni uzoq muddatli ijaraga berishdan olingan natija	276	-	180	-	-96	-
5	Materiallarni sotishdan olingan natija	145	-	90	-	-55	-
6	Qimmatli qogozlarni sotishdan olingan natija	34	-	65	-	+31	-
7	Nomoddiy aktivlarni sotishdan olingan natija	-	-	34	-	+34	-
	Jami	732	21	713	-	-19	-21

Xulosa Korxonada operatsion jaraglardan olingan foyda summasi o`tgan yilning shu davriga nisbatan 19 ming so`mga kamaygan. Joriy davrda operatsion jaraglardan olingan zarar summasi bo`lmagan. Korxonada uzida ortiqcha bo`lgan asosiy vositalarni sotishdan 111 ming so`m darajasida foyda o`shishiga erishgan. Qolgan barcha ko`rsatkichlar bo`yicha oldingi yilga nisbatan kamayish ro`y bergan. Shuningdek qimmatli qogozlar va nomoddiy aktivlarni sotishdan olingan foyda summasi ham oldingi yilga nisbatan bir qadar o`shishiga erishilgan.

6.6. Moliyaviy faoliyatdan olingan daromad va yo`qotishlar tahlili

Moliyaviy faoliyatdan olingan natija korxonada faoliyat natijaviyligining alohida hisob qatori sifatida tarkiblanadi va tahlil etiladi. Moliyaviy faoliyatdan olingan foyda va zararlar korxonaning fond bozori, moliya bozoridagi faoliyatidan keladigan natijalarni o`z ichiga oladi. Moliyaviy faoliyatdan olinadigan daromadlar qatori mahsulot ish va xizmatlar tannarxiga kiritiladigan xarajatlar, mahsulot ish va xizmatlarni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi va moliyaviy natijalarning shakllanish tartibi to`g`risidagi Nizomga muvofiq tarkiblanadi. Moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlarning korxonalarining jami hisob foydasi tarkibidagi salmogi so`nggi yillarda bir qadar o`shib bormoqda. Moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin. Masalan, boshqa korxonalar faoliyatida hissali qatnashishdan olingan daromadlar, valyuta mablag`larining kurs o`zgarishidan olingan daromadlar, boshqa korxonalar, sho`ba, assotsiatsiyalangan korxonalar berilgan qarzlarni bo`yicha olingan daromadlar,

foizlar bo'yicha olingan va to'langan daromadlar, aktsilar bo'yicha olingan dividendlar summasi va h.k.

Tahlilda ularning rejaga va o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishlariga mutloq va nisbiy o'zgarishlariga baho beriladi uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar o'rganiladi. Ta'sir etuvchi omillar har bir tarkib qator bo'yicha alohida va umumiy asosda o'rganiladi.

Tahlil uchun zarur bulgan ma'lumotlar moliyaviy natijalar to'grisidagi moliyaviy hisobotdan va uning qatorlari bo'yicha berilgan izohlardan olinadi. Moliyaviy natijalar to'grisidagi hisobotda moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlarning quyidagi:

- sho'ba va assosiatsiyalangan korxonalaridan olingan dividendlar;
- boshqa olingan dividendlar;
- sho'ba va assosiatsiyalangan korxonalariga berilgan va olingan qarzlilar bo'yicha foizlar;
- boshqa olingan va berilgan qarzlilar bo'yicha foizlar;
- valyuta kursining o'zgarishidan farqlar;
- moliyaviy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar va yo'qotishlar.

40-jadval

Moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar va yo'qotishlar tahlili

№	Ko'rsatkichlar	o'tgan yil		hisobot yili		Farqi	
		foyda	zarar	foyda	zarar	foyda	zarar
1	Sho'ba va assosiatsiyalangan korxonalaridan olingan dividendlar	23	-	34	-	+11	-
2	Boshqa olingan dividendlar	12	-	-	-	-12	-
3	Sho'ba va assosiatsiyalangan korxonalariga berilgan va olingan qarzlilar bo'yicha foizlar.	14	-	21	-	+7	-
4	Boshqa olingan va berilgan qarzlilar bo'yicha foizlar.	-	43	-	65	-	+22
5	Valyuta kursining o'zgarishidan farqlar.	56	-	78	-	+22	-
6	Moliyaviy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar va yo'qotishlar.	22	-	47	-	+25	-
	JAMI	127	43	180	65	+53	+22

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, korxonalar moliyaviy faoliyatdan olingan foyda o'tgan yilning shu davriga nisbatan (53 ming so'mga o'sgan. Zarar summasi esa 22 ming so'mga ortgan.

Moliyaviy faoliyatdan olingan sof natija o'tgan yil 84 ming so'mni tashkil etgan holda hisobot yili 115 ming so'mni tashkil qilgan.

6.7. Favqulodda foyda va zararlar, korxonalar hisob foydasi (soliq to'loviga qadar foyda) hamda sof foyda va uning o'zgarishini omilli tahlili

Favqulodda foyda va zararlar moliyaviy natijaviylikning uchinchi tarkib qatori hisoblanadi. Uning qatoriga bevosita tasoddiy holatlardan ko'riladigan natijalar kiritiladi. Masalan Suv toshqini g'iri qimirlashi, engin oqibatida, bo'ronlar oqibatida yoki boshqa tabiat hodisalari asosida ro'y beradigan yo'qotishlar kiritiladi. Favqulodda foyda g'iri daromadlar qatoriga kiritiladigan yoki zararlar qatoriga kiritiladigan alohida moddalar mahsulot ish va xizmatlar tannarxiga kiritiladigan mahsulot ish va xizmatlarni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi va moliyaviy natijalarning shakllanishi tartibi to'g'risidagi Nizomda aniq ko'rsatilmagan.

Ularning faqat bitta sharti umumiy Nizomda belgilangan, ya'ni yaqin uch yillik oralikda korxonalar uchun odatiy holat hisoblanmagan holatlardan olinadigan daromadlar yoki foyda summasi korxonalar uchun kutilmagan holatlardan olingan daromadlar sirasiga kiritiladi.

Kutilmagan yoki favqulodda holatlardan olingan daromadlar va ular bo'yicha yo'qotishlar moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotning alohida tarkib qatori sifatida belgilangan.

Ularni korxonada rejalashtirish amalga oshirilmaydi, ya'ni favqulodda daromad va xarajatlarni rejalashtirilmaydigan qatorga kiritiladi. Ularning hozirgi paytda korxonalar faoliyat natijaviylikdagi salmogi sezilarli ta'sirga ega emas.

Korxonalar hisob foydasi va uning tarkibiga kiritiladigan qatorlar to'g'risida yuqorida kengroq to'xtalgan edik. Korxonalar hisob foydasi asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan olinadigan natija, moliyaviy faoliyatdan natija, favqulodda faoliyatdan yoki holatlardan natijasi jamlangan holda joriy davr bo'yicha korxonaning hisob foydasi aniqlanadi. Korxonalar hisob foydasi davlatning va axborot foydalanuvchilarning e'tibor shartidagi asosiy qator hisoblanadi. Daromad va xarajatlarni ularning yuzaga chiqish vaqti va o'zini bo'yicha yuritilgan holda yakuniy natija ushbu qoida asosida tuziladi.

Korxonalar hisob foydasi yoki soliq to'loviga qadar bo'lgan foyda (zarar) summasidan foyda daromaddan soliqlar va boshqa foydadan soliqlar, to'lovlar va ajratmalarni chegirish asosida korxonaning joriy davr bo'yicha sof foyda (zarar) summasi aniqlanadi. Respublika soliq qonunchiligiga muvofiq barcha xo'jalik hisobidagi korxonalar daromad soligi to'lovchilari hisoblanadi va ularning ayrim guruhi bo'yicha doimiy va vaqtinchalik imtiyozlar belgilangan.

Boshqa solikli to'lovlar qatoriga Respublika va mahalliy byudjetga tushadigan ayrim turdagi soliqlar kiritiladi. Ularning turi va undirish tartibi Davlat Soliq qo'mitasi tomonidan belgilanadi. Yagona soliq to'loviga o'tgan korxonalarda ushbu soliq turi olingan daromaddan kat'iy stavkalarda hisoblanadi va to'lanadi (41 va 42-jadvalga qarang).

Soliq to'loviga qadar foyda va uning omilli tahlili

№	Ko'rsatkichlar	o'tgan yil	hisobot yili	Farqi
1	Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan	4597	3726	-871
2	Umumxo'jalik faoliyatidan	4611	3738	-873
3	Soliq to'loviga qadar foyda	4611	3738	-873

Xulosa: Korxonada soliq to'loviga qadar bo'lgan foyda summasi o'tgan yilga nisbatan 873 ming so'mga kamaygan. Bu o'zgarish asosan asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan olingan foyda summasining 871 ming so'mga kamayishi natijasida ro'y bergan

Sof foyda va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

№	Ko'rsatkichlar	o'tgan yil	hisobot yili	Farqi
1	Mahsulot sotishdan olingan yalpi foyda	+1254	+2541	+1287
2	Davr xarajatlari	-254	-325	-71
3	Asosiy faoliyatning boshqa jarag'laridan daromad va yo'qotishlar	+215	-123	-338
4	Moliyaviy faoliyatdan foyda va zararlar	+89	+126	+37
5	Favqulodda foyda va zararlar	-	-21	-21
6	Soliqlar	-241	-321	-81
7	Sof foyda	+1063	+1877	+814

Xulosa: Jadval ma'lumotlaridan shuni xulosa qilish mumkinki korxonada sof foydaning o'tgan yilga nisbatan o'zgarishi (814 ming so'mni) tashkil etgan.

Uning o'zgarishiga har bitta ko'rsatkichning ta'sirini farq qatoriga qarab baholash mumkin. Masalan mahsulot ish va xizmatlarni sotishdan olingan yalpi foyda summasining o'tgan yilga nisbatan 1287 ming so'mga o'sishi sof foyda summasining shuncha o'zgarishiga olib kelgan. Davr xarajatlari, asosiy faoliyatning boshqa jarag'laridan olingan zararlar summasining, favqulodda zararlar summasining, foydadan soliqlar summasining o'tgan yillarga nisbatan o'sishi natijasida korxonada sof foydasi o'tgan yilga nisbatan 814 ming so'mga kamaygan.

Barcha omillar ta'sirida sof foyda summasi o'tgan yilga nisbatan 814 ming so'mga o'sishiga erishilgan. Demak korxonada foydani o'stirish yuzasidan 814 ming so'mlik ichki rezerv mavjud deyish mumkin. Agar korxonada ushbu qatorlar bo'yicha o'zining oldingi yil ko'rsatkichlarini saqlaganda edi yana qo'shimcha tarzda shuncha foyda olishi mumkin edi.

6.8. Rentabellik va uning ko`rsatkichlar tizimi

Korxonada faoliyat natijaviyligi baho berishning asosiy ko`rsatkichlaridan biri rentabellik ko`rsatkichi hisoblanadi.

Rentabellik korxonada foydalik darajasini xarakteraydi. Odatda uning bir necha turlari hisob kitob qilinadi. Bu bevosita mulkning shakli bo`yicha daromadlarning yuzaga chiqish o`rni gki bazasi bo`yicha, foydaning o`zgarishiga ta'sir etuvchi birliklar bo`yicha gki mustaqil birliklar bo`yicha aniqlanishi mumkin.

Rentabellikning quyidagi turlari aniqlanadi.

1. *Ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan rentabellik*
sof foyda

$$R = \frac{\text{Ishlab chiqarish xarajatlari}}{\text{Ishlab chiqarish xarajatlari}} \times 100\%$$

Ushbu ko`rsatkich bir so`mlik ishlab chiqarish xarajati hisobiga olingan foyda summasini xarakteraydi.

2. *Asosiy vositalar rentabelligi*

Asosiy vositalar rentabelligi har bir so`mlik gki ming so`mlik asosiy vosita hisobiga to`gri keladigan foyda summasini xarakteraydi. Ushbu ko`rsatkich sof foyda summasini asosiy vositalarning o`rtacha yillik qiymatiga bo`lish asosida aniqlanadi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Asosiy vositalarning o`rtacha yillik qiymati}} \times 100\%$$

3. *Sotish rentabelligi.* Sotish bo`yicha rentabellik sotilgan mahsulotlarning foydalik darajasini xarakteraydi. Ushbu ko`rsatkich sotishdan olingan yalpi foyda summasini mahsulotlarni sotishdan olingan tushumga bo`lish asosida aniqlanadi. Ya'ni

$$R = \frac{\text{Sotishdan olingan yalpi foyda}}{\text{Sotishdan olingan sof tushum summasi}} \times 100\%$$

4. *Aylanma aktivlar rentabelligi.* Ushbu ko`rsatkich aylanma aktivlarning har bir so`miga to`gri keladigan foyda, sof foyda summasini xarakteraydi.

Aylanma aktivlar rentabelligi olingan sof foyda summasini oborot aktivlarning o`rtacha yillik qiymatiga bo`lish asosida aniqlanadi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Aylanma aktivlar o`rtacha yillik qiymati}} \times 100\%$$

5. Jami mulk rentabelligi. Ushbu ko`rsatkich korxonaning foydalilik darajasini xarakterovchi asosiy ko`rsatkich hisoblanadi. Bu ko`rsatkich har bir so`mlik mulkka to`gri keladigan sof foyda summasini ifodalaydi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Korxonaga mulki jami}} \times 100\%$$

6. Xususiy kapital rentabelligi. Ushbu ko`rsatkich korxonaning o`ziga tegishli bo`lgan mablag`larning foydalilik darajasini xarakteraydi.

Korxonaga sof foydasini uning o`zlik mablag`lari manbaiga bo`lish asosida o`zlik kapitalining foydalilik darajasi o`rganiladi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Korxonaga xususiy kapitali}} \times 100\%$$

7. Qarz mablag`lari rentabelligi. Ushbu ko`rsatkich korxonaga sof foydasini qarzga olingan mablag`lariga nisbati asosida aniqlanadi. Bu ko`rsatkich har bir so`mlik qarz mablag`iga to`gri keladigan foyda summasini ifodalaydi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Qarz mablag`lari jami}} \times 100\%$$

8. Asosiy vositalar va moddiy oborot mablag`lari rentabelligi. Ushbu ko`rsatkich sof foyda summasini korxonaga asosiy vositalari va moddiy aylanma mablag`lari o`rtacha yillik qiymatiga bo`lish asosida aniqlanadi. U har bir so`mlik asosiy va aylanma mablag`iga to`gri keladigan foyda summasini xarakteraydi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Asosiy va aylanma mablag`lari o`rtacha yillik qiymati}} \times 100\%$$

43-jadval

Rentabellik tahlili

No	Ko`rsatkichlar	o`tgan yil	hisobot yili	Farqi
1	2	3	4	5
1	Mahsulot sotishdan sof tushum	125987	152485	+26498
2	Sotilgan mahsulot tannarxi	102574	135425	+32851
3	Sotishdan olingan foyda	23413	17060	-6353

4	Sof foyda	2589	3125	+5365
4	Asosiy vositalar o`rtacha yillik qiymati	5213	5632	+419
5	Aylanma mablag`lari o`rtacha yillik qiymati	8752	9521	+769
6	Korxonada mulki	15562	17892	+4330
7	o`zlik mablag`lari	8542	8965	+423
8	Qarz mablag`lari	2546	3212	+670
9	Mahsulot rentabelligi	18,6	11,2	-7,4
10	Asosiy vositalar rentabelligi	49,6	55,4	+5,8
11	Aylanma mablag`lar rentabelligi	29,6	32,8	+3,2
12	Ishlab chiqarish tannarxi rentabelligi	22,8	12,6	-10,2
13	o`z mablag`lari rentabelligi	30,3	34,8	+4,5
14	Jami mulkka nisbatan rentabellik	16,6	17,5	+0,9
15	Umumiy rentabellik	18,5	20,6	+2,1
16	Qarz mablag`lari rentabelligi	101,7	97,2	-4,5

Xulosa: Jadval ma'lumotlaridan shuni xulosa qilish mumkinki korxonada rentabellik ko`rsatkichlari o`tgan yilga nisbatan bir qadar o`sgan. Faqat mahsulot rentabelligi, ishlab chiqarish tannarxi va qarz mablag`lariga nisbatan rentabellik ko`rsatkichlari bo`yicha o`tgan yilga nisbatan pasayish kuzatilgan.

Asosiy vositalar rentabelligi 5,8 % ga, aylanma aktivlari rentabelligi (moddiy) 3,2 % ga, o`z mablag`lari rentabelligi 4,5% ga, jami aktivlar rentabelligi 0,9% ga, umumiy rentabellik 2,1 % ga o`sgan.

44-jadval

Asosiy vositalar rentabelligi va uning o`zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko`rsatkich	o`tgan yil	Shartli ko`rsatkich	hisobot yili	Jami o`zgarish	Shu jumladan	
					Foyda hisobiga	Asosiy vositalar qiymatining o`zgarishi hisobiga
Rentabellik	49,6	59,9	55,4	+5,8	+10,3	-4,5

Rentabellik o`zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga tahlilda alohida ahamiyat beriladi. Rentabellik o`zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni ularda qatnashuvchi birliklarga nisbatan belgilash mumkin. Masalan, mahsulotni sotishga nisbatan rentabellik o`zgarishiga sotishdan olingan yalpi foyda summasining o`zgarishi va sotishdan olingan tushumlar summasining o`zgarishi ta'sir etsa, asosiy vositalar rentabelligiga korxonada sof foydasining o`zgarishi va asosiy vositalarning o`rtacha yillik qiymatining o`zgarishi; umumiy rentabellikka bir so`mlik tushumga to`gri keladigan sof foyda summasining o`zgarishi, asosiy vositalar qaytimining o`zgarishi va moddiy aylanma mablag`lar qaytimining o`zgarishlari ta'sir qiladi va h.k. Rentabellik o`zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi jadval ma'lumotlari asosida ham aniq ko`rish mumkin.

Korxonada asosiy vositalar rentabelligi o`tgan yilga nisbatan 5,8 foizga o`sgan. Bu o`zgarish quyidagi omillar hisobiga ro`y bergan. Foyda summasining

o`zgarishi hisobiga asosiy vositalar rentabelligi (10,3 foizga o`sgan. Lekin asosiy vositalar yillik o`rtacha yillik qiymatining o`zgarishi hisobiga rentabellik –4,5 foizga kamaygan.

Qisqacha xulosa

Moliyaviy natijalar tahlilida- korxonaning yil yakunlari bo`yicha olingan natijalarini har bir faoliyat bo`yicha aniqlash va ularning o`zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashdan iborat.

Nazorat uchun savollar

1. Moliyaviy natijalar tahlilini o`tkazishda axborot ma'lumotlarini aytib bering?
2. Mahsulot sotishdan sof tushum qanday aniqlanadi?
3. Sotilgan mahsulot tannarxi qanday aniqlanadi?
4. Sotishdan olingan foyda qanday aniqlanadi?
5. Sof foyda qanday aniqlanadi?
6. Asosiy vositalar o`rtacha yillik qiymati qanday aniqlanadi?
7. Aylanma mablag`lari o`rtacha yillik qiymati qanday aniqlanadi?

Asosiy adabiyotlar

1. Абдукаримов И.Т., Пардаев М.+ ва бош=алар. «Корхонанинг и=тисодий салоцияти тащили» 4-чи=арилиши Т.; И=тисодий ва шу=у= дунёси, 2003 йил.
2. Богоров В.В. «Финансовый анализ» учеб. пос. М.: СПб Новгород ПИТЕР, 2003.
3. Донцова А.В., Никифорова. Н.А. Анализ финансовой отчетности Практикум М.: Дело и сервис2004
4. Каплан Роберт С, Нормон Дейвид П. Сбалансированная система показателей. -М.: ЗАО «Олимп - Бизнес», 2004
5. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организациях. - М.: ИНФРА-М. 2004

Internet ma'lumotlari

- [http:// www. tax sites. com](http://www.taxsites.com)
- [http:// www. accounting. com/](http://www.accounting.com/)
- [http:// www. konto. ru](http://www.konto.ru)

7-bob. TIF KORXONALARIDA AYLANMA KAPITAL TAHLILI
7.1. Aylanma mablag`larni qoplashga o`zlik manbalarining etarligi yoki etishmasligining tahlili

Balans ma'lumotlariga qarab korxonani aylanma mablag`lari qanday manbalar hisobiga tashkil etilganligi o`rganiladi. Bunday tahlilning zarurligi shundaki, korxonalarining moliyaviy mustaqilligini, barqarorligini, kredit olishga layoqatligini aniqlashda o`zlik manbalar bilan ta'minlanganligini bildiradi va bu muxim axmiyatga ega. Zaxira va xarajatlarni qoplashga o`zlik manbalarining etarligini aniqlash uslubi quyidagi jadvalda keltirilgan (45-jadvalga qarang).

45-jadval

Zaxira va xarajatlarni qoplashga tegishli manbalar bilan ta'minlanganlikni tahlili

Ko`rsatkichlar	Yil boshiga	Yil oxiriga	Farqi
1	2	3	4
1. o`zlik mablag`larning manbalari	89035	126582	37547
2. Uzoq muddatli aktivlar	30998	37202	6204
3. Zaxira va xarajatlarni qoplashga tegishli o`zlik manbalari (1-2)	58037	89380	31343
4. Uzoq muddatli kredit va qarzar	-	-	-
5. Zaxira va xarajatlarni qoplashga tegishli o`zlik va uzoq muddatli qarz manbalari (3(4)	58037	89380	31343
6. qisqa muddatli kredit va qarzar	4335	6460	2125
7. Zaxira va xarajatlarni qoplashga tegishli jami manbalar (5(6)	62372	95840	33468
8. Zaxira va xarajatlarning jami	60606	70343	9737
9. Zaxira va xarajatlarni qoplashga o`zlik manbalarining etariligi (()) yoki etishmasligi (-)	-2569	19037	21606
10. Zaxira va xarajatlarni qoplashga o`zlik va uzoq muddatli qarz manbalarining etariligi (()), etishmasligi (-)	-2569	19037	21606
11. Zaxira va xarajatlarni qoplashga jami manbalarining etariligi (()), etishmasligi (-) (7-8)	1766	25497	23731

Ma'lumotlarga ko`ra, korxonada hisobot davri boshida zaxira va xarajatlarni qoplashga o`zlik manbalari 2 mln. 569 ming so`mga etishmagan bo`lsa: yil oxirida bu ko`rsatkich 19 mln. 037 ming so`mga etarli summani tashkil qilgan. Yil boshiga nisbatan bu ko`rsatkich 21 mln. 606 ming so`mga ko`paygan.

Korxonada hisobot davri boshqa zaxira va xarajatlarni qoplash noqaror, ya'ni korxonada zaxira va xarajatlarni faqatgina qisqa muddatli qarz manbalari hisobiga qoplay olgan xolos. Korxonada zaxira va xarajatlarni qoplashga o`zlik manbalari 2 mln. 569 ming so`mga etishmagan.

hisobot yil oxirida zaxira va xarajatlarni qoplash absolyut. Bunga sabab korxonada zaxira va xarajatlarni qoplashga o`zlik mablag`lar manbalari, uzoq

muddatli qarzarlar hamda qisqa muddatli qarzarlar etarli bo`lgan. Korxonada qisqa muddatli qarzarlar yil oxirida 25 mln. 497 ming so`mga teng bo`lgan summani tashkil qilgan. Bu ko`rsatkich yil boshiga nisbatan 23 mln. 731 ming so`mga ko`paygan.

Korxonaning moliyaviy barqarorlik holati to`la-to`kis yaxshilangan. Korxonada faoliyati uchun bu holatni ijobiy holat deb baholash lozim.

7.2. Aylanma mablag`larning aylanishini tahlili

Moliyaviy tahlilning muhim qismi aylanma mablag`lardan samarali foydalanganlikni o`rganish egallaydi, bunda aylanma mablag`lar ayniqsa ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayEr mahsulot, debitor qarzarlar, pul va valyuta mablag`lar, qimmatli qogozlar harakatini o`rganish muhimdir.

Aylanma mablag`larning aylanishini tahlil qilganda quyidagi ko`rsatkichlar aniqlanadi:

mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan
sof tushum

a) aylanish koeffitsienti = -----
zaxira va xarajatlar

b) aylanish kuni = -----
zaxira va xarajatlar x hisobot davr kuni (360)
mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan
sof tushum

Bu koeffitsientlardan tashqari aylanma mablag`larning samaradorligini aniqlash maqsadida har bir yoki ming so`mlik zaxira va xarajatlar hisobiga olingan yalpi mahsulot, sof tushum va hisobot yilning sof foydasi kabi ma'lumotlar ham tahlil etiladi (46-jadvalga qarang).

46-jadval

Aylanma mablag`larning aylanishini tahlili

Ko`rsatkichlar nomi	o`tgan yil	hisobot yil	Farqi (+,-)
1	2	3	4 = 3-2
1. Mahsulot (ish, xizmat) sotishdan olingan sof tushum	263809	440274	176465
2. Zaxira va xarajatlarning jami	60606	70343	9737
3. Aylanish koeffitsienti	4,3528	6,2589	1,9061
4. Aylanish kuni	82,70	57,51	-25,19
5. Aylanish salmogi koeffitsienti	0,2297	0,1597	-0,07
6. Aylanishni tezlashishi yoki sekinlashishidan mablag`larning bo`shashligi yoki qo`shimcha jalb qilinishi			

a) kunda	X	X	-25,19
b) summada $(440274 \times 25,19) : 360 = -30807$	x	x	-30807

Jadval ma'lumotlariga ko`ra, korxonada zaxira va xarajatlarning aylanish koeffitsienti o`tgan yilga nisbatan 1,9061 ga ko`paygan. Aylanish kuni esa o`tgan yilga nisbatan 25,19 kunga kamaygan. Shu jamladan aylanish salmogi koeffitsienti ham o`tgan yilga nisbatan 0,07 ga kamaygan. Korxonada aylanma mablag`larning aylanishi tezlashish natijasida jami 30 mln. 807 ming so`mga yaqin mablag`lar oborotdan bo`shagan, bundan ko`rinadiki korxonada o`tgan yilga nisbatan hisobot yili zaxira va xarajatlardan foydalanganlik yaxshilangan.

Qisqacha xulosa

Aylanma mablag`larni tahlil qilish korxonaning o`ziga qarashli va chetdan jalb qilingan mablag`laridan qanchalik to`g`ri va oqilona foydalanish, shuningdek, ularning sarflanishi belgilangan me'yorlarga nisbatan chetlanishini tekshirishdan iboratdir.

Nazorat uchun savollar

1. Aylanma kapital deganda nimani tushunasiz?
2. Aylanma mablag`qlar va aylanma kapital o`rtasida qanday farqlar mavjud?
3. Aylanma mablag`larning o`zgarishiga qanday omillar ta'sir qiladi?
4. Aylanma kapitalni boshqarish mumkinmi?
5. O`zlik aylanma mablag`larni jami aylanma kapitaldan qanday farqlash mumkin?
6. Chetdan jalb qilingan aylanma mablag`lar deganda nima tushuniladi?
7. Debitorlik qarzlari ham aylanma kapital tarkibiga kiradimi?

Asosiy adabiyotlar

1. Богоров В.В. «Финансовый анализ» учеб. пос. М.: СПб Новгород ПИТЕР 2003.
2. Донцова А.В., Никифорова. Н.А. Анализ финансовой отчетности Практикум М.: Дело и сервис, 2004
3. Каплан Роберт С, Нормон Дейвид П. Сбалансированная система показателей. -М.: ЗАО «Олимп - Бизнес», 2004
4. Наметова И.А. Анализ финансово-хозяйственной деятельности. Учеб. метод. Пособие. -М.: Форум- ИНФРА М, 2004
5. Напетова И.А. Анализ финансово-хозяйственной деятельности. Учеб. Метод. Пособ. -М.: Форум-Инфра-м, 2004
6. Шремет А.Д., Негамев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций. - М.: ИНФРА-М. 2004

Internet ma'lumotlari

- [http:// www. 1c. ru](http://www.1c.ru)
- [http:// www. gaap. ru](http://www.gaap.ru)
- [http:// www. glavbukh. ru](http://www.glavbukh.ru)

8 - bob. INVESTITSION LOYIHALAR TAHLILI

8.1. Investitsiyaning mazmuni, mohiyati va turlari

Investitsiya siyosati har bir davlatning iqtisodiy rivojlanishini va taraqqiyotida muhim yo`nalish hisoblanadi. Uning negizida moddiy va moliyaviy resurslarni foyda olish maqsadida harakati yotadi.

Investitsiya so`zining o`rindosh iborasi bizdan oldin ham ishlatilgan. Uni kapital qo`yilmalari sifatida nomlaganmiz. Kapital qo`yilmalar deganda asosiy fondlarni vujudga keltirish, ularni ta'mirlash, qayta qurish, ishlab chiqarishni kengaytirish ma'nosida sarflar tushinilgan. Bu holat to`gri hisoblanadi. Negakir ta'minotni markazlashtirilgan va rejalashtirilgan mexanizmni amal etgan sharoitda, yagona davlat mulkchiligi sharoitida uning mazmuni to`gri ifodalangan.

Ana endi biz ikkita muhim narsani ajratib olishimizga to`gri keladi. Birinchisi kapital qo`yilmalari tushunchasi, ikkinchisi investitsiya tushunchasi.

Investitsiya tushunchasi iqtisodiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi.

Investitsiya-lotinchacha so`zdan olingan bo`lib «kapital solish» «kapital qo`yish» degan ma'nolarni anglatadi.

U.F.Sharp tomonidan investitsiya tushunchasiga quyidagicha «Investitsiyalar- kelgusida qiymatlik olish maqsadida hozirgi vaqtda muayyan qiymatliklardan voz kechishdir» deb ta'rif beradi.

Iqtisodchi olim K.Eklaund fikricha «Investitsiya- bu ishlab chiqarishni kengaytirishga yo`naltirilgan resurslardir» deb ta'kidlab o`tgan. Bir guruh olimlar tomonidan «Investitsiyalar- kelajakda daromad va ijtimoiy samara olish maqsadida kapitalni har qanday shaklda qo`yish sifatida ifodalanadi» degan fikr bildirishgan.

Iqtisodchi olimlar D.G`ozibekov va T.Qoralievlar tomonidan investitsiya tushunchasiga quyidagicha ta'rif beriladi. «Investitsiya – daromad (foyda) yoki ijtimoiy samara keltiradigan va tadbirkorlik, ishbilarmonlikning davlat tomonidan ta'qiqlanmagan faoliyatiga jalb qilinadigan barcha turdagi mulkiy va intellektual boyliklar» deb ta'riflashgan. o`zbekiston Respublikasining «Investitsiya faoliyati to`grisida»gi qonunnida investitsiya deganda «Iqtisodiy va boshqa faoliyat ob'ektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda ularga doir huquqlar tushuniladi».

Yuqoridagilar umumlashtirilgan holda investitsiya tushunchasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin.

Investitsiya- deganda investorlar tomonidan kelajakda foyda olish maqsadida barcha turdagi; mulkiy, moliy va intellektual boyliklarni muddatli band etish tushuniladi.

Negaki D.G`ozibekov va T.Qoralievlar tomonidan berilgan ta'rifdagi «ijtimoiy samara»dorlik investorlar manfaatiga mos tushmaydi.

«Investitsiya faoliyat to`grisida»gi Qonun ham investitsiya tushunchasiga to`liq ta'rif berilmagan. Negaki uning ob'ekti va subyekti to`liq ko`rsatilmagan muddatgacha ahamiyat berilmagan.

Investitsiya- ertangi kunda ko`proq foyda va samara olish maqsadida band qilinadigan, joylashtiriladigan qo`yilmalardir. Kapital qo`yilmalarni

investitsiyalardan farqiga kelsak ushbu tushuncha faqat uzoq muddatli aktivlarni joylashtirish, ta'mir etish, kengaytirish va qayta tashkil etishga nisbatan ishlatiladi.

Investitsiyani turlariga kelsak uning ham turli shakllarini ajratib ko'rsatish mumkin. Investitsiyalar pul mablag'larining qo'yilishi, aktsiyalar, boshqa pul mablag'larining, pay ulushlarining, harakatdagi va harakatsiz mulk, avtorlik huquqlari, nau-xaular va boshqa shakllarda mablag'larni maqsadli joylashtirishni xarakteraydi.

Ta'sischilariga ko'ra; davlat, huquqiy tashkilotlar, jismoniy shaxslar, chet el fuqarolari va tashkilotlari shakli bo'yicha, ichki investitsiya, tashqi, xorijiy investitsiya, moddiy asosligi bo'yicha, moddiy, real investitsiyalar, nomoddiy, intellektual investitsiyalar va boshqa turlarini ajratish mumkin.

Investitsiyalar va ular samaradorligiga oid statistik manbalarga tayangan holda shuni aytish mumkinki 2004 yildagi yalpi mahsulot tarkibida investitsiyalarning salmogi 2002, 2003 yilga nisbatan kamayishi kuzatilgan.

47-jadval

Yalpi mahsulot tarkibida investitsiyalarning ulushi va kapital samaradorligi tahlili

Ko'rsatkichlar	2002 yil	2003 yil	2004 yil
YaIMda investitsiyalar ulushi	22,9	26,8	19,3
ICOR (kapital samaradorligi)	6,6	5,4	6,4

Iqtisodiyotni davlat tomonidan moliyalashtirish yildan-yilga tushib bormoqda. Davlat byudjet mablag'larining asosiy qismi iqtisodiyotni ustuvor yo'nalishlariga safarbar qilinmoqda (umumiy mablag'larning 95 foizi).

8.2. Investitsiyalarni moliyaviy tahlil etishning maqsadi va uning asosiy jihatlari

Investitsiyalar va investitsion loyihalarni moliyaviy tahlili uning samaradorligini baholashda muhim masala hisoblanadi. Moliyaviy tahlil etish asosida investitsion loyihaning oqlanuvchanligi va foydaliligi baholanadi. Shuningdek, investitsion loyihalarni tuzish va ularni iqtisodiy asoslashda ham moliyaviy tahlil muhim rol o'ynaydi.

Mavjud loyihalarning samaradorligi, oqlanuvchanligi, hayotiyligi, tavakkalchiligi yuzasidan investitsion echimlar berish murakkab masala hisoblanadi. U albatta aniq aniq hisob-kitoblar va ularning natijasiga tayangan holda belgilanadi. Shu sababli moliyaviy tahlilning investitsion qarorlar qabul qilishdagi ahamiyati nihoyatda yuqori hisoblanadi.

Moliyaviy tahlil etishda investitsion loyihalar samaradorligini baholashning YuNIDO uslubiyati markaziy o'rinda turadi.

YuNIDO uslubi bo'yicha moliyaviy tahlilning muhim jihatlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi.

- ❖ investitsion qarorlarning asosiy mezonlari;
- ❖ qo'yilmalarni baholash va loyiha qiymatini aniqlash;
- ❖ tahlilalar, noaniqliklar va boshqalar.

- ❖ Investitsion loyihalar moliyaviy tahlilining mazmunini quyidagilar tashkil qiladi;
- ❖ loyihalar ishonchligini tahlil etish;
- ❖ loyihalashtirilgan investitsion loyihaning daromad va xarajatlarini tahlil etish;
- ❖ sof kirim, chiqim, loyihalarning iqtisodiy nafligi, foydaliligi, investitsion faoliyat samaradorligini baholash;
- ❖ investitsion qarorlar qabul qilishda sarmoyalar nafligini himoyalanganligi, tahlikalarni tahlil etish.

Investitsion loyihalarni baholash moliyaviy tahlilning qiyin va murakkab bosqichi hisoblandi. Odatda investitsiyaga yo`naltirilgan mablag`larni baholashning ikki usulini qayd etish mumkin.

1. Real aktivlarning kutilgan qiymati;

2. Real aktivlarning joriy qiymati.

1. Real aktivlarning kutilgan qiymati quyidagicha ifoda orqali topiladi.

$$B_k \Rightarrow K_k(1 + K)^n$$

Bunda;

B= - kutilgan qiymat yoki qo`yilmaning bo`lgusi qiymati;

+ = -kapitalning, qo`yilmaning dastlabki qiymati;

K -investitsiyaga yo`naltirilgan mablag`ning daromadligi;

n -investitsion muddati.

Misol; agar 1 million so`mlik kapital, 5 yil muddatga, yillik 20 foizli foydalikda band qilinsa uning yakuniy, kutilgan qiymati quyidagicha bo`ladi.

$$B = 1\,000\,000 \times (1 + 0,20)^5 = 1\,000\,000 \times 1,44 = 1\,440\,000 \text{ руб}$$

Qo`yilgan investitsion kapitalning joriy qiymatini quyidagi formula bilan aniqlash mumkin.

$$B_k = + \times (1 + +)^n$$

Moliyaviy tahlilning maqsadi investitsion qarorni qabul etishni barcha savolnomasiga (iqtisodiy naflig, foyda ko`rish, oqlanish, hayotiylik, tahlikalar yuzasidan) javoblar topish va uni asoslashdan ibarat.

Investitsion loyihalar tahlilida xarajatlar tahlili markaziy o`rinda turadi. Tahlil etishda ularning qiymatiga, o`zgarishlariga baho beriladi. Investitsion loyihalar bo`yicha xarajatlarni quyidagi turlarga bo`lish mumkin:

1. investitsiya oldi xarajatlari;
2. investitsion xarajatlar;
3. ekspluatatsion xarajatlar.

Eng avvalo, loyihani tayyorlash va yo`lga qo`yish bo`yicha xarajatlar va ularning baholanishiga ahamiyat beriladi. Bunda yuzaga chiquvchi xarajatlarni quyidagicha tarkiblash mumkin:

- ❖ qimmatli qogozlar emissiyasi bo`yicha dastlabki xarajatlar;
- ❖ izlanishni yo`lga qo`yish bo`yicha xarajatlar;
- ❖ qurilma va uskunalarni yangilash yuzasidan xarajatlar;
- ❖ ishlab chiqarishni dastlabki sinov bosqichi xarajatlari;

- ❖ likvidatsion xarajatlar;
- ❖ boshqa xarajatlar.

Ikkinchi davrada yuzaga chiquvchi xarajatlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin.

- ❖ ob'ektni tanlash, sotib olish va tayyorlash bo'yicha xarajatlar;
- ❖ ko'chmas mulk bo'yicha xarajatlar;
- ❖ mashina va uskuna bo'yicha xarajatlar;
- ❖ nomoddiy faollarni sotib olish bo'yicha xarajatlar.

Uchinchi davra - ekspluatatsion xarajatlar qatoriga investitsion loyihalarni yo'lga qo'yish va joriy aktivlarni sotishda yuzaga chiquvchi xarajatlar kiritiladi.

Investitsion loyihalar hayotiyligini baholash, tahlil etishda xarajatlar va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga ahamiyat beriladi. Investitsion xarajatlar va ularning o'zgarishlari quyidagi xarajat elementlari bo'yicha o'rganiladi:

- ❖ zavod xarajatlari;
- ❖ ma'muriy va ustama xarajatlar;
- ❖ moliyaviy xarajatlar;
- ❖ amortizatsiya bo'yicha xarajatlar.

Baholash ularning har bir turkumi bo'yicha olib boriladi va bu bilan loyihalarning hayotiyligi hamda oqlanuvchanligi belgilanadi.

8.3. Ichki investitsiyalar tahlili

Kapital qo'yilmalarni amalga oshirish, boshqa firma, kompaniyalar aksiyalarini sotib olish, litsenzion huquqlar va boshqa holatlar bozor iqtisodiyoti sharoitida har bitta firma va kompaniyaning muhim faoliyat yo'nalishlariga aylanib bormoqda. Albatta firma va kompaniyalar ishlab chiqarish faoliyatini yaxshilash, uni qayta tashkil etish, kengaytirish, rekonstruksiyalash, harakatchan va noharakatchan aktivlarni joylashtirishda o'z manbalriga tayangan holda ish ko'radilar. Zaruriyat tugilgan hollarda qarz munosabatlarini yo'lga qo'yadilar.

Ichki investitsiyalar korxonalarining o'z resurslarini foyda olish maqsadidagi joylashtirishini xarakteraydi. Ichki investitsiya manbalariga korxonalarining sof foydasi, amortizatsiya zaxiralari, erkin pul mablag'lari kiradi.

2003-2004 yillarda investitsiyalarni manbalashdagi holat quyidagi darajada bo'lgan.

48-jadval.

Ko'rsatkichlar	2003 yil	2004 yil
Investitsiya hajmi	100	100
Moliyaviy manbalashdagi holati		
Respublika byudjeti	29,2	23,1
Korxonalar va aholi mablag'lari hisobiga	39,1	38,8
Tashqi investorlar mablag'lari hisobiga	23,2	29,3
Bank kreditlari va qarz mablag'lari hisobiga	7,2	8,7
Byudjetdan tashqari mablag'lar hisobiga	1,3	0,1

Ichki investitsiyalarni tahlil etishda ular yuzasidan tuzilgan loyihalar samaradorligi, natijaviyligiga, investitsion xarajatlar va ularning moliyaviy manbalashning holatiga, investitsion loyihalarning oqlanish muddati va tahlikalariga baho beriladi.

Korxonada ichki investitsiyalarni tashkil etishni muhim yo`nalishlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- ❖ asosiy kapitalni shakllantirishga mablag`larni qo`yish;
- ❖ qimmatli qogozlarni sotib olish va boshqa korxonalar ustav kapitalida hissali qatnashish;
- ❖ kapital qo`yilmalarni amalga oshirish;
- ❖ ishlab chiqarishni kengaytirish va rekonstruksiyalash;
- ❖ kadrlarni o`qitish va malakasini oshirish;
- ❖ sho`ba va assosatsiyalangan korxonalarda hissali qatnashish;
- ❖ xorijiy korxonalar faoliyatiga mablag`lar qo`yish va band etish.

8.4. Tashqi (xorijiy) investitsiyalar tahlili

Respublikamiz iqtisodiyotida xorijiy investitsiyalarning ahamiyati va o`rnini shu bilan izohlash mumkin, ularning kiritilishi ishlab chiqarishga yangi texnologiyalarni joriy etishni, texnik yangilash, mahsulotlar sifatini oshirish va uni jahon bozoriga olib chiqish, iqtisodiy o`sinh sur'atlarini tazlashtirish imkonini beradi.

Tashqi investitsiya yuzasidan puxta qonunchilik tizimini yaratilganligi, Respublikamizdagi ijtimoiy muhitni yaxshiligi, undagi tinchlik va osoyishtalik, arzon mehnat va moddiy resurslarning mavjudligi, mamlakatimizning geografik muhit hududida joylashganligi xorijiy investitsiyalarni jalb etishga, qo`shma korxonalarni ko`plab ochilishiga zamin yaratmoqda.

2003 yil 1-yanvar holatiga Respublikamizda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi 3400 dan ortiq korxonalar mavjudligi qayd etilgan. Bu ko`rsatkich 2000 yil bilan taqqoslaganda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar soni 3,5 baravardan ziyod o`sgan. Buni quyidagi jadval ma'lumotlaridan ham ko`rish mumkin.

49-jadval.

Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar faoliyatining asosiy ko`rsatkichlari tahlili

Ko`rsatkichlar	2000	2001	2002	2002 yil 2000 yilga nisbatan o`sinh	2002 yil 2001 yilga nisbatan o`sinh
XII korxonalar soni	3445	3301	3400	95,8	103
Ulardan hisobot taqdim etganlari soni	524	1708	1861	354,5	109
XII yil boshidagi ustav fondi, mln doll.	1123,3	1437,4	1607,2	143,1	111,8
XII korxonalarda eksport hajmi, mln doll.	451,6	416,9	442,9	98,9	106,3
XII korxonalarda import hajmi,	760,5	937,2	705,1	92,7	75,2

mln doll.				
-----------	--	--	--	--

Chet el investitsiyalarini jalb etish hisobiga amalda shakllangan jamgarmalarning umumiy miqdori 2003 yil boshida 1607,2 mln AQSh dollarini tashkil qildi yoki 2000 yilga nisbatan 143,1ga oshgan. XIIIlarning asosiy qismi 60 foizidan ortigi, texnologiyalar, jihozlar va boshqa material aktivlarga to`gri kelganligini xarakterash mumkin. Qolgan qismi pul mablag`lari ko`rinishida jalb qilingan.

XII korxonalarida band bo`lgan xodimlar soni o`tgan yilga nisbatan 22,8 foizga ortgan. 2002 yilda XII korxonalar tomonidan 1049,5 mlrd dollarlik mahsulot ishlab chiqarilgan. Bu Respublika yalpi ichki mahsulotining 14,7 foizini tashkil etgan. Eng yirik ishlab chiqarish korxonalari misolida «o`zDEUavto» (mashinalar), «zarafshon Nmont» (oltin), «Kabul-o`zbek» va «DEU tekstil kompani» (tekstil mahsulotlari), «Qizilqum-tsement» (tsement) korxonalari ajralib turadi.

2002 yilda Respublika tashqi savdo oborotida XII korxonalar ulushi 21,4 foizni tashkil qildi (2000 yil-19,5 foizni tashkil etgan edi).

XII korxonalarda import hajmi – 705,1 mln AQSh dollarini tashkil etgan, bu Respublika jami importining 26 foizini tashkil etadi.

XII korxonalarining tovarlar eksporti hajmida asosiy mahsulotlarni, paxta tolasi (0,1), oziq-ovqatlar (4,1), kimyo mahsulotlari (2,1), energiya manbalari (2,9), rangli va qora metallar (0,5), mashina va uskunalar (16,5), xizmatlar (3,8), boshqalar (69,1) tashkil etgan.

Respublikamiz bo`yicha XII korxonalar eksportining 90 foizi Toshkent shahri, Navoiy, Toshkent, Andijon va Fargona viloyatlariga to`gri keladi.

XII korxonalarining asosiy ta'sischilari Janubiy Koriya, AQSh, Buyuk Britaniya, Turkiya davlatlaridir. XII korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarning 4,2 foizi Turkiyaga, 30,3 foizi Janubiy Koriyaga to`gri keladi.

XII korxonalarini samarali faoliyat yuritishi yuzasidan asosiy muammolari quyidagilardan iborat deyish mumkin:

- ❖ tashqi savdoni erkinlashtirish zaruriyati;
- ❖ intellektual mulk huquqlari himoyasi;
- ❖ bozor infratuzilmasini rivojlantirish;
- ❖ malakali kadrlarni tayyorlash masalasi;
- ❖ ochiq iqtisodiy hududni shakllantirish;
- ❖ soliqlar va bojxona qoidalarini qayta ko`rib chiqish masalalari hisoblanadi.

50-jadval

XII korxonalarining davlatlar bo`yicha tarkibi tahlili

Investor davlatlar	Korxonalar soni		Mahsulot hajmi, foiz	
	2000	2002	2000	2002
Jami, O`zbekiston bo`yicha	527	1861	100	100
Buyuk Britaniya- O`zbekiston	36	77	9,9	5,9
Germaniya- O`zbekiston	20	68	1,6	2,0
Germaniya	7	25	0,2	0,2
Isroil- O`zbekiston	6	23	1,1	0,8

Italiya-o`zbekiston	11	24	0,9	0,4
Xitoy- O`zbekiston	12	42	0,1	0,6
Janubiy Koreya	5	18	4,9	2,6
Janubiy Koreya- O`zbekiston	25	73	25,4	30,3
Rossiya- O`zbekiston	204	237	2,0	2,4
AQSh	15	57	1,8	0,5
AQSh- O`zbekiston	67	145	25,2	19,2
Turkiya	13	44	0,7	1,1
Turkiya- O`zbekiston	44	160	6,5	4,2
Chexiya Respublikasi- O`zbekiston	15	17	0,8	0,7
Shveysariya- O`zbekiston	12	38	2,4	1,2
Qolganlar	25	837	16,5	28,5

Qisqacha xulosa

Investitsion faoliyat tahlilining maqsadi investitsion qarorni qabul etishni barcha savolnomasiga (iqtisodiy naflik, foyda ko`rish, oqlanish, hayotiylik, tahlikalar yuzasidan) javoblar topish va uni asoslashdan ibarat.

Nazorat uchun savollar

1. Investitsiya tushunchasi va uning mazmunini ochib bering?
2. Investitsiyaning qanday shakllari mavjud?
3. Investitsiyalarni moliyaviy manbalashga qanday manbalar kiradi?
4. Investitsion kapital dastlabki va kelgusi qiymatlari qanday aniqlanadi?
5. Investitsion loyihalarni moliyaviy tahlil etishning maqsadi va vazifalari nimada?
6. Investitsion loyihalar moliyaviy tahlil etishning mazmunini tushuntirib bering?
7. Loyihalar samaradorligini baholash qanday amalga oshiriladi?
8. Iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiyalar, investitsion loyihalarning roli?
9. Moliyaviy tahlilning asosiy jihatlari va investitsion qarorlar qabul qilish mezonlari?
10. Investitsion loyihalar samaradorligini baxolash va tahlil etishning xususiyatlari?
11. Investitsion loyihalarni diskontlash?
12. Risk va noaniqlik sharoitida investitsiyalar tahlili?
13. Raqobatbardosh investitsiyalar tahlili?
14. Qarz oluvchini moliyaviy xolatini tahlili va uning mazmuni?

Asosiy adabiyotlar

1. Донцова А.В., Никифорова. Н.А. Анализ финансовой отчетности Практикум М.: Дело и сервис, 2004
2. Каплан Роберт С, Нормон Дейвид П. Сбалансированная система показателей. -М.: ЗАО «Олимп - Бизнес», 2004
3. Наметова И.А. Анализ финансовохозяйственной деятельности. Учеб. метод. Пособие. -М.: Форум- ИНФРА М, 2004

4. Чернов./ Под ред. проф. М.И.Бананова. Экономический анализ: торговля, общественное питание, туристический бизнес: Учебное пособие для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003

- [http:// www. tax sites. com](http://www.taxsites.com)
- [www. buhgalteria.. ru](http://www.buhgalteria.ru)
- [www. 1c-shop. ru](http://www.1c-shop.ru)
- [www. buh. Ru](http://www.buh.Ru)

Glossariy

Aylanish koeffitsiyenti – sof tushumni zaxira va xarajatlarga nisbatan aniqlanadi

Aktiv asosiy vositalar – maxsulot ishlab chiqarishda bevosita va bilvosita qatnashuvchi vositalardir.

Bir aktsiyaning rentabelligi – sof foydani muomaladagi aktsiyalarga nisbatan xisoblashdir

Vertikal tahlil – tarkibiy tahlil bo`lib tahlil qilinayotgan ob'ektni barcha qismlari bo`yicha o`rganish.

Gorizantal tahlil – hisobot davri ko`rsatkichlarini o`tgan yil ko`rsatkichlari bilan solishtirish.

Dinamika - biror ko`rsatkichning o`tgan yoki xisobot yilidagi o`zgarishi (kamayish yoki kamayish)

Jami mulk rentabelligi – sof foydani korxonaga nisbatan aniqlashdir

Joriy aktivlar – bu xizmat muddati bir yilgacha bulgan, sotish uchun yoki ishlab chiqarishda bir marta foydalanish uchun muljallangan va o`z qiymatini yangi hosil bulayotgan maxsulotga to`liq o`trazadigan aktivlardir. Bularning tarkibiga – pul mablag`lari, qimmatli qog`ozlar, tovar-moddiy zaxiralari, tayyor maxsulot va tovarlar, joriy debitorlik qarzdorlik kiradi.

Ishlab chiqarish asosiy vositalari qaytimi – maxsulot hajmini ishlab chiqarish vositalari o`rtacha yillik qiymatiga bo`lish orqali aniqlanadi

Korxonaga aktivlari deganda – uning ixtiyoridagi barcha mablag`larga, ya'niy faol (aktiv) ishtirok etadigan, korxonaga daromad keltiradigan mablag`larga aytiladi. Ular ikki guruxga bo`linadi – joriy va uzoq muddatli aktivlar.

Likvidlilik – o`z joriy aktivlari hisobiga o`zining qisqa muddatli majburiyatlarini bajarish layoqatligini ko`rsatishidir

Mashina va uskunalar qaytimi – maxsulot hajmini mashina va uskunalarining o`rtacha yillik qiymatiga bo`lish orqali aniqlanadi

Mehnat sig`imi- mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan ish vaqti bilan o`lchanadi.

Passiv asosiy vositalar – maxsulot ishlab chiqarish uchun sharoit yaratib beruvchi vositalardir

Rentabellik – korxonaga foydalilik darajasini xarakteraydi

Sotish rentabelligi – sotishdan olingan foydani tushumga nisbatan aniqlanadi

Taxlil- «analisis» so`zidan olingan bo`lib, «bo`laman», «hal qilaman» degan ma'noni anglatadi.

Uzoq muddatli aktivlar – bu xizmat muddati bir yildan ortik bulgan, sotish uchun muljallanmagan va uzining qiymatini yangi hosil bulayotgan maxsulotga asta sekin amortizatsiya hisoblash yordamida o`trazadigan aktivlardir. Bularning tarkibiga asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar, kapital qo`yilmalar na uzoq muddatli qo`yilmalar kiradi.

Fond qaytimi – maxsulot hajmini asosiy fondlarning o`rtacha yillik qiymatiga bo`lish orqali aniqlanadi

Fond sig`imi – asosiy fondlarning o`rtacha yillik qiymatiga maxsulot hajmiga bo`lish orqali aniqlanadi

Chiqib ketish koeffitsiyenti – joriy davrda chiqib ketgan asosiy vositalar qiymatini ularning yil boshiga bo`lgan qiymatiga bo`lishdir

Hususiy kapital rentabelligi – sof foydani korxonaning o`z mablag`lariga nisbatan aniqlashdir

Yangilanish koeffitsiyenti – joriy davrda yangidan kiritilgan asosiy vositalar qiymatini asosiy vositalarning yil oxiriga bo`lgan qiymatiga bo`lish orqali topiladi

Yaroqlilik darajasi – uning eskirish darajasi bilan uzviy bog`langan asosiy vositalarni yaroqlilik darajasini aniqlash uchun ularning qoldiq qiymatini uning dastlabki qiymatiga bo`lishdir

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

1. Каримов И.А. «Ыз келажагимизни ыз =ылимиз билан =урмо=дамиз». Т.: «Ызбекистон», 1999.
2. Каримов И.А. «И=тисодиётни эркинлаштириш-фаровонлик пойдевори». Т.: «Ызбекистон овози», 22 июл 2000й.
3. И.А.Каримов. «Ызбекистон ислохатларни чукурлаштириш йулида». Тошкент 1995 й.
4. И.А. Каримов «Ызбекистон XXI аср бусагасида: хавфсизликка тахдид, баркарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари» Т.: 1997 й.
5. Ызбекистон Республикасининг «Бухгалтерия хисоби тугрисидаги Конуни» 1996 й.
6. Мащсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чи=ариш ва сотиш харажатларининг таркиби щамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тугрисидаги Низом. ЫзРеспубликаси Молия вазирлигининг 54 сонли =арори 1999 йил 5 феврал
7. Корхона (ташкилот)ларнинг чораклик ва йиллик молиявий щисобот шакллари ва щажмини тасди=лаш тугрисидаги Ызбекистон Республикаси Молия вазирлиги 140-сонли буйруги. 2002 йил 27 декабрь
8. Корхонани молиявий тащлили быйича услубий тавсиялар. Ызбекистон Республикаси банкротчилик ва санация масалалари быйича щукумат комиссияси. 1997
9. Акциядорлик жамиятларининг молиявий щолатини бащолаш учун услубий тавсиялар. Ызбекистон Республикаси Молия вазирлиги. 2000
10. Абдукаримов И.Т., Пардаев М.+ ва бош=алар. «Корхонанинг и=тисодий салощияти тащлили» 4-чи=арилиши Т.; И=тисодий ва щу=у= дунёси, 2003 йил.
11. Акрамов Э. Корхоналарнинг молиявий щолати тащлили. ЫзР Банк-молия академияси. «Молия» нашриёти. 2003
12. Рахимов М.Ю. Молиявий тащлил. Ы=ув =ылланма. ТМИ. 2004.
13. Ахмаджанов Х.И., Рахимов М.Ю. Бош=арув тащлил. Ы=ув =ылланма. ТМИ. 2004.
14. Богоров В.В. «Финансовый анализ» учеб. пос. М.: СПб Новгород ПИТЕР 2003.
15. Вахрушина М.А. «Бухгалтерский управленческий учет» учебник 2-изд. – М.: Омега – Л : выш. шк.. 2003.
16. Донцова А.В., Никифорова. Н.А. Анализ финансовой отчетности Практикум М.: Дело и сервис, 2004
17. Ергешев Е.Е. И=тисодий ва молиявий тащлил фани быйича масалалар тыплами. ТДИУ 2003.
18. Ермолович Л.Л Практикум по анализу хозяйственной деятельности предприятия. Учеб. пособ. Мн.: Книжный Дом, 2003
19. Ефимова М.Р. Финансово-экономические расчеты. Пособие для менеджеров. Учеб пос. - М.: ИНФРА, 2004

20. Каплан Роберт С, Нормон Дейвид П. Сбалансированная система показателей. -М.: ЗАО «Олимп - Бизнес», 2004
21. Ковалев В.В. Сборник заданий по финансовому анализу: Учеб. Пособие. - М.: Финансы и статистика, 2003
22. Наметова И.А. Анализ финансово хозяйственной деятельности. Учеб. метод. Пособие. -М.: Форум- ИНФРА М, 2004
23. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия» учебник 2-е издание – М.: ИНФРА 2003
24. Под ред. проф. М.И.Бананова. Экономический анализ: торговля, общественное питание, туристический бизнес: Учебное пособие для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003
25. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организациях. - М.: ИНФРА-М. 2004
26. Экономический анализ: ситуации, тесты, примеры, задачи, выбор оптимальных решений, финансовое прогнозирование под.ред. М.Н.Баканова, А.Д. Шеремет. - М.: Финансы и статистика, 2004
27. /уломов С.С. «Инвестицияларнинг лойищавий таълили». Т.: 1998

Internet ma'lumotlari

- [http:// www. tax sites. com](http://www.taxsites.com)
- [http:// www. accounting. com/](http://www.accounting.com/)
- [http:// www. fasb. org](http://www.fasb.org)
- [http:// www. dfas. mil](http://www.dfas.mil)
- [http:// www. buhgalteria. com. ua](http://www.buhgalteria.com.ua)
- [http:// www. 1c. ru](http://www.1c.ru)
- [http:// www. gaap. ru](http://www.gaap.ru)
- [http:// www. glavbukh. ru](http://www.glavbukh.ru)
- [http:// www. saldo. ru](http://www.saldo.ru)
- [http:// www. mkdgaap. narod. ru](http://www.mkdgaap.narod.ru)
- [http:// www. konto. ru](http://www.konto.ru)
- [www. berkin-buhgalteriya. com](http://www.berkin-buhgalteriya.com)
- [www. buhgalteria. ru](http://www.buhgalteria.ru)
- [www. 1c-shop. ru](http://www.1c-shop.ru)
- [www. a-prof. ru](http://www.a-prof.ru)
- [www. 1c. ru](http://www.1c.ru)
- [www. audito. ru](http://www.audito.ru)
- [www. buhgalteria. com. ua/index a.html](http://www.buhgalteria.com.ua/index.a.html)
- [www. buh. ru](http://www.buh.ru)
- [www. matik. ru/audit site](http://www.matik.ru/audit-site)
- [www. centr-audit. ru](http://www.centraudit.ru)
- [www. femida-audit. com](http://www.femida-audit.com)
- [www. audit-prof. ru](http://www.audit-prof.ru)

- www.minfin.ru
- www.financy.ru
- www.fenic.ru

МУНДАРИЖА

Kirish.....	3
1-Bob. Moliyaviy tahlil fanining mazmuni va predmeti	4
1.1. Moliyaviy tahlilning fan sifatida shakllanishi va uning uslubiy asoslari	4
1.2. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy tahlilning tarkibiy qismlari; boshqaruv va moliyaviy tahlil.....	6
1.3. MOLIYAVIY TAHLILNING MAQSADI, MAZMUNI VA ASOSIY VAZIFALARI	9
1.4. Taxlilning predmeti va uning boshqa fanlar bilan alokasi	9
1.5. Moliyaviy tahlil va uning subyektlari.....	11
1.6. Moliyaviy tahlilning axborotlar tizimi va uning oldiga quyiladigan talablar	13
1.7. Korxonalarda MOLIYAVIY TAHLIL VA UNING BOSHQA KOMPANIYALAR MOLIYAVIY	
2-Bob. TIFda moliyaviy taxlilning uslubiyati va uning usullari	18
2.1. Buxgalteriya balansini o`qish va tahlil qilish orqali korxonaning moliyaviy holatiga baho berish.....	18
2.2. Taxlil fanining (metodi) usuli va unda kullaniladigan usullar	19
2.3. Buxgalteriya balansining gorizontal, vertikal va trendli tahlili.....	25
2.4. Korxonalar mulki, kapitali va majburiyatlarini moliyaviy koeffitsiyentlarda baholanishi.....	27
2.5. Korxonalar aktivlari va passivlari tahlili	31
2.6. Uzoq muddatli aktivlar, zaxira va xarajatlarni o`z va qarz mablag`lari hisobiga manbalanishining tahlili	35
2.7. Lizing hisobiga olingan mablag`lar tahlili	35
2.8. Korxonalar balansini reyting baholash va moliyaviy tahlilni yakuniy xulosalarini rasmiylashtirish tartibi.....	36
3-Bob. TIFda moliyaviy hisobot tahlili	39
3.1. ТИФда молиявий шисоботнинг мазмуни, мохияти ва манбалари.....	39
3.2. Asosiy vositalar harakati tahlili.....	44
3.3. Korxonaning pul oqimlari tahlili.....	54
3.3.1. Pul oqimlari haqida tushuncha, vazifalari va manbalari tahlili	54
3.3.2. Investitsion va moliyaviy faoliyat bo`yicha pul oqimlari tahlili	56
4-Bob. TIF subyektlari moliyaviy holatining tahlili.....	63
4.1. Moliyaviy holat tahlilining mazmuni, vazifasi va manbalari	63
4.2. Buxgalteriya balansining tarkibi va tuzilishi.....	64
4.3. Mol–mulk tarkibi tahlili	67
4.4. Moliyaviy barqarorlik tahlili.....	69
4.5. To`lov qobiliyati tahlili	72
4.6. Mablag`lar harakatchanligi tahlili	74
5-Bob. TIF korxonalari kapitali tarkibining tahlili	77

5.1. Kapital tarkibi tahlilining mazmuni, vazifalari va manbalari	77
5.2. Kapital tarkibi, o`zgarishi va dinamikasining tahlili.....	77
5.3. Капитални кыпайтириш омиллари тащили	80
6-Bob. TIF korxonalarida moliyaviy natijalar tahlili	83
6.1. Moliyaviy natijalar tahlili mazmuni va vazifalari hamda tahlil manbalari .	83
6.2. Moliyaviy natijalarning shakllanishi, asosiy kursatkichlar va ularning turlari.....	84
6.3. Mahsulot (ish, xizmatlarni) sotishdan olingan moliyaviy natijalar tahlili..	88
6.4. Davr xarajatlarining tahlili.....	91
6.5. Asosiy faoliyat va operatsion jarayonlaridan olingan daromad va xarajatlar tahlili.....	92
6.6. Moliyaviy faoliyatdan olingan daromad va yoqotishlar tahlili.....	93
6.7. Favqulodda foyda va zararlar, korxonahisob foydasi (soliq to`loviga qadar foyda)hamda sof foyda va uning o`zgarishini omilli tahlili	95
6.8. Rentabellik va uning ko`rsatkichlar tizimi.....	97
7-Bob. TIF korxonalarida aylanma kapital tahlili.....	101
7.1. Aylanma mablag`larini qoplashga o`zlik manbalarining etarliligi yoki etishmasligigining tahlili.....	101
7.2. Aylanma mablag`larning aylanishini tahlili	102
8-Bob. Investitsion loyihalar tahlili.....	104
8.1. Investitsiyaning mazmuni, mohiyati va turlari	104
8.2. Investitsiyalarni moliyaviy tahlil etishning maqsadi va uning asosiy jihatlari	105
8.3. Ichki investitsiyalar tahlili	107
8.4. Tashqi (xorijiy) investitsiyalar tahlili	108
<u>Glossariy</u>	
.....112	
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI.....	114

ОГЛАВЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ.....	3
1-глава. Содержание и предмет финансового анализа	4
1.1. Формирование финансового анализа как науки и его методологические основы	4
1.2. Составные части экономического анализа в условиях рыночной экономики; управленческий и финансовый анализ.....	6
1.3. Цель, содержание и основные задачи финансового анализа	9
1.4. Предмет анализа и его связь с другими науками.....	9
1.5. Финансовый анализ и его субъекты	11
1.6. Система информации финансового анализа и основные требования к нему.....	13
1.7. Финансовый анализ предприятий и его соответствие финансовому анализу других компаний.	15
2-глава. Метод и приемы финансового анализа ВЭД	18
2.1. Оценка финансового состояния предприятия по данным бухгалтерского баланса.....	18
2.2. Метод финансового анализа и основные приемы.....	19
2.3. Горизонтальный, вертикальный и трендовый анализ бухгалтерского баланса	25
2.4. Оценка имущества, капитала, и обязательств с помощью финансовых коэффициентов.....	27
2.5. Анализ активов и пассивов предприятия.....	31
2.6. Анализ долгосрочных активов, запасов и затрат за счет собственных и заемных источников	35
2.7. Анализ средств, полученных по лизингу.....	35
2.8. Порядок оформления заключительных выводов рейтинговой оценки и финансового анализа баланса предприятия	36
3-глава. Анализ финансовой отчетности субъектов ВЭД	39
3.1. Содержание, сущность и источники анализа финансовой отчетности.	39
3.2. Анализ движения основных средств	44
3.3. Анализ денежных потоков предприятия	54
3.3.1. Понятие о денежных потоках, задачи и источники анализа	54
3.3.2. Анализ денежных потоков от инвестиционной и финансовой деятельности	56
4-глава. Анализ финансового состояния субъектов ВЭД.....	63
4.1. Содержание, задачи и источники анализа финансового состояния.....	63
4.2. Состав и структура бухгалтерского баланса.....	64
4.3. Анализ имущества предприятия.....	67
4.4. Анализ финансовой устойчивости.....	69
4.5. Анализ платежеспособности	72

4.6. Анализ мобильности (деловой активности) средств	74
5-глава. Анализ структуры капитала предприятий ВЭД	77
5.1. Содержание, задачи и источники анализа структуры капитала	77
5.2. Анализ структуры и динамики капитала	77
5.3. Анализ факторов увеличения капитала	80
6-глава. Анализ финансовых результатов предприятий ВЭД.....	83
6.1. Содержание, задачи и источники анализа финансовых результатов....	83
6.2. Формирование финансовых результатов, основные показатели и их виды	84
6.3. Анализ финансовых результатов от реализации продукции (работ, услуг).....	88
6.4. Анализ расходов периода	91
6.5. Анализ доходов и расходов от операционной деятельности	92
6.6. Анализ прибыли и убытков от финансовой деятельности	93
6.7. Чрезвычайные прибыли и убытки, учетная прибыль (прибыль до уплаты налога) и факторный анализ чистой прибыли	95
6.8. Показатели рентабельности.....	97
7-глава. Анализ оборотного капитала предприятий ВЭД	101
7.1. Анализ покрытия оборотных средств собственными источниками...	101
7.2. Анализ оборачиваемости оборотных средств.....	102
8-глава. Анализ инвестиционных проектов.....	104
8.1. Сущность, содержание, и виды инвестиций.....	104
8.2. Цель и основные аспекты финансового анализа инвестиций.....	105
8.3. Анализ внутренних инвестиций	107
8.4. Анализ внешних (зарубежных) инвестиций.....	108
<u>Глоссарий.....</u>	112
Список использованной литературы.....	114